

พระพุทธศาสนา กับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

สันติสุข โสภณสิริ

พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

สันติสุข โสภณศิริ เขียน

พิมพ์ครั้งแรก กันยายน ๒๕๖๖

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สันติสุข โสภณศิริ.

พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย.-- นนทบุรี : มูลนิธิส่งเสริม
การแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก, 2556.

224 หน้า.

1. การแพทย์แผนไทย. I. ชื่อเรื่อง.

615.88

ISBN 978-616-94333-0-9

บรรณาธิการ

วิชัย โชควิวัฒน์

แบบปก/รูปเล่ม

เกษณี ศรีตรณพ / โชติรวี โสภณศิริ

ประสานงานการผลิต

วรพงษ์ เวชมาสินนท์

พิสูจน์อักษร

สรนันท

จัดพิมพ์โดย

โครงการพัฒนาพิพิธภัณฑสถานธรรมชาติและสุขภาพและการแพทย์ไทย

ให้เป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติด้านการแพทย์แผนไทย

ภายใต้มูลนิธิส่งเสริมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

สนับสนุนทุนโดย

กองทุนภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

๘๘/๒๒ ถ.ติวานนท์ ต.ตลาดขวัญ อ.เมือง จ.นนทบุรี ๑๑๐๐๐

เบอร์โทรศัพท์ ๐ ๒๕๙๑ ๗๘๐๗

เว็บไซต์ <https://ftam.org>

พิมพ์ที่ หจก.สามลดา โทรศัพท์ ๐ ๒๕๖๒ ๐๓๐๓

พระพุทธรูป กับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

สันติสุข โสภณศิริ

กรมแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
Department of Traditional and Alternative Medicine

ศูนย์วิจัยสมุนไพร
สถาบันวิจัยสมุนไพร
Research Institute for Thai Traditional and
Alternative Medicine

ศูนย์วิจัยสมุนไพร
สถาบันวิจัยสมุนไพร
The Traditional Medicines of Thailand

คำนิยม

“การแพทย์แผนไทย” เป็นศาสตร์การแพทย์ของชาติไทยที่ใช้ในการดูแลสุขภาพของประชาชนคนไทยมานับแต่อดีต ซึ่งองค์ความรู้การแพทย์แผนไทยได้รับอิทธิพลจากความเชื่อทางพุทธศาสนาในเรื่องของธาตุ ๔ และขันธ ๕ และได้พัฒนามาตลอดช่วงประวัติศาสตร์ของประเทศ จนเป็นหลักคิด ทฤษฎี ในการดูแลสุขภาพที่ครอบคลุม สอดคล้องตามความหมายที่ระบุใน พ.ร.บ.วิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖ ว่าเป็นกระบวนการทางการแพทย์เกี่ยวกับการตรวจ วินิจฉัย บำบัด รักษา หรือป้องกันโรค หรือการส่งเสริมและฟื้นฟูสุขภาพของมนุษย์ การ ผดุงครรภ์ การนวดไทย เป็นต้น โดยองค์ความรู้หรือตำราที่ได้ถ่ายทอดและพัฒนาสืบต่อกันมา เป็นอัตลักษณ์มรดกภูมิปัญญาทางการแพทย์ของชาติไทยที่กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นจุดเชื่อมสำคัญต่อการพัฒนาภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ให้สามารถนำมา บูรณาการใช้ในระบบสุขภาพปัจจุบันได้

รายงานการจัดการความรู้ “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย” เป็นเอกสารวิชาการที่จัดทำขึ้นจากความร่วมมือระหว่างกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กับมูลนิธิส่งเสริมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เป็นหนึ่งในกิจกรรมสำคัญภายใต้ “โครงการพิพิธภัณฑ์การสาธารณสุขและการแพทย์แผนไทยให้เป็นพิพิธภัณฑ์แห่งชาติการแพทย์แผนไทย” ซึ่งเอกสารชุดนี้ได้เรียบเรียงเนื้อหาเป็นประเด็นที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ต่อการอ้างอิงทางวิชาการ ได้แก่ ที่มาขององค์ความรู้การแพทย์แผนไทย, องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา รวมถึงคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับการดูแลสุขภาพ มีลักษณะเป็นสุขภาพแบบองค์รวม เป็นต้น ทั้งนี้การเผยแพร่รายงานการศึกษานี้จะเป็นส่วน

(๖)

ช่วยพัฒนาองค์ความรู้ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ที่สามารถนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์และสังเคราะห์วิธีการดูแลรักษาสุขภาพแบบองค์รวมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นต่อไป

ในนามของกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข ขอแสดงความชื่นชมผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่านในการจัดทำรายงานการจัดการความรู้ “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย” ให้สามารถนำมาเผยแพร่ได้สำเร็จสมบูรณ์ นับเป็นผลงานที่สะท้อนถึงคุณธรรมตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนาเรื่องอิทธิบาท ๔ ในการทำกิจการงานสำเร็จ จักต้องมี ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างครบถ้วน และขอขอบคุณมูลนิธิส่งเสริมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ที่เป็นหน่วยงานสำคัญในการทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาองค์ความรู้ทางการแพทย์แผนไทย เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการใช้ประยุกต์และบูรณาการสู่การดูแลสุขภาพประชาชนในชาติสืบต่อไป ขอร่วมอนุโมทนาบุญในกิจการกุศลมา ณ โอกาสนี้

นายแพทย์ธงชัย เลิศวิไลรัตนพงศ์

อธิบดีกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

กระทรวงสาธารณสุข

คำนำ

เป็นที่ยอมรับในวงวิชาการแล้วว่า “คนไท” มีกำเนิดอยู่ทางตอนใต้ของจีน แล้วมีการอพยพแยกย้ายกันไปหลายทิศทาง ในหลายยุคหลายสมัย ด้วยมูลเหตุต่างๆ กัน. ทางเหนือขึ้นไปถึงแถบภูเขาอัลโต; มีใช้มีจุดกำเนิดที่แถบภูเขาอัลโตแล้วอพยพลงมาทางใต้. ทางตะวันตกก็อพยพไปตั้งถิ่นฐานอยู่ถึงรัฐอัสสัมของอินเดีย; ไกลเข้ามา ก็ไปตั้งถิ่นฐานในรัฐฉานของเมียนมา. ทางใต้ก็ลงมาที่ลาวและประเทศไทย. รากฐานความเชื่อดั้งเดิมของ “คนไท” คือ ความเชื่อในเรื่องผีฟ้าและผีบรรพบุรุษ. ส่วนศาสนา ก็มีทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์; โดยในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ศาสนาที่คนไทยยอมรับมากที่สุด คือ พุทธศาสนานิกายเถรวาท. ทั้งนี้ดินแดนส่วนหนึ่งที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันมีอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายมหายานอยู่ในบางช่วง ดังปรากฏหลักฐานทั้งในภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคใต้ เช่น พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวรที่ไชยาที่จำลองมาประดิษฐานไว้ที่สวนโมกข์กรุงเทพในปัจจุบัน. และที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทยโดยตรง คือ พระโภชชัยคุรุไพฑูรย์ประภา ที่มีหลักฐานว่ามีการสร้างไว้ ณ อาโรคยศาลาจำนวนมากในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

สำหรับวัฒนธรรมการเยียวยารักษาโรค หรือวิชาการแพทย์ ปรากฏหลักฐานชัดเจนแล้วว่าเมื่อพระพุทธศาสนาเริ่มประดิษฐานขึ้นในชมพูทวีป โดยเฉพาะเมื่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยินยอมให้พระภิกษุดำรงชีพในเสนาสนะซึ่งพัฒนาเป็นวัด ต่อมาก็เริ่มมีการพัฒนาระบบการเยียวยารักษาโรคขึ้นในพระพุทธรอารามตั้งแต่ครั้งพุทธกาล โดยพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำในการเยียวยารักษาโรคแก่พระภิกษุที่อาพาธด้วยพระองค์เอง. หนังสือ *ลัทธินิกพรตและการเยียวยาในอินเดียโบราณ: ระบบการแพทย์ในพุทธรอาราม* ของเค็นเนธ จี ชิสต์ ได้แสดงหลักฐานชัดเจนว่า การแพทย์

(๘)

ในวัดพุทธศาสนามีพัฒนาการมาอย่างเป็นระบบ ทั้งเพื่อการเยียวยาพระภิกษุ ภิกษุณี ในวัด และเพื่อเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างศรัทธาในหมู่ประชาชนควบคู่กับ “ธรรมโอสถ” ที่เป็นคำสอนโดยตรง. หนังสือดังกล่าวยังได้แสดงหลักฐานเกี่ยวกับสมุนไพรรักษา และวิธีการรักษาที่พระพุทธเจ้าทรงห้ามและทรงอนุญาตให้ใช้ ปรากฏในพระวินัยปิฎกอย่างชัดเจน. แน่แน่นอนว่าเมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาในประเทศไทย ย่อมนำระบบการแพทย์ในพุทธอารามเข้ามาพร้อมกับพระธรรมคำสอนด้วย. การแพทย์ที่มาพร้อมพระพุทธศาสนาย่อมมีการพัฒนาผสมผสานกับความรู้ความเชื่อที่มีอยู่เดิมทั้งในวัด ในวัง และในบ้านของราษฎรทั่วไป.

หนังสือเล่มนี้เป็นความพยายามศึกษาเรื่องราวของ “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย” โดยมีการศึกษาพระคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง หลายนคัมภีร์ และคัมภีร์การแพทย์แผนไทย จนได้ข้อสรุปอย่างชัดเจน; ปรากฏในบทสรุปของหนังสือเล่มนี้แล้ว. ทั้งนี้หนังสือเล่มนี้ได้แสดงข้อมูลสำคัญจากพระคัมภีร์ต่าง ๆ จำนวนมาก โดยแบ่งเนื้อหาเป็น ๕ บท ในบทที่ ๓-๗.

หนังสือเล่มนี้มุ่งเน้นศึกษาปรัชญาแนวคิดในเรื่องชีวิต และสมมุทธฐานการเกิดโรคเป็นหลัก ยังไม่ลงลึกไปในเนื้อหาเรื่องยาและวิธีการรักษาโรค ซึ่งจะมีการศึกษาต่อไป.

ขอขอบคุณ คุณสันติสุข โสภณสิริ ที่รับทำงานนี้อย่างตั้งใจ และใช้ความวิริยะอุตสาหะอย่างมากในการศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์เนื้อหาสาระจากคัมภีร์และเอกสารต่าง ๆ อย่างกว้างขวางและลุ่มลึก. หวังว่าผลการศึกษาชิ้นนี้จะเป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการแพทย์แผนไทยของประเทศไทยตามสมควร. หากท่านมีข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะประการใด ขอน้อมรับด้วยความยินดีและขอขอบคุณล่วงหน้า ณ ที่นี้

ด้วยจิตคารวะ

นายแพทย์วิชัย ไชควิวัฒน์
ประธานมูลนิธิส่งเสริมการแพทย์แผนไทย
และการแพทย์ทางเลือก
วิสาขบูชา เสาร์ที่ ๓ มิถุนายน ๒๕๖๖

สารบัญ

คำนิยาม	(๕)
คำนำ	(๗)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญ	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์	๖
๑.๓ เป้าหมายและขอบเขตการดำเนินงาน	๖
๑.๔ วิธีการศึกษา	๗
๑.๕ นิยามศัพท์	๗
บทที่ ๒ การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	๑๒
๒.๑ การทบทวนวรรณกรรม	
๑. ความหมายของ “พระพุทธศาสนา”	๑๒
๒. ความหมายของ “ภูมิปัญญา”, “ภูมิปัญญาไทย” และความสำคัญ	๑๔
บทที่ ๓ พระพุทธศาสนากับการพัฒนาการแพทย์ดั้งเดิมในสมัยพุทธกาล	๒๑
๓.๑ การแพทย์ดั้งเดิมในสมัยพุทธกาล	๒๖
๓.๒ การแพทย์อายุรเวทในอินเดียโบราณร่วมสมัยกับพุทธกาล	๒๖
๓.๓ การพัฒนาการแพทย์ตามพุทธกระบวนทัศน์ในพุทธอาราม และคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาล	๓๒
๓.๔ หลักอริยสัจ ๔: พุทธกระบวนทัศน์เชิงปรัชญานิยม และเหตุผลแบบองค์รวมในการบำบัดสรรพโรคของพระพุทธเจ้า	๓๔
๓.๕ พุทธกระบวนทัศน์การแพทย์แบบองค์รวม	๓๕

(๑๐)

๓.๖ การเฝ้าระวังรักษาโรคในสมัยพุทธกาลฯ	๓๗
๓.๗ หมอชีวกโกมารภัจจ์กับการรักษาพยาบาลในสมัยพุทธกาล	๔๖
บทที่ ๔ พระพุทธศาสนากับการพัฒนาการแพทย์แผนไทย	
หลังสมัยพุทธกาล	๗๖
๔.๑ การแพทย์ในวัฒนธรรมสุขภาพของพระพุทธศาสนายุคก่อนสุโขทัย	๗๙
๔.๒ ระบบการแพทย์ดั้งเดิมที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา	
ในอารคยศาลาสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗	๘๒
บทที่ ๕ องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา	
ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพ การบำบัดโรค	
และบทบาทต่อภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย	๑๐๐
๕.๑ ความสำคัญของพระไตรปิฎก	
และลำดับชั้นของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา	๑๐๐
๕.๒ อรรถกถาและคัมภีร์รุ่นต่อมา	๑๐๓
๕.๓ คัมภีร์วิสุทธิมรรค หรือวิสุทธิมรรค	๑๐๔
บทที่ ๖ พุทธทัศน์เกี่ยวกับชีวิตและสุขภาพ	๑๑๖
๖.๑ ความหมายของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา	๑๐๖
๖.๒ ข้อสรุปเกี่ยวกับชีวิตและการกำเนิดชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา	
ซึ่งมีอิทธิพลต่อการแพทย์แผนไทย	๑๓๓
๖.๓ สุขภาวะตามความหมายแห่งพระพุทธศาสนา	๑๓๗
๖.๔ ความหมายของ “โรค” ในพระไตรปิฎก	๑๓๗
๖.๕ สาเหตุแห่งความเจ็บป่วยในพระไตรปิฎก	๑๓๙
บทที่ ๗ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาในคัมภีร์การแพทย์แผนไทย	๑๕๑
๗.๑ อุดมคติสูงสุดของการแพทย์แผนไทย คือการบรรลุนิพพาน	
อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาในคัมภีร์ฉันทศาสตร์	๑๕๑
๗.๒ ทฤษฎีพุทธจักรวาลวิทยาในการแพทย์แผนไทย	๑๕๙
๗.๓ ทฤษฎีการกำเนิดชีวิตมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา	
และหลักการแพทย์แผนไทยในคัมภีร์ปฐมจินดาและคัมภีร์มหาโชดรัต	๑๖๓

๗.๔ การอธิบายสมุฏฐานของโรคและธาตุสมุฏฐานตามหลักพระพุทธศาสนา และการแพทย์แผนไทย ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุบรรจบ คัมภีร์ธาตุวินิจฉัย และคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์	๑๗๑
บทที่ ๘ บทสรุปและข้อเสนอแนะ	๑๙๙
บรรณานุกรม	๒๐๕

สารบัญตาราง

ตารางที่ ๑	แสดงรายละเอียดเภสัช ส่วนประกอบของสมุนไพรรายละเอียด ของสรรพคุณในการรักษาโรค และตัวอย่างการรักษาโรค	๕๔
ตารางที่ ๒	กรณีตัวอย่างผู้ป่วยเป็นโรคและการเยียวยารักษา ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา	๖๒
ตารางที่ ๓	คำแปลจารึก “อาโรคยศาลา”	๘๗
ตารางที่ ๔	พระไตรปิฎกมีอรรถกถาที่อธิบายตามลำดับคัมภีร์และ ผู้เรียบเรียง	๑๐๓
ตารางที่ ๕	บัญชีลำดับเล่มพระไตรปิฎกจับคู่กับอรรถกถา	๑๐๗

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิที่ ๑	การจัดหมวดหมู่มคัมภีร์พระไตรปิฎก	๑๐๒
แผนภูมิที่ ๒	สัตว์ ๓ ระดับ	๑๑๗
แผนภูมิที่ ๓	ลักษณะการเกิดของสัตว์ ๔ ประเภท	๑๑๘
แผนภูมิที่ ๔	พัฒนาการชีวิตในครรภ์มารดา	๑๒๓
แผนภูมิที่ ๕	อิทธิพลของกรรม จิต อุตฺ และอาหาร	๑๒๔
แผนภูมิที่ ๖	มนุษย์มีแดนคิด ๑๘	๑๓๐

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญ

การแพทย์แผนไทยเริ่มกลับมามีความสำคัญในระบบสาธารณสุขของไทย ในช่วง ๒ ทศวรรษสุดท้ายก่อนเข้าสู่คริสต์ศตวรรษที่ ๒๑ เมื่อเริ่มมีนโยบายในระดับสากล โดยองค์การอนามัยโลกและยูเนสโกได้ออกคำประกาศ อัลมา อะตา (Alma Ata Declaration) ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ มีข้อที่เกี่ยวกับ “การสาธารณสุขมูลฐาน” อันเป็นระบบสุขภาพปฐมภูมิของครอบครัวและชุมชน ดังนี้

การสาธารณสุขมูลฐานถือเป็นส่วนสำคัญของการดูแลสุขภาพที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการปฏิบัติซึ่งมีความเป็นวิทยาศาสตร์ และเป็นวิธีการอันเป็นที่ยอมรับของสังคม มีการใช้เทคโนโลยีที่ปัจเจกบุคคลและครอบครัวที่อยู่ภายในชุมชนสามารถเข้าถึงได้อย่างถ้วนหน้าโดยผ่านการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างเต็มที่ ด้วยต้นทุนที่ชุมชนและประเทศชาติสามารถแบกรับได้ในทุกขั้นตอนของการพัฒนา ภายใต้จิตวิญญาณ (spirit) แห่งการพึ่งตนเอง (Self-reliance) และการตัดสินใจด้วยตนเอง (Self-determination) ของภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง การสาธารณสุขมูลฐานก่อให้เกิดภาคบูรณาการระหว่างสองส่วนเข้าด้วยกัน ส่วนหนึ่งคือระบบสาธารณสุขของประเทศ (ซึ่งถือเป็นหน่วยบริหารงานส่วนกลางและหน่วยรวมศูนย์หลัก) กับอีกส่วนหนึ่งคือการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมของชุมชน การสาธารณสุขมูลฐาน

๒ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

นับเป็นระบบสุขภาพปฐมภูมิด้านแรกที่เชื่อมโยงปัจเจกบุคคล ครอบครัว และชุมชนเข้ากับระบบสุขภาพแห่งชาติ เพื่อนำบริการสาธารณสุขเข้าถึง บ้านและที่ทำงานของประชาชนให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ที่สำคัญ การสาธารณสุขมูลฐานได้สถาปนาหน่วยปฐมภูมิของกระบวนการสาธารณสุขที่กำลังขับเคลื่อนต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง^๑

กล่าวโดยสรุป

การสาธารณสุขมูลฐานเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาเพื่อความยุติธรรมในสังคม และเป็นกุญแจที่จะนำไปสู่เป้าหมายของการมีสุขภาพดีถ้วนหน้าใน ค.ศ. ๒๐๐๐ (พ.ศ. ๒๕๔๓)^๒

ทั้งนี้ การสาธารณสุขมูลฐานมุ่งเน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน ครอบครัว และชุมชน ในการพึ่งพาตนเอง และให้ความสำคัญกับทีมสุขภาพ (Health Team) เพื่อให้ทุกภาคส่วนทั้งภาครัฐ ภาคประชาสังคม สามารถทำงานร่วมกันในการสนองต่อความต้องการทางสุขภาพของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพและทั่วถึง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๔๕ (ภายหลังสิ้นสุดการรณรงค์สุขภาพดีถ้วนหน้า ภายในปี ค.ศ. ๒๐๐๐ หรือ พ.ศ. ๒๕๔๓) องค์การอนามัยโลกได้เล็งเห็นถึงอัตราการใช้ภูมิปัญญาการแพทย์ดั้งเดิมและยาจากสมุนไพรของประเทศต่าง ๆ ที่เพิ่มขึ้น จึงได้จัดทำ “ยุทธศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมขององค์การอนามัยโลก พ.ศ. ๒๕๔๕-๒๕๔๘” เพื่อส่งเสริมให้ประเทศสมาชิกบูรณาการการแพทย์ดั้งเดิม (Traditional Medicine) การแพทย์เสริม (Complementary Medicine) และการแพทย์ทางเลือก (Alternative Medicine) เข้าไปในระบบบริการสุขภาพของประเทศ โดยมุ่งเน้นการส่งเสริมความปลอดภัย ประสิทธิภาพ และคุณภาพ ในปี พ.ศ. ๒๕๔๕ นี้เอง ประเทศไทยได้ขานรับยุทธศาสตร์โลกดังกล่าว โดยได้มีการจัดตั้งกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกขึ้นในกระทรวงสาธารณสุข เพื่อดำเนินพันธกิจ

๑ World Health Organization. Geneva. (1978). *ALMA-ATA 1978 PRIMARY HEALTH CARE*. Report of the International Conference on Primary Health Care, Alma-Ata, USSR, 6-12 September, 1978, p.3-4, retrieved from unicef.org.

๒ *กว่า ๓ ทศวรรษ การสาธารณสุขมูลฐานไทย*. ๑๓ ก.ค. ๒๕๕๗, สืบค้นจาก Hfocus. เจาะลึกระบบสุขภาพ.

พัฒนาวิชาการและการบริการการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก โดยส่งเสริมและพัฒนาการวิจัย การจัดระบบความรู้ พัฒนาแหล่งผลิตและผลิตภัณฑ์สมุนไพร คัมภีร์ และส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์พื้นบ้านไทย พัฒนาคุณภาพ มาตรฐานการบริการ การแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อนำไปใช้ในระบบบริการ สุขภาพ อย่างมีคุณภาพ ปลอดภัย และเป็นทางเลือกให้แก่ประชาชนในการ ดูแลสุขภาพ^๓

ปัจจุบัน ประเทศไทยยังดำเนินตาม “ยุทธศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมของ องค์การอนามัยโลก พ.ศ. ๒๕๕๗-๒๕๖๖”^๔ เพื่อมุ่งสู่วิสัยทัศน์ที่กว้างไกลยิ่งขึ้น ในการส่งเสริมให้ประชาชนมีสุขภาพดีและผู้ป่วยมีสิทธิเลือกวิธีการรักษาตนเองได้โดยอิสระ ยิ่งขึ้น ยุทธศาสตร์โลกฉบับนี้มีเป้าหมายสำคัญ ๒ ประการ คือ สนับสนุนให้ประเทศ สมาชิกนำศักยภาพของการแพทย์ดั้งเดิมและการแพทย์เสริม (หมายถึงการแพทย์ทางเลือก) มาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อสุขภาพ ความอยู่ดีมีสุข และการบริการสุขภาพที่เน้นคน เป็นศูนย์กลาง และส่งเสริมการใช้การแพทย์ดั้งเดิมและการแพทย์เสริมอย่างปลอดภัย และมีประสิทธิผล โดยมีการควบคุมและกำกับดูแลผลิตภัณฑ์ เวชปฏิบัติ และผู้ประกอบการ วิชาชีพ

การที่จะบรรลุเป้าหมายทั้งสองประการดังกล่าว จำเป็นมากที่จะต้องมีการ ดำเนินงานตามวัตถุประสงค์เชิงยุทธศาสตร์ ๓ ข้อ ได้แก่ (๑) สร้างฐานความรู้และ กำหนดนโยบายระดับชาติขึ้น (๒) สร้างเสริมความปลอดภัย คุณภาพ และประสิทธิผล โดยพัฒนากระบวนการบริการการแพทย์ทางเลือก (๓) ส่งเสริมระบบหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า โดยการบูรณาการบริการการแพทย์ดั้งเดิมและการแพทย์เสริม และการดูแลสุขภาพ ด้วยตนเองเข้าในระบบสุขภาพแห่งชาติ

๓ วิสัยทัศน์ พันธกิจ ยุทธศาสตร์ กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก, สืบค้นจาก dtam.moph.go.th.

๔ องค์การอนามัยโลก. (๒๕๕๖). ยุทธศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมขององค์การอนามัยโลก พ.ศ. ๒๕๕๗-๒๕๖๖. แปลโดย ดิสทัต โรจนาลักษณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ. ๒๕๕๙.

ประเทศไทยเป็นประเทศสมาชิกที่มีความเข้มแข็ง กระตือรือร้นในการตอบสนองต่อยุทธศาสตร์เชิงรุกขององค์การอนามัยโลกเกี่ยวกับการแพทย์ดั้งเดิมของสมาชิกอนามัยโลก ซึ่งกระตุ้นเรียกร้องให้ประเทศสมาชิกเล็งเห็นความสำคัญของการแพทย์ดั้งเดิมในฐานะที่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของระบบสุขภาพอย่างเป็นทางการในฐานะประเทศไทย ได้รับ “การแพทย์แผนไทย” อยู่ใน “บริการสาธารณสุข” ตาม **พระราชบัญญัติหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๕** มาตรา ๓ วรรคแรก ความว่า

“บริการสาธารณสุข” หมายความว่า บริการด้านการแพทย์และสาธารณสุขซึ่งให้โดยตรงแก่บุคคลเพื่อการสร้างเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค การตรวจวินิจฉัยโรค การรักษาพยาบาล และการฟื้นฟูสมรรถภาพ ที่จำเป็นต่อสุขภาพและการดำรงชีวิต ทั้งนี้ ให้รวมถึงการบริการการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกตามกฎหมายว่าด้วยการประกอบโรคศิลปะ

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๕๐ ได้มีการบัญญัติเรื่อง “การส่งเสริม สนับสนุนการใช้และพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ทางเลือกอื่น ๆ” ให้เป็นสาระสำคัญใน “ธรรมนูญว่าด้วยระบบสุขภาพแห่งชาติ” ตาม **พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๐** ยิ่งไปกว่านั้น นับเป็นครั้งแรกที่มีการบัญญัติเรื่อง “การพัฒนาภูมิปัญญาด้านแพทย์แผนไทย” ไว้ในกฎหมายสูงสุดของประเทศ กล่าวคือ **รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๖๐** มาตรา ๕๕ วรรคแรก บัญญัติว่า

รัฐต้องดำเนินการให้ประชาชนได้รับบริการสาธารณสุขที่มีประสิทธิภาพอย่างทั่วถึง เสริมสร้างให้ประชาชนมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับการส่งเสริมสุขภาพและการป้องกันโรค และส่งเสริม และสนับสนุนให้มีการพัฒนาภูมิปัญญาด้านแพทย์แผนไทยให้เกิดประโยชน์สูงสุด

การแพทย์แผนไทย (Thai Traditional Medicine) จัดอยู่ในกลุ่มการแพทย์ดั้งเดิม (Traditional Medicine) ซึ่งยังดำรงคุณค่าและบทบาทสำคัญในระบบสาธารณสุขของไทยในปัจจุบัน สอดคล้องกับยุทธศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมขององค์การอนามัยโลกดังกล่าว อย่างไรก็ตาม การศึกษาสืบค้นต้นธารองค์ความรู้และภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยยังนับว่าเป็นพันธกิจสำคัญ ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์สำหรับเป็นแหล่ง

องค์ความรู้ในการศึกษา วิจัย เพื่อการอ้างอิง การอนุรักษ์ สืบสาน และพัฒนาภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทยให้เป็นแพทยศาสตร์ทางเลือกในวัฒนธรรมสุขภาพ (Health Culture) ของสังคมไทย และเป็นแบบแผนการดูแลสุขภาพที่มีมาตรฐานทางวิชาการ มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลในพหุลักษณะทางการแพทย์ (Medical Pluralism) ของมนุษยชาติสืบต่อไป

พระพุทธานุศาสน์: ต้นธารภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

การแพทย์แผนไทยเป็นการแพทย์ดั้งเดิมในวัฒนธรรมสุขภาพ (Health Culture)^๕ ท่ามกลางดินแดนที่เป็นประเทศไทยมาอย่างยาวนานไม่น้อยกว่า ๘ ศตวรรษ^๖ อันเป็นผลของการผสมผสานศาสตร์การดูแลรักษาสุขภาพจากหลากหลายกระแสวัฒนธรรม อันได้แก่ สายวัฒนธรรมความเชื่อเรื่องผีสังเวทดาของ

๕ Melnyk Yu. B., Pypenko I. S. (2019). *Concept “Health Culture” in System of Categories “Culture” and “Health,” in International Journal of Education and Sciences, Vol.2, No.1, 2019, p.55-56. Retrieved from researchgate.net.*

Health Culture is a culture element of humanity, that encompasses total knowledge in philosophical, pedagogical, psychological and medical areas, enriches a person’s spiritual, social, mental, physical life, favors formation of personal attitude to health and life activity, their comprehension of the life being paradigm.

๖ คำแปล: วัฒนธรรมสุขภาพ คือปัจจัยสำคัญทางวัฒนธรรมของมนุษยชาติ ซึ่งครอบคลุม อาณาบริเวณทางปรัชญา การถ่ายทอดความรู้ จิตวิทยาและการแพทย์ ช่วยเติมเต็มชีวิตของ บุคคลทั้งทางกายภาพ จิตภาพ สังคมและจิตวิญญาณ ช่วยประกอบสร้างเจตคติของบุคคลที่มี ต่อกิจกรรมชีวิตและสุขภาพ ทั้งทำให้ความเข้าใจชีวิตของผู้คนกลายเป็นมิติของกระบวนการ สันติสุข โสภณสิริ. (๒๕๕๓). “ประวัติศาสตร์การพัฒนากการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้าน และการแพทย์ทางเลือกในประเทศไทย.” ใน *รายงานการสาธารณสุขไทยด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ทางเลือก ๒๕๕๒-๒๕๕๓*. บรรณาธิการ: วิชัย โชควิวัฒน์ และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: สำนักวิชาการ กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการ แพทย์ทางเลือก, น.๑๕-๑๖ และ น.๑๙.

กล่าวว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๒) ทรงสร้างโรงพยาบาล คือ อารคยาศาลาจำนวนมากกว่า ๓๑ แห่ง ในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๑๒ จังหวัดของ ประเทศไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘

๖ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

การแพทย์พื้นบ้านและสายอารยธรรมอินเดีย ทั้งพระพุทธศาสนาและคติพราหมณ์-ฮินดู แต่อย่างไรก็ตาม ต้นธารสายหลักของภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยคือพระพุทธศาสนา ซึ่งครอบคลุมทั้งในด้านญาณวิทยา (Epistemology) ปฐมเหตุความรู้ (Origin of Knowledge) ทฤษฎีความรู้ (Theory of Knowledge) ที่สังเคราะห์ขึ้นเป็นองค์ความรู้ (Body of Knowledge) และศาสตร์ทางการแพทย์ที่เป็นรูปธรรมในอัตลักษณ์ของคัมภีร์ ตำรับตำราที่ใช้อ้างอิงและแบบแผนการประกอบโรคศิลปะแห่งวิชาชีพการแพทย์แผนไทยที่สืบทอดมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

๑.๒ วัตถุประสงค์

เพื่อ **ทบทวนวรรณกรรม** พุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการแพทย์ดั้งเดิมในสมัยพุทธกาลและหลังพุทธกาล

เพื่อ **ทบทวนองค์ความรู้ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา** ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพ การบำบัดรักษาโรค และมีบทบาทต่อภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ลำดับชั้นของคัมภีร์ต่าง ๆ พัฒนาเป็นกรอบแนวคิดและโครงสร้างความรู้เกี่ยวกับ “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย”

เพื่อจัดทำ **คลังวัตถุดิบดิจิทัล** “พระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่มีบทบาทต่อภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย”

เพื่อเสนอ **เนื้อหา รูปแบบการจัดนิทรรศการหมุนเวียน** เรื่อง “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย” มาจัดแสดงเป็นนิทรรศการหมุนเวียนของพิพิธภัณฑ์การสาธารณสุขและการแพทย์ไทย

๑.๓ เป้าหมายและขอบเขตการดำเนินงาน

จัดทำบทความทางวิชาการเรื่อง “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย” เกี่ยวกับ

การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนากับการพัฒนาการแพทย์ดั้งเดิมในสมัยพุทธกาลและหลังพุทธกาล

การทบทวนองค์ความรู้ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพ การบำบัดโรค และมีบทบาทต่อภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

กรอบแนวคิดและโครงสร้างความรู้เกี่ยวกับ “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย”

๑.๔ วิธีการศึกษา

เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary research)

๑.๕ นิยามศัพท์

พระพุทธศาสนา หมายความว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า, อย่างกว้างในบัดนี้หมายถึง ความเชื่อถือ การประพฤติปฏิบัติ และกิจกรรมทั้งหมดของหมู่ชนผู้กล่าวว่าตนนับถือพระพุทธศาสนา^๗

พระไตรปิฎก หมายความว่า “ปิฎกสาม”; ปิฎก แปลตามศัพท์อย่างพื้น ๆ ว่า กระจาดหรือตะกร้า อันเป็นภาชนะสำหรับใส่รวมของต่าง ๆ เข้าไว้ นำมาใช้ในความหมายว่าเป็นที่รวบรวมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นหมวดหมู่แล้ว

โดยนัยนี้ ไตรปิฎกจึงแปลว่าคัมภีร์ที่บรรจุพระพุทธพจน์ (และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา) ๓ ชุด หรือประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด กล่าวคือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก; พระไตรปิฎกจัดแบ่งหมวดหมู่โดยย่อดังนี้

(๑) **พระวินัยปิฎก** ประมวลพุทธพจน์ หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า อา ปา ม จู ป) คือ

(๑.๑) อาทิกัมมิกะ หรือ ปาราชิก ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติหนักของฝ่ายภิกษุสงฆ์ ตั้งแต่ปาราชิกถึงอนิยต

(๑.๒) ปาจิตตีย์ ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติเบา ตั้งแต่นิสัสัคยปาจิตตีย์ถึงเสขิยะ รวมตลอดทั้งภิกษุณีวิภังค์ทั้งหมด

๗ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๖๑). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, น.๓๐๐.

๘ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

(๑.๓) มหารวรรค ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอนต้น ๑๐ ชั้นธกะ หรือ ๑๐ ตอน

(๑.๔) จุลวรรค ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอนปลาย ๑๒ ชั้นธกะ

(๑.๕) ปรีวาร คัมภีร์ประกอบหรือคู่มือ บรรจุคำถามคำตอบสำหรับข้อความรู้พระวินัย

พระวินัยปิฎกนี้ แบ่งอีกแบบหนึ่งเป็น ๕ คัมภีร์เหมือนกัน (จัด ๒ ข้อในแบบต้นนั้นใหม่) คือ

(๑.๑) มหาวิภังค์ หรือ ภิกขุวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ (ศีล ๒๒๗ ข้อ) ฝ่ายภิกษุสงฆ์

(๑.๒) ภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ (ศีล ๓๑๑ ข้อ) ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์

(๑.๓) มหารวรรค

(๑.๔) จุลวรรค

(๑.๕) ปรีวาร

บางที่จัดให้ย่นย่อเข้าอีก แบ่งพระวินัยปิฎกเป็น ๓ หมวด คือ

(๑.๑) วิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ทั้งฝ่ายภิกษุสงฆ์และฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ (คือรวมข้อ ๑ และ ๒ ข้างต้นทั้ง ๒ แบบเข้าด้วยกัน)

(๑.๒) ชั้นธกะ ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ ทั้ง ๒๒ ชั้นธกะหรือ ๒๒ บทตอน (คือรวมข้อ ๓ และ ๔ เข้าด้วยกัน)

(๑.๓) ปรีวาร คัมภีร์ประกอบ (คือข้อ ๕ ข้างบน)

(๒) พระสูตรต้นตปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่าง ๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นขั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น ๕ นิกาย (เรียกย่อหรือหัวใจว่า ที ม ส อ ขุ) คือ

(๒.๑) ทีฆนิกาย ชุมนุมพระสูตรที่มีขนาดยาว ๓๔ สูตร

(๒.๒) มัชฌิมนิกาย ชุมนุมพระสูตรที่มีความยาวปานกลาง ๑๕๒ สูตร

- (๒.๓) สังยุตตนิกาย ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นกลุ่มๆ เรียกว่าสังยุต
หนึ่งๆตามเรื่องที่เกี่ยวข้องกัน หรือตามหัวข้อหรือบุคคลที่เกี่ยวข้อง
รวม ๕๖ สังยุต มี ๗,๗๖๒ สูตร
- (๒.๔) อังคุตตรนิกาย ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า
นิบาตหนึ่งๆตามลำดับจำนวนหัวข้อธรรม รวม ๑๑ นิบาต หรือ
๑๑ หมวดธรรม มี ๙,๕๕๗ สูตร
- (๒.๕) ขุททกนิกาย ชุมนุมพระสูตรคาถาภาษิต คำอธิบาย และเรื่องราว
เบ็ดเตล็ดที่จัดเข้าใน ๔ นิกายแรกไม่ได้ มี ๑๕ คัมภีร์
- (๓) **อภิธรรมปิฎก** ประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือ หลักธรรมและ
คำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์ แบ่งเป็น
๗ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจ ว่า ส วิ ธา ปุ ก ย ป) คือ
- (๓.๑) สังคณี หรืออัมมสังคณี รวมข้อธรรมเข้าเป็นหมวดหมู่แล้วอธิบาย
ทีละประเภทๆ
- (๓.๒) วิภังค์ ยกหมวดธรรมสำคัญๆ ขึ้นตั้งเป็นหัวข้อเรื่องแล้วแยกแยะออก
อธิบายชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด
- (๓.๓) ธาตุกถา สงเคราะห์ข้อธรรมต่างๆ เข้าในชั้นๆ อยาตนะ ธาตุ
- (๓.๔) ปุคคลบัญญัติ บัญญัติความหมายของบุคคลประเภทต่างๆ ตาม
คุณธรรมที่มีอยู่ในบุคคลนั้นๆ
- (๓.๕) กถาวัตถุ แกลงและวินิจฉัยทัศนะของนิกายต่างๆ สมัยสังคายนา
ครั้งที่ ๓
- (๓.๖) ยมก ยกหัวข้อธรรมขึ้นวินิจฉัยด้วยวิธีถามตอบ โดยตั้งคำถามย้อน
กันเป็นคู่ๆ
- (๓.๗) ปฎิฐาน หรือมหาปกรณ์ อธิบายปัจจัย ๒๔ แสดงความสัมพันธ์
เนื่องอาศัยกันแห่งธรรมทั้งหลายโดยพิสดาร^๘

๘ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๖๑). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*.
พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, น.๑๒๓-๑๒๔.

ภูมิปัญญา หมายความว่า พื้นความรู้ ความสามารถ^๙

การแพทย์แผนไทย หมายความว่า กระบวนการทางการแพทย์เกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัย บำบัด รักษา หรือป้องกันโรค หรือการส่งเสริมและฟื้นฟูสุขภาพของมนุษย์ การผดุงครรภ์ การนวดไทย และให้หมายความรวมถึงการเตรียมการผลิตยาแผนไทย และการประดิษฐ์อุปกรณ์และเครื่องมือทางการแพทย์ ทั้งนี้ โดยอาศัยความรู้หรือตำราที่ได้ถ่ายทอดและพัฒนาสืบต่อกันมา^{๑๐}

ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย หมายความว่า พื้นความรู้ ความสามารถ เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย^{๑๑}

ตำราการแพทย์แผนไทย หมายความว่า หลักวิชาการต่างๆ เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย ทั้งที่ได้บันทึกไว้ในสมุดไทย ใบลาน ศิลาจารึก หรือวัสดุอื่นใด หรือที่มีได้มีการบันทึกกันไว้ แต่เป็นการเรียนรู้หรือถ่ายทอดสืบต่อกันมาไม่ว่าด้วยวิธีใด^{๑๒}

ตำรับยาแผนไทย หมายความว่า สูตรซึ่งระบุกรรมวิธีการผลิตและส่วนประกอบสิ่งปรุงที่มียาแผนไทยรวมอยู่ด้วย ไม่ว่าจะสิ่งปรุงนั้นจะมีรูปลักษณะใด^{๑๓}

๙ ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๕๔). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*, กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์. ๒๕๕๖, น.๘๒๖.

๑๐ กระทรวงสาธารณสุข. (๒๕๕๖). *พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖* มาตรา ๓ วรรคสอง, น.๑. *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๑๓๐ ตอนที่ ๑๐ ก. ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖, สืบค้นจาก hss.moph.go.th.

๑๑ สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (๒๕๕๒). *พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒* มาตรา ๓ วรรคหนึ่ง, สืบค้นจาก www.senate.go.th

๑๒ สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (๒๕๕๒). *พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒* มาตรา ๓ วรรคสาม, สืบค้นจาก www.senate.go.th.

๑๓ สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (๒๕๕๒). *พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒* มาตรา ๓ วรรคห้า, สืบค้นจาก www.senate.go.th.

ยาแผนไทย หมายความว่า ยาที่ได้จากสมุนไพรโดยตรง หรือที่ได้จากการผสม ประจุ หรือแปรสภาพสมุนไพร และให้หมายความรวมถึงยาแผนโบราณตามกฎหมายว่าด้วยยา^{๑๔}

สมุนไพร หมายความว่า พืช สัตว์ จุลชีพ ธาตุวัตถุ สารสกัดดั้งเดิมจากพืชหรือสัตว์ที่ใช้หรือแปรสภาพ หรือผสม หรือประจุเป็นยาหรืออาหารเพื่อการตรวจวินิจฉัย บำบัด รักษา หรือป้องกันโรค หรือส่งเสริมสุขภาพร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์ และให้หมายความรวมถึงถิ่นกำเนิดหรือถิ่นที่อยู่ของสิ่งดังกล่าวด้วย^{๑๕}

๑๔ สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (๒๕๔๒). พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒ มาตรา ๓ วรรคสี่, สืบค้นจาก www.senate.go.th.

๑๕ สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (๒๕๔๒). พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒ มาตรา ๓ วรรคหก, สืบค้นจาก www.senate.go.th.

บทที่ ๒ การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

๒.๑ การทบทวนวรรณกรรม

(๑) ความหมายของ “พระพุทธศาสนา”

พระไตรปิฎก: “พระพุทธศาสนา” หมายถึง พระธรรมและพระวินัย ดังปรากฏใน มหาปรินิพพานสูตร ว่า

ดูกรอานนท์ บางทีพวกเธอจะฟังมีความคิดอย่างนี้ว่า ปาพจน์มี พระศาสดาล่วงแล้ว พระศาสดาของพวกเราไม่มี ก็ข้อนี้ พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนั้น **ธรรมและวินัย** อันใด เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ **ธรรมและวินัยอันนั้น** จักเป็นศาสดาของพวกเธอ โดยกาลล่วงไปแห่งเรา^{๑๖}

พุทธทาสภิกขุ (๒๕๐๑): ให้นิยามคำว่า “พระพุทธศาสนา” ดังนี้

พุทธศาสนา แปลว่า ศาสนาของผู้รู้ เพราะพุทธะ แปลว่า ผู้รู้ คือ รู้ความจริงของสิ่งทั้งปวงได้ถูกต้อง เพราะฉะนั้น พุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่อาศัยสติปัญญาหรืออาศัยวิชาความรู้ที่ถูกต้อง เพื่อทำลายความทุกข์ และต้นเหตุของความทุกข์เหล่านั้น^{๑๗}

๑๖ มหาปรินิพพานสูตร. ที.มหา. ๑๐/๑๔๑/๑๗๘.

๑๗ พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๐๑). *คู่มือมนุษย์*, กรุงเทพฯ: กรมศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. ๒๕๕๒, น.๒.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) (๒๕๕๕): กล่าวถึงลักษณะแห่ง “พระพุทธศาสนา” ว่า

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการกระทำ (กรรมวาทและ กิริยวาท) เป็นศาสนาแห่งความเพียรพยายาม (วิริยวาท) ไม่ใช่ศาสนาแห่ง การอ่อนนอนปรารถนา หรือศาสนาแห่งการท้วงท้วงกังวล^{๑๘}

นอกจากนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ยังกล่าวเสริมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา หรือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ว่า

การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริง ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่ เรียกว่า มัชฌิมนธรรมเทศนาที่ดี การประพฤติตามมรรคที่เรียกว่ามัชฌิมา ปฏิปทา (หมายถึงทางสายกลาง - ผู้เขียน) ก็ดี เป็นสิ่งที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ใน สภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้น ๆ^{๑๙}

สุชีพ ปุญญานุภาพ (๒๕๐๗): กล่าวถึง “พระพุทธศาสนา” ว่า

พระพุทธศาสนา ตามพหุชนะ หมายถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยที่คำสั่งสอนดังกล่าว เป็นประมวลความจริงแห่งธรรมชาติที่ได้รับการค้น พบ มิได้ถูกสร้างสรรค์หรือประดิษฐ์ขึ้นโดยพระพุทธเจ้า เมื่อความจริงเป็น ของธรรมชาติ ความจริงนั้นจึงดำรงอยู่ได้เอง ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้น หรือไม่ และไม่ว่าพระพุทธองค์จะทรงค้นพบความจริงนั้นหรือไม่ กล่าวอย่าง ถึงที่สุด ความจริงย่อมเป็นกลาง มิได้ส่งผลดีหรือผลร้ายแก่ผู้ใด ความจริงเป็น ของสากล ไม่เป็นของผู้ใด ดำรงอยู่ตลอดไปตามธรรมชาติของความจริงเอง มิได้เกิดจากอำนาจหรือการคาดเดาของพระพุทธเจ้าหรือของผู้อื่นใดทั้งสิ้น^{๒๐}

๑๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, น.๖.

๑๙ อ้างแล้วใน ๑๘.

๒๐ Sujib Punyanubhab. (1964). *Some Prominent Characteristics of Buddhism*. English Version by Siri Buddhaskh, Bangkok: Mahamakut Buddhist University Alumni Association. 2018, pp.3-4.

คณะสงฆ์ (๒๓๓๑): ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

“**พระพุทธศาสนา**” ในความหมายที่เป็นรูปธรรมของพุทธบริษัทไทย คือ พระไตรปิฎก ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี พระพิมลธรรม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร ประกาศในคราวสังคายนา พ.ศ. ๒๓๓๑ รัชกาลที่ ๑ ความตอนหนึ่งว่า

มีพระพุทธฎีกาตรัสแก่พระภิกษุทั้งหลาย ว่าดูกรภิกษุทั้งปวง **พระธรรมวินัยอันใด ทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นอันพระตถาคตตรัสเทศนาสั่งสอนท่าน เมื่อพระตถาคตนิพพานแล้ว พระธรรม ๘๔,๐๐๐ นั้นจะเป็นครูสั่งสอนท่าน แลสรรพสัตว์ทั้งปวงต่างพระตถาคต ๘๔,๐๐๐ พระองค์. ตรัสมอบพระศาสนาไว้แก่ปริยัติไตรปิฎกธรรมฉะนี้แล้ว ก็เสด็จเข้าสู่พระนิพพาน^{๑๑}**

ใน **พระสมุดคำประกาศเทวดา** นี้ยังกล่าวว่า “**พระไตรปิฎกอันเป็นมูลรากพระศาสนา**”^{๑๒} และพระไตรปิฎกในคราวทำสังคายนาสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังหมายรวมถึง “**อรรถกถาฎีกาบาลีพระไตรปิฎก**”^{๑๓}

(๒) ความหมายของ “ภูมิปัญญา”, “ภูมิปัญญาไทย” และความสำคัญ

คำว่า “ภูมิปัญญา” ตรงกับคำศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “Wisdom” ซึ่งมีความหมายว่า

แบบแผนของการปฏิบัติ ความเชื่อ และทัศนคติอันเพียบพร้อมด้วยสติปัญญา, ความเชื่ออันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป, ความสามารถในการทำความเข้าใจด้านคุณค่าและความสัมพันธ์ทางสังคม, การเรียนรู้ทางปรัชญา และวิทยาการที่สั่งสมสืบทอดกันมา, คำสอนของผู้มีปัญญาญาณสมัยโบราณ^{๑๔}

๑๑ พระพิมลธรรม. (๒๓๓๑). พระสมุดคำประกาศเทวดา ครึ่งสังคายนา ปีวอกสัมฤทธิ์ศก พ.ศ. ๒๓๓๑ รัชกาลที่ ๑. ใน **พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน**, กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระไตรปิฎกเพื่อประชาชน. ๒๕๖๐, น.๕๐.

๑๒ อ้างแล้วใน ๒๑, น.๕๖.

๑๓ อ้างแล้วใน ๒๑, น.๕๗.

๑๔ สืบค้นจากพจนานุกรม merriam-webster.com.

ประเวศ วะสี (๒๕๓๒):

“**ภูมิปัญญา**” คือความรู้ ความสามารถ ในการสืบค้นหาคุณค่า และการสืบทอดคุณค่านั้น ๆ เช่น การเรียนรู้ว่าคนโบราณสมัยก่อนนั้นกินอยู่อย่างไร รักษาสุขภาพอย่างไร สร้างและซ่อมแซมบ้านเรือนอย่างไร รู้จักประดิษฐ์เครื่องนุ่งห่มอย่างไร เป็นต้น^{๒๕}

พัทธา สายหู (๒๕๓๔):

“**ภูมิปัญญา**” คือความรู้ ความคิด ที่ได้สั่งสมไว้^{๒๖}

เสรี พงศ์พิศ (๒๕๓๖):

“**ภูมิปัญญา**” คือศาสตร์และศิลป์ของการดำเนินชีวิต ซึ่งผู้คนได้สั่งสมสืบทอดกันมาช้านานจากพ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย สู่ลูกหลาน จากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกคนหนึ่ง จากอดีตถึงปัจจุบัน ภูมิปัญญาเป็นศาสตร์ คือเป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เป็นปัจจัยสี่ เป็นภาพรวมของการทำมาหากิน การอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและการอยู่ร่วมกันในสังคม ส่วนภูมิปัญญาเป็นศิลป์ คือเป็นความรู้ที่มีคุณค่าดีงาม ที่ผู้คนได้คิดค้นขึ้นมาไม่ใช่ด้วยสมองแต่เพียงอย่างเดียว แต่ด้วยอารมณ์ ความรู้สึก ญาณทัศนะ คือด้วยจิตวิญญาณ^{๒๗}

เอกวิทย์ ณ ถลาง (๒๕๔๐):

“**ภูมิปัญญา**” หมายความว่า ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้มาจากการประสบการณ์ที่ได้สั่งสมไว้ จากการปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทางสังคม และวัฒนธรรมที่ได้มีพัฒนาการสืบสานกันมา โดยภูมิปัญญานั้นเป็นประสบการณ์ที่เกิดจากการเรียนรู้ด้วยตนเอง หรือที่

๒๕ ประเวศ วะสี. (๒๕๓๒). วัฒนธรรมกับการพัฒนา, กรุงเทพฯ: อรุณสภา, น.๗๕.

๒๖ พัทธา สายหู. (๒๕๓๔). การพัฒนาวัฒนธรรมบนพื้นฐานภูมิปัญญาชาวบ้านและศักยภาพของชุมชน. ใน การสัมมนาทางวิชาการเรื่องภูมิปัญญาพื้นบ้าน, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, น.๑๐๙.

๒๗ เสรี พงศ์พิศ. (๒๕๓๖). ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, น.๑๔๐.

ชาวบ้านคิดค้นขึ้นและสืบทอดกันมาเพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต เป็นสติปัญญาที่สามารถสร้างสรรค์ ประดิษฐ์คิดค้น โดยอาศัยศักยภาพของชาวบ้านและกลุ่มชน^{๒๘}

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย (๒๕๔๘):

“ภูมิปัญญา” เป็นทั้งความรู้ ความสามารถ ความเชี่ยวชาญ ศักยภาพในการแก้ปัญหาของมนุษย์ มีการสืบทอดจากอดีตสู่ปัจจุบันอย่างไม่ขาดสาย และมีความเชื่อมโยงกันทั้งระบบไม่ว่าเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม^{๒๙}

ปรีตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล แห่งศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (๒๕๔๘):

“ภูมิปัญญา” ในปัจจุบัน เป็นคำที่มีความหมายทับซ้อนกัน สืบเนื่องมาจากการให้คำนิยามและปฏิบัติการหลายประเภท โดยกลุ่มคนหลายกลุ่มในสังคมไทย สถานะของภูมิปัญญาจึงเป็นได้หลายอย่าง ดังนี้

๑. เป็นอุดมการณ์การพัฒนาที่มีกระบวนการที่ก่อให้เกิดจุดเปลี่ยนของการพัฒนาชนบท หันเหอกไปจากการพัฒนากระแสหลัก ไม่มุ่งเน้นการพัฒนาที่เพิ่มพูนมูลค่าทางเศรษฐกิจ
๒. เป็นองค์ความรู้ว่าด้วยวิถีคิดของชาวบ้าน ที่ได้มีการสั่งสมและสร้างจากสติปัญญาและประสบการณ์ เพื่อแก้ปัญหาในการมีชีวิตร่วมกับธรรมชาติและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนด้วยกัน เป็นองค์ความรู้ที่สร้างความภาคภูมิใจให้คนที่ด้อยอำนาจ และเป็นยุทธศาสตร์ในการต่อรองกับกระแสโลกาภิวัตน์และสร้างความเข้มแข็งทางปัญญาให้กับสังคมโดยรวม
๓. เป็นภารกิจด้านการศึกษาและวัฒนธรรมของรัฐ^{๓๐}

๒๘ เอกวิทย์ ฤกลาง. (๒๕๔๐). ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค: วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย, นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, น.๑๑.

๒๙ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. (๒๕๔๘). วัฒนธรรมในสังคมไทย, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, น.๒๒๔.

๓๐ ปรีตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล. (๒๕๔๘). ภูมิปัญญาไทย-ภูมิปัญญาเทศ, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, น.๒๐.

อากาศ มินวงษ์ (๒๕๔๙):

“**ภูมิปัญญา**” เป็นองค์ความรู้ทั้งหลายที่มีการสั่งสมและถ่ายทอด สืบต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งสามารถคิดค้นปรับเปลี่ยนผสมผสานกับความรู้ ใหม่และพัฒนาให้เหมาะสมกับสังคม เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ ของบุคคล^{๓๑}

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (๒๕๔๗):

“**ภูมิปัญญาไทย**” หมายความว่า องค์ความรู้ ความสามารถและ ทักษะของคนไทยอันเกิดจากการสั่งสม ประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการ เรียนรู้ เลือกสรร ประยุกต์ พัฒนา และถ่ายทอดสืบต่อกันมา เพื่อใช้แก้ปัญหา และพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทยให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับ ยุคสมัย^{๓๒}

เสรี พงศ์พิศ (๒๕๕๓):

“**ภูมิปัญญาไทย**” หมายถึง รากฐานปรัชญาชีวิตของคนไทย อัน เป็นที่มาของความรู้ความสามารถต่างๆ ที่แสดงออกในวิถีชีวิตของคนไทย ในรูปแบบของจารีตประเพณี วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ อาหาร บ้านเรือน เสื้อผ้า ยารักษาโรค เครื่องมือ อุปกรณ์ ในการทำมาหากิน ศิลปะการแสดง เครื่องประดับตกแต่ง^{๓๓}

๓๑ อากาศ มินวงษ์. (๒๕๔๙). *ภูมิปัญญาไทย: มรดกทางความคิด*. ใน เอกสารประกอบการสอน รายวิชา พื้นฐานวัฒนธรรมไทย. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพ พรรณี, น.๒๐๙.

๓๒ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (๒๕๔๗). *ครูภูมิปัญญาไทย รุ่นที่ ๓ ภาคกลางและภาค ตะวันออก*. กรุงเทพฯ: ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, น.๑๐.

๓๓ เสรี พงศ์พิศ. (๒๕๕๓). *ร้อยคำที่ควรรู้ ฉบับปรับปรุงใหม่*. กรุงเทพฯ: พลังปัญญา, น.๑๔๒.

แผนยุทธศาสตร์ชาติภูมิปัญญาไทย สุขภาพวิถีไท (๒๕๕๕):

“ภูมิปัญญาไทย” หมายถึง องค์ความรู้ เทคโนโลยี การปฏิบัติ และ ความหลากหลายทางชีวภาพที่มีอยู่ในประเทศไทย ซึ่งครอบคลุมทั้งบริบท ของการแพทย์พื้นบ้าน การแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก^{๓๔}

ลักษณะของภูมิปัญญาไทย มีดังนี้

๑. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเป็นทั้งความรู้ ทักษะ ความเชื่อ และ พฤติกรรม
๒. ภูมิปัญญาไทยแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับ ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ
๓. ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์รวมหรือกิจกรรมทุกอย่างในวิถีชีวิตของคน
๔. ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการแก้ปัญหา การจัดการ การปรับตัว และการเรียนรู้ เพื่อความอยู่รอดของบุคคล ชุมชน และสังคม
๕. ภูมิปัญญาไทยเป็นพื้นฐานสำคัญในการมองชีวิต เป็นพื้นฐานความรู้ ในเรื่องต่างๆ
๖. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเฉพาะ หรือมีเอกลักษณ์ในตัวเอง
๗. ภูมิปัญญาไทยมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อการปรับสมดุลในพัฒนาการ ทางสังคม^{๓๕}

สุพจน์ แสงเงิน และคณะ (๒๕๕๐): กล่าวถึงลักษณะโดยรวมของ “ภูมิปัญญาไทย” ดังนี้

๑. เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตแบบเกษตรกรรม สืบเนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่ ประกอบอาชีพทางการเกษตรทั้งการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ จับ สัตว์ ทำประมง ภูมิปัญญาส่วนหนึ่งจึงตอบสนองความต้องการ

๓๔ คณะอนุกรรมการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ชาติ การพัฒนาภูมิปัญญาไทย สุขภาพวิถีไท พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๙. (๒๕๕๕). แผนยุทธศาสตร์ชาติภูมิปัญญาไทย สุขภาพวิถีไท ฉบับที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๙, กรุงเทพฯ: อูษากรพิมพ์.

๓๕ มูลนิธิโครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน. (๒๕๔๒). สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ เล่ม ที่ ๒๓ เรื่องที่ ๑ ภูมิปัญญา ลักษณะของภูมิปัญญาไทย, สืบค้นจาก saranukromthai.or.th.

ในด้านการทำมาหากิน ก่อให้เกิดเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำ
การเกษตรต่างๆ

๒. มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา เนื่องจากชาติไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ คนไทยส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชน มีวิถีการดำเนินชีวิตที่เป็นไปตามหลักคำสอนของศาสนา ความคิด ความเชื่อ ผลงานทางศิลปะ วัฒนธรรมประเพณีต่างๆ มีความสอดคล้องกับพระพุทธศาสนาอยู่เป็นจำนวนมาก
๓. เกิดจากการเรียนรู้ในชีวิตจริง ทดลองโดยใช้ของจริง รวมทั้งเกิดจากความต้องการใช้เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจริง เช่น ความรู้เรื่องแพทย์แผนไทยและการใช้สมุนไพร
๔. มีการรวบรวมไว้ในลักษณะของครุภูมิปัญญา ถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งโดยการฝากตัวเป็นศิษย์หรือครูพักลักจำ ในสมัยก่อนอาจมีบันทึกในรูปแบบของใบลานหรือสมุดข่อย^{๓๖}

การแบ่งประเภทภูมิปัญญา

๑. ภูมิปัญญาที่เป็นนามธรรม ได้แก่ มโนทัศน์ การตระหนักรู้ วิธีคิด ความเชื่อ ปรัชญาในการดำเนินชีวิตของผู้คน
๒. ภูมิปัญญาที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ เทคโนโลยีการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แพทย์พื้นบ้าน และการดูแลสุขภาพ การเกษตร ศิลปะ หัตถกรรม สถาปัตยกรรม เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ฯลฯ^{๓๗}

๓๖ สุพจน์ แสงเงิน และคณะ. (๒๕๕๐). *วิถีไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, น.๑๐๘-๑๐๙.

๓๗ กรมส่งเสริมการเกษตร. (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น*, กรุงเทพฯ: กลุ่มงานภูมิปัญญาท้องถิ่น, น.๕, สืบค้นจาก new.research.doae.go.th.

ภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ได้กำหนดสาขาภูมิปัญญาเพื่อ การส่งเสริมภูมิปัญญาไทยที่สำคัญจำนวน ๑๐ สาขา โดยมีสาขาภูมิปัญญาการแพทย์ แผนไทยเป็นสาขาหนึ่ง ซึ่งมีคำนิยามว่าสาขาการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถ ในการจัดการป้องกันและรักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่ง ตนเองทางสุขภาพและอนามัยได้^{๓๘}

๓๘ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (๒๕๕๒). *แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการ จัดการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, น.๒๔-๒๕.

ภูมิปัญญาไทย ๑๐ สาขา ได้แก่ ๑. สาขาเกษตรกรรม ๒. สาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรม ๓. สาขาการแพทย์แผนไทย ๔. สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ๕. สาขา กองทุนและธุรกิจชุมชน ๖. สาขาสวัสดิการ ๗. สาขาศิลปการ ๘. สาขาการจัดการ ๙. สาขา ภาษาและวรรณกรรม ๑๐. สาขาศาสนาและประเพณี.

บทที่ ๓

พระพุทธศาสนากับการพัฒนา การแพทย์ดั้งเดิมในสมัยพุทธกาล

เค็นเน็ธ จี ซิสค์ (Kenneth G. Zysk)^{๓๙} ได้ทำงานศึกษาสำรวจพัฒนาการของระบบการแพทย์ของอินเดีย ระหว่าง ๘๐๐ ปี ถึง ๑๐๐ ปีก่อนคริสตกาล (หรือประมาณ ๒๕๗ ปีก่อนพุทธกาล ถึง พ.ศ. ๔๔๓) พบว่าวัฒนธรรมการแพทย์ที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดียคือการแพทย์ดั้งเดิมตามความเชื่อของศาสนาฮินดูโบราณ ซึ่งมีทั้งวัฒนธรรมการเยียวยาแบบไสยศาสตร์-ศาสนา (magico-religious healing tradition) ของยุคพระเวทตอนต้นตามคัมภีร์อาถรรพเวท และการแพทย์อายุรเวทในวัฒนธรรมการเยียวยาเชิงประจักษ์นิยมและเหตุผล (empirico-rational healing tradition) ตามคัมภีร์ยูคหลังอาถรรพเวท เช่น คัมภีร์จรกสัมหิตา^{๔๐} (Caraka Samhitā) สุศรุตสัมหิตา (Susruta Samhitā) และเภลสัมหิตา (Bhela Samhitā) เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงประมาณ ๒๐๐ ปีก่อนคริสตกาลจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๔ หรือราว พ.ศ. ๓๔๓ ถึง พ.ศ. ๙๔๓

๓๙ เค็นเน็ธ จี ซิสค์. (๒๕๕๑). *ลัทธินักพรตและการเยียวยาในอินเดียโบราณ: ระบบการแพทย์ในพุทธอาราม*. ผู้แปล: ธีรเดช อุทัยวิทยารัตน์. บรรณาธิการแปล: วิชัย โชควิวัฒน์ และคณะ, กรุงเทพฯ: กลุ่มงานพัฒนาวิชาการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข, น.๑๕-๒๔.

๔๐ คำว่า “สัมหิตา” (Samhitā) นักวิชาการด้านภาษาสันสกฤตบางท่านเขียนว่า “สังหิตา.”

เค็นเน็ธ จี ชิสต์ อธิบายว่า ลักษณะเฉพาะของการแพทย์อินเดียในยุคพระเวทตอนต้น ที่เป็นแบบไสยศาสตร์-ศาสนา คือ มีความเชื่อตามคัมภีร์อาถรรพเวท^{๔๑} ว่า

สาเหตุของโรคและความเจ็บป่วยเกิดจากการกระทำของอำนาจภูตผีปีศาจ ดังนั้น การบำบัดรักษาจึงใช้พิธีกรรมทางไสยศาสตร์ ซึ่งมีการใช้บทสวด การท่องคาถา การใช้เครื่องรางของขลังเพื่อขับไล่ภูตผีปีศาจที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วย และป้องกันไม่ให้ภูตผีปีศาจเหล่านั้นมารบกวนรังควานอีก การแพทย์อินเดียแบบไสยศาสตร์-ศาสนานี้ดำรงอยู่ก่อนการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา และยังคงดำรงอยู่ร่วมสมัยพุทธกาลด้วย

ส่วนระบบการแพทย์อายุรเวท เว็บไซท์จอห์น ฮอปกินส์^{๔๒} ให้คำอธิบายว่า

อายุรเวท เป็นคำศัพท์สันสกฤต มาจาก อายุร + เวท แปลว่า “ศาสตร์แห่งชีวิต” หรือ “ความรู้เกี่ยวกับชีวิต” [AYURVEDA = AYUR (Life) + VEDA (Science, Knowledge)] เป็นระบบการแพทย์ที่อยู่บนพื้นฐานของกฎธรรมชาติ (Natural System of Medical) มีพัฒนาการขึ้นในวัฒนธรรมอินเดียมายาวนานกว่า ๓,๐๐๐ ปี มีแนวคิดพื้นฐานว่าความเจ็บป่วยเกิดจากความไม่สมดุลของกาย จิต อายุรเวทเป็นการแพทย์ที่มีแบบแผน

๔๑ ชื่อคัมภีร์ที่ ๔ ของพระเวท กล่าวคือ คัมภีร์ภาษาสันสกฤตโบราณซึ่งเป็นพื้นฐานของศาสนาพราหมณ์ยุคแรก มี ๔ คัมภีร์ ได้แก่ ๑. ฤคเวท เป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่และสำคัญที่สุด ว่าด้วยบทสวดสรรเสริญเทพเจ้าทั้งหลาย ตอนท้ายกล่าวถึงการสร้างโลก ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นต้นแบบความเชื่อของชาวอินเดีย ๒. ยชุรเวท ว่าด้วยรายละเอียดการประกอบพิธีและลำดับมนตร์ที่นำมาจากคัมภีร์ฤคเวท เพื่อสวดในขั้นตอนต่างๆ ของพิธี ๓. สามเวท ว่าด้วยบทขับที่คัดเลือกมาจากประมาณหนึ่งในหกของฤคเวท และใช้เฉพาะในพิธีที่บูชาด้วยน้ำโสม ๔. อถรรพเวท หรืออาถรรพเวท ส่วนใหญ่ประพันธ์ขึ้นภายหลังจากสามคัมภีร์แรก ซึ่งมีชื่อเรียกว่าไตรเวท หรือไตรเพท แต่ก็มีบทสวดบางบทของคัมภีร์อาถรรพเวทที่เก่าแก่มากซึ่งนำมาจากคัมภีร์ฤคเวทก็มี ต่อมาได้ค้นคัมภีร์อาถรรพเวทเข้ามาไว้ในพระเวทรวมเป็นสี่คัมภีร์ เรียกว่าจตุรเวท หรือจตุรเพท และเรียกยุคแรกของศาสนาพราหมณ์จนถึงประมาณสมัยพุทธกาลว่ายุคพระเวท อันเป็นยุคแห่งจตุรเวทนั่นเอง. ดู ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๕๒). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์. ๒๕๕๖, น.๑๓๒๓ และ ๑๐๘๕.

๔๒ Johns Hopkins Medicine. <https://www.hopkinsmedicine.org>.

อันแน่นอนของวิถีการดำเนินชีวิต (lifestyle) และการรักษาด้วยวิถีธรรมชาติบำบัด (natural therapies) เพื่อฟื้นคืนสู่สภาวะสมดุลของร่างกาย จิต จิตวิญญาณ และสิ่งแวดล้อม กล่าวโดยสรุป คือ แนวคิดเรื่องความเชื่อมโยงซึ่งกันและกันระหว่างธาตุเจ้าเรือน (ประภคฤติ) กับพลังชีวิต (โทษะ) ซึ่งเป็นปฐมฐานของการแพทย์อายุรเวท

อายุรเวท (นักวิชาการด้านสันสกฤตฝ่ายหนึ่งกล่าวว่า รากศัพท์คำว่า “อายุรเวท” มาจาก อายุส แปลว่าอายุวัฒนะ, ชีวิต และเวท แปลว่าความรู้ รวมแล้วหมายความว่า “ความรู้เรื่องชีวิต, อายุวัฒนะ”^{๔๓}) เป็นอุปเวท (คัมภีร์รอง) ของ คัมภีร์อาถรรพเวท โดยพัฒนาเป็นการแพทย์เชิงประจักษ์นิยมและเหตุผลขึ้นภายหลังพุทธกาลแล้วราว ๖๐๐-๘๐๐ ปี โดยมีหลักฐานยืนยันว่า จรกะ ผู้แต่ง คัมภีร์จรกสัมหิตา อันเป็นคัมภีร์แพทย์สำคัญของอายุรเวท คือแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้ากนิษกะ (พ.ศ.๖๒๑-๖๔๕)^{๔๔} ดังนั้น คัมภีร์จรกสัมหิตา จึงน่าจะอยู่ในราวคริสต์ศตวรรษที่หนึ่งหรือสอง ซึ่งเทียบได้ราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ จึงสันนิษฐานได้ว่า การแพทย์อายุรเวทที่พัฒนาขึ้นเป็นระบบการแพทย์เชิงประจักษ์นิยมและเหตุผล ตามที่ปรากฏใน คัมภีร์จรกสัมหิตา นั้น ได้รับอิทธิพลจากหลักธรรมของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน มิใช่จาก คัมภีร์อาถรรพเวท ของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นการแพทย์แบบไสยศาสตร์-ศาสนาในยุคพระเวทตอนต้น (ราว ๑๗๐๐ ถึง ๘๐๐ ปีก่อนคริสตกาล หรือ ราว ๑๑๕๗ ถึง ๒๕๗ ก่อนพุทธกาล)

๔๓ สืบค้นจาก en.m.wikipedia.org; อายุรเวท (Āyurveda) ประกอบขึ้นด้วยคำสองคำ คือ อายุส (āyus) แปลว่าชีวิต (life) หรืออายุวัฒนะ (longevity) กับเวท (veda) แปลว่าความรู้ (knowledge) รวมแปลว่า “ความรู้เรื่องอายุวัฒนะ” หรือ “ความรู้เรื่องชีวิตและอายุวัฒนะ”

๔๔ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์. (๒๕๖๑). *กาลานุกรมพระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*. พิมพ์ครั้งที่ ๙, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, น.๕๘-๕๙;

กล่าวว่า พระเจ้ากนิษกะทรงเป็นกษัตริย์ชาวพุทธผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดของอาณาจักรกุษาณครองราชย์ราว พ.ศ. ๖๒๑-๖๔๕ ทรงเป็นพุทธมามกะและองค์อัครศาสนูปถัมภกผู้ยิ่งใหญ่ของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และทรงเป็นผู้เริ่มต้นการใช้มหาศักราช (ในปีที่ทรงขึ้นครองราชย์) ซึ่งยังคงใช้เป็นศักราชทางราชการของอินเดียในปัจจุบัน.

สอดคล้องกับเค็นเน็ธ จี ซิสต์ ที่ให้ความเห็นว่า

ดังนั้น คัมภีร์จรกัมหิตา จึงหมายถึง “การรวบรวม (ความรู้เกี่ยวกับ การแพทย์) ของบรรดาผู้จาริก (กล่าวคือ พวกครมณ – ตรงกับคำว่า ‘สมณะ’ ในภาษาบาลี - ผู้เขียน)” นอกจากนี้ จรเกยังอาจเป็นชื่อของแพทย์ครมณ (หรือสมณะ) บางคน ซึ่งเป็นแพทย์หลวงของพระเจ้ากนิชกะ ผู้เป็นกษัตริย์ แห่งกุษาณะ และอาจมีส่วนร่วมในการแก้ไข เรียบเรียง และรวบรวมข้อมูล ความรู้ทางการแพทย์ ซึ่งมีอยู่ก่อนแล้ว^{๔๕}

นอกจากนี้ เค็นเน็ธ จี ซิสต์ ยังตั้งข้อสันนิษฐานที่สำคัญว่า

รูปแบบของ จรกัมหิตา นั้น ไม่ใช่เป็นงานของบุคคลเพียงคนเดียว แต่เป็น “การรวบรวมความรู้ของบรรดาแพทย์ผู้จาริก”^{๔๖}

ข้อสันนิษฐานนี้ต้องการบ่งบอกว่า “จรเก” มิใช่ชื่อแพทย์ที่เป็น “บุคคลคนเดียว” แต่เป็น “ชื่อรวมของแพทย์ผู้จาริกหลายคน” คำว่า “จรเก” เป็นบุรุษนามที่มาจากรากศัพท์ว่า “จร” (อ่านว่า จอน, จอระ-, จะระ-) แปลว่า “ไป, เทียวไป; ประพฤติ” ในที่นี้หมายถึง ผู้จาริกหรือนักพรต ครมณ (ตรงกับคำว่า “สมณะ” ในภาษาบาลี) ซึ่งอยู่นอกจาริตศาสนาพราหมณ์ และเป็นผู้มีความรู้ทางการแพทย์ ซึ่งส่วนใหญ่คือนักพรตและสมณะในพระพุทธศาสนา เป็นผู้จาริกเทียวไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นจำนวนมาก (พหุชนหิตายะ พหุชนสุขายะ) นั่นเอง^{๔๗}

๔๕ เค็นเน็ธ จี ซิสต์. (๒๕๕๑). *ลัทธินักพรตฯ*. อ้างแล้วใน ๓๙, น.๖๗.

๔๖ เค็นเน็ธ จี ซิสต์. (๒๕๕๑). *ลัทธินักพรตฯ*. อ้างแล้วใน ๓๙, น.๖๖-๖๗.

๔๗ เค็นเน็ธ จี ซิสต์. (๒๕๕๑). อ้างแล้วใน ๓๙ และดู วินย. ๔/๓๒/๓๙ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). *พจนานุกรมพระพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด. ๒๕๖๑, น.๑๕๙.

คำว่าธรรมทูต กล่าวถึงพระปฐมพุทธพจน์ภายหลังตรัสแล้ว ๕ เดือน เมื่อคราวส่งพระอรหันตสาวก ๖๐ รูปแรกออกประกาศพระศาสนา ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไปเพื่อประโยชน์และความสุขของชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก” (ตามพระบาลีว่า จรต ภิกขเว จาริกं พหุชนหิตายะ พหุชนสุขายะ โลกานุกมปาย.)

ผลสรุปจากเค็นเน็ธ จี ชิสต์ (๒๕๕๑) พบว่า

๑. การแพทย์อินเดียของศาสนาพราหมณ์ในยุคพระเวทตอนต้น ทั้งช่วงก่อนกำเนิดพระพุทธรูปศาสนาและร่วมสมัยพุทธกาล เป็นแบบไสยศาสตร์บำบัดและพิธีกรรมบำบัด ซึ่งยังคงสืบทอดมาในวัฒนธรรมสุขภาพของอินเดีย และของสังคมประเทศที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียในปัจจุบัน
๒. การแพทย์อายุรเวทเชิงประจักษ์นิยมและเหตุผล ได้รับอิทธิพลจากนักพรตแพทย์ผู้จาริกในพุทธศาสนา ซึ่งประกอบการรักษาพยาบาลในพุทธอารามมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ในขณะที่การแพทย์อายุรเวทเชิงประจักษ์นิยมและเหตุผลเพิ่งเกิดขึ้นภายหลังพุทธกาลล่วงแล้วกว่า ๖๐๐-๗๐๐ ปี

ดร.ชโยติร์ มิตรรา (Jyotir Mitra: 1985)^{๔๘} กล่าวสรุปว่า

ดังนั้น จึงมีข้อค้นพบว่าวรรณกรรมทางพระพุทธรูปศาสนาเป็นคลังความรู้เกี่ยวกับหลักการของการแพทย์อายุรเวทที่สูญหายและขาดหายไปเป็นจำนวนมาก^{๔๙}

นอกจากนี้ ดร.ชโยติร์ มิตรรา ยังตั้งข้อสังเกตที่สำคัญเกี่ยวกับ “ทฤษฎีตรีโทษ” (TRIDOSA Theory) ว่า

คำสอนของพระพุทธรูปศาสนาเกี่ยวกับทฤษฎีตรีโทษ (Tridosha) มีความเหมือนกันอย่างชัดเจนกับทฤษฎีตรีโทษ ซึ่งเป็นหลักการมูลฐานของการแพทย์อายุรเวท...พระพุทธรูปเจ้าตรัสว่า “ตรีโทษเหล่านี้เป็นสาเหตุแห่งความทุกข์และความสุขของบุคคล ทั้งในสภาวะที่ปกติและไม่ปกติ...”^{๕๐}

^{๔๘} Jyotir Mitra. (1985). *A Critical Appraisal of AYURVEDIC MATERIAL in BUDDHIST LITERATURE With Special Reference To TRIPITAKA*, Varanasi (India): Jyotirlok Prakashan.

^{๔๙} Jyotir Mitra. (1985). Preface[ix]: “The Buddhist literature is, therefore, found to be a store-house of many extinct and alluded Ayurvedic principles.”

^{๕๐} Jyotir Mitra. (1985), p.56.

ผลสรุปจากการศึกษาของชโยติร์ มิตรรา สอดคล้องกับการศึกษาของเค็นเน็ธ จี ชิซด์ ที่ว่า ทฤษฎีการแพทย์อายุรเวทเชิงประจักษ์นิยมและเหตุผลได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา

๓.๑ การแพทย์ดั้งเดิมในสมัยพุทธกาล

การแพทย์ดั้งเดิมของอินเดียมีทั้งสิ้น ๖ ระบบ ได้แก่ อายุรเวท (Ayurveda), โยคะและธรรมชาติดำบำบัด (Yoga and Naturopathy), ยูนาณี (Unani), สิทธา (Siddha) และ โฮมีโอพาทีย์ (Homeopathy) เมืองค์กรของรัฐดูแลคือ กรมอายุศ (AYUSH) อยู่ในกระทรวงสาธารณสุข อายุรเวทเป็นการแพทย์ที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดีย ปัจจุบันเป็นการแพทย์ดั้งเดิมแขนงใหญ่ที่สุด^{๕๑} ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะ “อายุรเวท” อันเป็นการแพทย์ดั้งเดิมของอินเดียโบราณและอินเดียยุคปัจจุบัน

จากงานศึกษาของเค็นเน็ธ จี ชิซด์ พบว่า อายุรเวทในช่วงก่อนพุทธกาลและร่วมสมัยกับพุทธกาลยังเป็นการแพทย์ตาม *คัมภีร์อาถรรพเวท* ซึ่งเป็นแบบไสยศาสนบำบัด กล่าวคือ การใช้ไสยศาสตร์ เทพฤทธิ์ การบวงสรวง และการสวดอ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์เพื่อลดบันดาลให้หายจากความเจ็บป่วย

๓.๒ การแพทย์อายุรเวทในอินเดียโบราณร่วมสมัยกับพุทธกาล

บารุง คำเอก^{๕๒} กล่าวถึงที่มาของศัพท์คำว่า “อถรรพเวท” (บางแห่งใช้คำว่า “อาถรรพเวท”) ไว้ดังนี้

*อถรรพเวท มาจากคำว่า อ + ถรว + เวท (a + tharva + veda)
“อ” แปลว่า ไม่ “ถรว” แปลว่า ไป เมื่อรวมกันแปลว่า “ไม่ไป, มันคง”...
หมายถึงความรู้ที่เกี่ยวกับการป้องกันรักษาภัยอันตรายซึ่งเกิดจากการทำลาย
เบียดเบียน*

๕๑ วิชัย โชควิวัฒน์. (๒๕๕๔). บทความเรื่อง “ไปดูการแพทย์เดิมนที่อินเดีย.” ใน *วารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก* ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ มกราคม-สิงหาคม ๒๕๕๔. บรรณาธิการ: นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, นนทบุรี: กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข, น.๖๗.

๕๒ บารุง คำเอก. (๒๕๔๗). “ศ โน เทวีร์ภิชญเญ อถรรพเวทกับความเชื่อทางเวทย์มนตร์ของคนไทย.” ใน *วารสารดำรงวิชาการ* ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๔๗, กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, น.๒๒๒, สืบค้นจาก damrong-journal.su.ac.th.

บารุง คำเอก ยังกล่าวถึงความสำคัญของอถรรพเวทตามความเห็นของมอริส บลูมฟิลด์ (Maurice Bloomfield: 1855 - 1925) นักวิชาการชาวอเมริกันเชื้อสาย ออสเตเรีย ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาสันสกฤตและคัมภีร์พระเวทผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดคนหนึ่งที่ กล่าวไว้ในหนังสือชื่อ *The Atharva-Veda and Gopatha Brahmana* ดังนี้

อถรรพเวท เป็นคัมภีร์สำคัญที่ทำให้เรารู้เรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ที่มีมานานของผู้คนในสมัยพระเวท พระเวททั้งสาม คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท เกี่ยวข้องกับศาสนาที่เน้นการบูชาัญญเพื่อสะสมบุญให้ไปเกิด ในโลกสวรรค์ เป็นความเชื่อที่ไกลไปจากโลกมนุษย์ แต่อถรรพเวทเป็นเรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน เช่น การเกิด การตาย ความรัก การแต่งงาน ครอบครัวและบ้าน พืชหญ้าและสัตว์เลี้ยง วรรณะและชุมชน การเมืองการ ปกครอง การค้าขายและการพาณิชย์ ศิลปะและโรงงาน คาถาอาคมกับยา ร่างกายกับโหราศาสตร์ เทววิทยาและจักรวาล และมีการทำพิธีเพื่อให้พ้น จากทุกข์ที่เกิดจากสิ่งรอบตัว เช่น การรักษาโรคร้ายไข้เจ็บ การถูกภูติผีปีศาจ รังควาน ถูกสัตว์รบกวน การทำชีวิตให้เกิดความเป็นมงคล การทำเสน่ห์ การ กำจัดศัตรู เป็นต้น^{๕๓}

จากความเห็นของมอริส บลูมฟิลด์, บารุง คำเอก ได้ข้อสรุปรวบยอดเกี่ยวกับ คัมภีร์อถรรพเวทซึ่งแตกต่างจากไตรเวทที่เก่าแก่กว่า ดังนี้

ในบรรดาพระเวททั้งสี่ เวททั้งสามข้างต้น คือ ฤคเวท ยชุรเวท และ สามเวท มีความสัมพันธ์กับโลกสวรรค์ แต่อถรรพเวทจะสัมพันธ์กับโลกมนุษย์ มากกว่า อถรรพเวทอธิบายถึงพิธีและการประกอบพิธีเพื่อได้รับความสำเร็จ เป็นหนทางและพลังทำให้ชีวิตมีความสุขและปราศจากความหายนะภัยพิบัติ^{๕๔}

ที่สำคัญ บารุง คำเอก ได้กล่าวถึง “โภชชยเวท” หรือ “โภชคเวท” อันเป็น ชื่อเรียกหนึ่งในชื่อทั้งแปดของอถรรพเวท ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับการรักษาเยียวยา โรคร้ายไข้เจ็บและเกี่ยวกับภัยอันตราย

๕๓ อ้างแล้วใน ๕๒, น.๒๒๔.

๕๔ บารุง คำเอก. (๒๕๕๘). “มนตรา โรคา ในคัมภีร์อถรรพเวท.” ใน *ภูมิปัญญาอาเซียน เวชศาสตร์ ในจารึกและเอกสารโบราณ*. บรรณาธิการ: ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง, กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษา ตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, น.๙.

“พรหม” ศัพท์หมายถึง “เภัชและเภัชเวท” เหมือนกับ อถรวา คือ ยาเภัช (bhesaj) เภัช คือ อมฤต, อมฤตคือ พรหม ดังนั้น เภัชและพรหม มีความหมายเหมือนกัน...ที่เรียกว่า เภัชเวท (หรือเภัชยเวท - ผู้เขียน) เพราะมีจำนวนมนตร์มากมายที่เกี่ยวกับศาสตร์แห่งยา

ยา เป็นเรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งที่บรรจุไว้ในคัมภีร์อถรรพเวท พรหมณ์ในอถรรพเวทก็จะเป็นหมอด้วย ทำการรักษาคนไข้โดยการเป่ามนตร์ ทำพิธีบูชาอัญญ และจัดยาสมุนไพรอินเดีย

ในคัมภีร์พระเวท ๒๐ เล่ม จะมีบทเพลงสวดที่เกี่ยวกับยา ในมนตร์เหล่านี้จะบอกชื่ออาการ (symptoms) การวินิจฉัยโรค (diagnosis) และการรักษาโรคชนิดต่าง ๆ อถรรพเวทเป็นต้นกำเนิดของยาอินเดียต่อมา เช่น आयुรเวท ถือว่าเป็นรองลงมาเหมือนกับอุปเวทของอถรรพเวท

โรค ในอถรรพเวทถือว่า ฤต ผี ปีศาจ เป็นสาเหตุให้เกิดโรค

การรักษาโดยการใช้มนตร์ บางมนตร์เรียกและสรรเสริญพืชสมุนไพรที่ทำการรักษา บางมนตร์ก็เสกน้ำทำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ หรือเสกไฟ ซึ่งคนอินเดียถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ขับไล่ภูต ผี ปีศาจ บทเพลงสวดมนตร์ทำพร้อมกับพิธี ซึ่งรู้จากคัมภีร์เกาศิกสูตร (Kausikasūtra) เป็นตำราแพทย์ศาสตร์อินเดียที่เก่าที่สุด^{๕๕}

คัมภีร์เกาศิกสูตรเป็นคัมภีร์ใหญ่ที่รวบรวมบทสวดต่างๆ จากหลายแหล่ง คัมภีร์ย่อยในอถรรพเวท ซึ่งสามารถนำมาใช้ในทางการแพทย์ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตประจำวันของชาวฮินดูโบราณ บำรุง คำเอก (๒๕๕๘) ได้กล่าวถึงชื่อโรคที่สำคัญในคัมภีร์เกาศิกสูตรของอถรรพเวท ตามลำดับได้แก่ วัฒนโรค (Consumption: Yakṣma), ไข้ (Fever: Takman), ปวดหัว หัวดี ไอ (Headache, Cold and Cough: เป็นกลุ่มอาการของ Takman), โรคดีซ่าน (Jaundice: Kamala), โรคหืด (Asthma or Phtisis: Balāsa, โรคไขข้ออักเสบ (Rheumatism: Āśrika), โรคนิ้ว และท้องผูก (Retention of urine and constipation: ไม่ระบุชื่อเรียกในภาษาสันสกฤต), โรคบิด (Dysentery: Āsrāva), โรคท้องมาน (Dropsy: Jalodara), โรคตา (Eye-decease: ไม่ระบุชื่อเรียกใน

๕๕ บำรุง คำเอก. (๒๕๕๘; ๑๐-๓๓). มนตรา โรคตา ในคัมภีร์อถรรพเวท, อ้างแล้วใน ๕๔, น.๑๐.

ภาษาสันสกฤต), แผลและกระดูกหัก (wound and fractures), วัณโรคต่อมน้ำเหลือง บริเวณคอ (Scrofula: Apaci, Gaṇḍāmalā), โรคกรรมพันธุ์ (Hereditary diseases: Kṣetriya), โรคเรื้อนและโรคผิวหนังอื่นๆ (Leprosy and other Skin-diseases: Kuṣṭharoga), โรคพยาธิในเด็ก ผู้ใหญ่ สัตว์เลี้ยง (Worms: ไม่ระบุชื่อเรียกในภาษาสันสกฤต), โรคผมร่วง (Keśrog-Cikitsā), โรคหย่อนกำลังวังชา (Śaktihīn & Naṣṭāvīrya) และการเสริมความงาม (ไม่ระบุชื่อเรียกในภาษาสันสกฤต)

ในที่นี้ ขอยกตัวอย่างโรคและการรักษาเยียวยาบางโรคด้วยการสวดบทมนตร์ อ้อนวอนเทพเจ้า ประกอบกับการใช้สมุนไพรบางชนิดในลักษณะที่เป็นเครื่องรางของขลัง มากกว่าใช้เป็นสมุนไพรบำบัดอย่างจริงจัง ยกตัวอย่าง เช่น

๓.๒.๑ **วัณโรค (ยักษมะ) ในวัยวะต่างๆ** ซึ่งแตกต่างไปจากวัณโรคตาม ที่เข้าใจกันในทางการแพทย์สมัยใหม่ เช่น วัณโรคในหัวใจ สมอง ปอด ตับ ไต ม้าม กระดูก ไชกระดูก เข่า ข้อต่อ ลำไส้ ลำไส้ใหญ่ ปลาย แม้กระทั่งวัณโรคในหลอดเลือด เส้นเอ็น ตา หู รุงมูก ลิ้น คาง เป็นต้น

การเยียวยา: ใช้บทมนตร์และราชาแห่งต้นไม้ป่าอันศักดิ์สิทธิ์ชื่อ วรรณะ (Varana; ไม่ทราบว่ามีหมายถึงสมุนไพรชนิดใด) เป็นยาและ เครื่องรางช่วยในการรักษาเพื่อเสริมกับเทวฤทธิ์ของพระอินทร์ พระमितระ พระวรุณและพระอัคนี ยกตัวอย่างบทมนตร์ที่สวดโดย เหล่าพราหมณ์ผู้รักษา เช่น

“ด้วยพระวาจาของพระอินทร์ พระमितระ และพระพิรุณ พร้อมกับเสียงของเหล่าเทวดา พวกเราจะกำจัดวัณโรคของท่าน”

“ข้าพเจ้าจะกำจัดวัณโรคของท่านด้วยไฟไวกวานระ (Vaiśvānara)

“วรรณะ (Varana) เป็นต้นไม้ป่าอันศักดิ์สิทธิ์ เทพเจ้าทั้งหลาย ได้ป้องกันวัณโรคที่ได้เข้าไปสู่คนนี้”

๓.๒.๒ **ไข้ (ตักมัน)** คำว่า “ตักมัน” (Takman) หมายถึง ไข้ เป็นศัพท์ที่ใช้ในคัมภีร์ อถรรพเวทเท่านั้น เพราะในสมัยต่อมาเมื่อพัฒนาเข้าสู่การแพทย์ อายุรเวทภายหลังพุทธกาล เรียกอาการไข้ว่า “ชวารรา” หรือ “ชวร”

(Jvara) แม้คำว่า Jvara จะมีปรากฏในคัมภีร์พระเวทยุคแรกบ้าง แต่น้อยมาก ในอถรรพเวทกล่าวว่า “ตักมัน” เป็น “ราชาแห่งโรค” เพราะเป็นความเจ็บป่วยที่น่ากลัวที่สุดและเป็นคำที่อ้างบ่อยที่สุด ในคัมภีร์อถรรพเวท

“ตักมัน” หรือ “ไข้” ไม่ใช่เกิดจากการกระทำของภูติผี ปีศาจ แต่เป็นชื่อลูกของพระวรุณเอง ซึ่งมีความหมายว่า “ผู้ทรมาณคนบาป” กล่าวคือ “ตักมัน” ทำหน้าที่ลงโทษและทรมาณผู้ทำความผิด มีคำอธิบายว่า “ไข้” จะก่อตัวขึ้นในน้ำ ที่มาจากฝน (พระวรุณ) ระคนด้วยไฟจากสายฟ้าในก้อนเมฆ ทำให้ผู้ถูกลงโทษมีอาการตัวร้อนและหนาวสั่นเป็นพัก ๆ และอาจทำให้เป็นไข้ตัวเหลืองแบบไข้มาลาเรียหรือโรคดีซ่าน เป็นต้น

การเปรียบเทียบ: ไข้บวมมนตร์และพิธีกรรม ยกตัวอย่างเช่น

ไฟนั้นเมื่อเข้าไปสู่น้ำ เฝาน้ำ และไฟที่ผู้บูชาทำการเช่น
สังเวทด้วยความเคารพ เป็นไฟซึ่งเป็นถิ่นกำเนิดอันยิ่งใหญ่ของท่าน
โอ ไข้ พวกเรารู้ที่มาของท่าน จงหนีไปจากเรา”

“โอ ไข้ ถ้าท่านแผ่ร่างกายจากด้านข้าง ทัวร่าง ถ้าท่าน
เป็นลูกของพระวรุณ (Varuna) เป็นผู้สร้างสี่เหลี่ยม จงหนีไปจาก
พวกเรา”

“ตักมัน” มิได้หมายถึงอาการตัวร้อนเสมอไป อาจจะมี
อาการหนาวมากก็ได้ และไข้ตัวร้อนที่มีอาการหนาวแทรกมักจะเป็น
เป็นไข้ที่รุนแรง ชื่อน่าสังเกตคือเนื่องจาก “ไข้” เป็นลูกของพระ
วรุณ บทสวดมนตร์จึงมีท่วงทำนองแสดงความนอบน้อมยำเกรง
เช่น

“ขอนอบน้อม (ไหว้) ไข้ที่ทำให้เกิดอาการหนาวมาก ขอ
นอบน้อมไข้ที่รุนแรงที่ทำให้เกิดความร้อนสูง ซึ่งมาทุกวัน มาวัน
หยุดวัน สามวันมา”

มนตร์ที่กล่าวมา ไม่บอกถึงวิธีการรักษา แต่ในพิธีกรรม
บำบัดไข้ หมอพราหมณ์จะเผาขวานให้ร้อน แล้วจุ่มขวานลงในน้ำ

ร้อนขณะท้องมนตร์ และใช้น้ำเสกนั้นประพรมคนไข้

๓.๒.๓ **โรคไขข้ออักเสบ** อรรถรพเวทกล่าวถึงการนำเครื่องรางที่ทำจากสมุนไพรชื่อ “ชังคิตะ” (Jangida herb) ซึ่งในที่นี้หมายถึง “สมอพิเภก”

การเยียวยา: ใช้บทมนตร์และลูกสมอพิเภกเป็นเครื่องรางของขลัง ยกตัวอย่างเช่น

“ขอให้เครื่องรางที่ทำจากสมุนไพรชังคิตะ (Jangida) มีพลังหนึ่งพัน ป้องกันพวกเราทุกทิศจากการกินของภูต ผี ปีศาจ จากความชรา จากไขข้ออักเสบ และจากความเศร้าโศก”

๓.๒.๔ **เสริมความงาม** ในอรรถรพเวทมีการพรรณนาถึงการใช้สมุนไพรเพื่อเสริมความงามแก่สตรีระ ด้วยการใช้สมุนไพรชื่อ อาสุรี (Āsūrī) คือ มัสตาร์ดสีขาว (สันนิษฐานว่าใช้ส่วนของเมล็ดบดเป็นผง - ผู้เขียน) ทาบนสตรีระ เพิ่มความนิ่มนวลแก่ผิวพรรณ กำจัดสิ่งที่ไม่สวยงามทางสตรีระออกไป เพื่อเพิ่มเสน่ห์ ทำให้สามีหลงใหล นอกจากนี้ อรรถรพเวทยังพรรณนาคุณสมบัติของอัญชัน (สันนิษฐานว่าใช้ส่วนดอก - ผู้เขียน) ว่าช่วยเสริมความงาม ความเปล่งปลั่ง และราศี ทำให้ผู้ใช้อัญชันมีความงามทุกมุมมอง (ปกตินคนไทยใช้น้ำสกัดดอกอัญชัน สรรบารุงเส้นผม - ผู้เขียน) เนื่องจากในอัญชันจะมีสารธาธา ของ แม่น้ำและรัศมีของไฟ

อย่างไรก็ตาม *คัมภีร์เกาศิกสูตร* กล่าวถึงการใช้บทสวดมนตร์เป็นจำนวนมากเพื่อรักษาสารพัดโรค โดยอาจจะมีการใช้มือสัมผัส และการกล่าวถึงพลังอำนาจของสมุนไพรทั่วไป โดยไม่กล่าวเจาะจงว่าใช้บทมนตร์เพื่อรักษาโรคใด ยกตัวอย่างเช่น

“มือของข้าพเจ้านี้เป็นมืออันเป็นมงคล (ให้มีสุขภาพดี) มือของข้าพเจ้านี้เป็นมือที่รักษาทุกอย่าง และการสัมผัสมือของข้าพเจ้าเป็นมงคล”

“ไอ้สมุนไพร ผู้มีชัย เราจะถือท่านไว้ เจ้าแม่ของสมุนไพรทั้งมวล โอ สมุนไพร ข้าพเจ้าขอให้ท่านมอบพลังเป็นพันแก่

ประชาชนทั้งหมด”

ผลสรุป การแพทย์ดั้งเดิมในสมัยพุทธกาลท่ามกลางวัฒนธรรมอินดูโบราณ กระแสหลัก เป็นการแพทย์และการเยียวยารักษาความเจ็บป่วยด้วยมนตร์พิธีและความเชื่อทางไสยศาสตร์ของลัทธิพราหมณ์ตามคัมภีร์เกาศิกสูตรของภิกษุเวท (โภษัชยเวท) อันเป็นชื่อเรียกหนึ่งของอถรรพเวท ก่อนที่จะพัฒนาเป็นการแพทย์อายุรเวทซึ่งได้รับอิทธิพลจากระบบการแพทย์ในพุทธอารามและเหล่านักพรตนอกวัฒนธรรมอินดู ทั้งนี้เป็นการยืนยันข้อสรุปของ เค็นเน็ธ จี ชิสส์ (๒๕๕๑: ๑๐) ซึ่งหักล้างความเชื่อเดิมอย่างสิ้นเชิงว่า

การสำรวจตรวจสอบเรื่องราวทางการแพทย์ของอินเดียโบราณของข้าพเจ้า... จะให้ภาพของประวัติศาสตร์การแพทย์ของอินเดียโบราณ ซึ่งแตกต่างจากที่มักถูกวาดไว้อย่างสิ้นเชิง ข้อมูลอ้างอิงชี้ให้เห็นว่า ศาสตร์การแพทย์ของอินดูมีรากฐานมาจากงานของนักพรตนอกกรีต (ในที่นี้หมายถึงนักบวชนอกลัทธิพราหมณ์ เช่น นักบวชในพุทธศาสนา เป็นต้น - ผู้เขียน) เป็นหลักมากกว่าที่จะมาจากปัญญาชนพราหมณ์ อีกทั้งยังชี้ว่า การพัฒนาที่สำคัญของการแพทย์อินเดียนั้นเกิดขึ้นในช่วงเริ่มต้นของการสถาปนาวัดวาอารามในพุทธศาสนา นอกเหนือจากการสร้างรากฐานสำหรับประวัติศาสตร์ใหม่ของการแพทย์ในอินเดียโบราณแล้ว การค้นพบเหล่านี้จะช่วยพัฒนาความเข้าใจของเรา ทั้งในเรื่องการสืบทอดและการยอมรับองค์ความรู้บางอย่างผ่านศาสตร์และพัฒนาความเข้าใจในประวัติศาสตร์เชิงสังคมของพุทธศาสนาในอินเดียและทั่วทั้งเอเชีย การนำเสนอประวัติศาสตร์การแพทย์อินเดียนี้นำจะกระตุ้นให้เกิดการถกเถียงโต้แย้ง โดยเฉพาะในบรรดาผู้ที่คิดว่าต้นกำเนิดของอายุรเวทมาจากจารีตพราหมณ์ดั้งเดิม

๓.๓ การพัฒนาการแพทย์ตามพุทธกระบวนทัศน์ในพุทธอารามและคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาล

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (พระพรหมคุณาภรณ์ ๒๕๕๘: ๓๑๘) ได้ยืนยันหลักการตามพระวินัยบัญญัติว่า ห้ามมิให้พระภิกษุสงฆ์หาเลี้ยงชีพด้วยการรักษาโรค แต่เมื่อคำนึงถึง “ธรรม” และการช่วยเหลือผู้ป่วยด้วยเมตตาธรรม

พระสงฆ์ก็สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับการรักษาพยาบาลได้ โดยไม่เป็นการหาเลี้ยงชีพ

พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติวินัยไว้ห้ามไม่ให้พระภิกษุหาเลี้ยงชีพด้วยเวชกรรม คือ ไม่ให้พระประกอบอาชีพหรือรักษาโรคหาเลี้ยงชีพ...

แต่ที่นี่ ถ้ามองในอีกแง่หนึ่ง และมองกว้างออกไป เราจะเห็นว่า การแพทย์นั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการปฏิบัติต่อชีวิตให้เป็นผลดี เกี่ยวข้องกับการเป็นอยู่ดีของมนุษย์และของสังคม เป็นเรื่องเกี่ยวกับหลักการ...

ถ้ามองในแง่นี้ การแพทย์ก็คงจะเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้ว่า ทั้งหมดนั้นอยู่ในขอบข่ายของคำว่า “ธรรม” และเมื่อพูดเรื่อง “ธรรม” ก็เป็นเรื่องของพระพุทธศาสนาโดยตรงที่จะต้องเข้ามาเกี่ยวข้อง^{๕๖}

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) ยังได้ยกพระสมัญญานามของพระพุทธเจ้าในฐานะที่ทรงเป็นแพทย์หรือหมอ ซึ่งปรากฏอยู่หลายแห่งในพระไตรปิฎก ได้แก่ “ภิสักโก” (หมอยา), “สัลลกัตโต” (หมอผ่าตัด) และ “เวชข” (แพทย์) ทั้งยังมีคำเรียกพระพุทธเจ้าว่า “ตักกิลโก” คือ ผู้บำบัดโรค ทั้งในบทบาทที่ทรงเป็น “สัพพโรคตักกิลโก” คือ “ผู้บำบัดสรรพโรค” และ “สัพพโลกตักกิลโก” คือ ผู้เยียวยาสรรพโรค หรือ ผู้รักษาชาวโลกทั้งหมด แสดงว่าหน้าที่ของผู้เป็นศาสดาแห่งพระพุทธศาสนาก็คือ ต้องแก้ไขโรคทุกอย่างและช่วยรักษาคนทั้งโลกด้วย

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวสรุปประเด็นนี้ว่า

สรุปความก็คือ พระพุทธเจ้ามีพระนามอย่างหนึ่งว่าเป็น ‘หมอ’ หรือเป็น ‘แพทย์’ เมื่อเป็นหมอก็มีหน้าที่หรือทำงานในการเยียวยาบำบัดโรค แต่พระพุทธเจ้าทรงแก้ไขบำบัดโรคของคนหมดทั้งโลก คือทำงานเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตที่เป็นสากล พระพุทธศาสนานั้นมองความไม่สบายว่าเป็นโรคของชีวิตทั้งหมด ไม่ได้มองเพียงด้านใดด้านหนึ่ง...

ชีวิตนี้มีโรค แต่โรคนั้นแก้ไขได้และจุดหมายของพระพุทธศาสนา ก็คือการแก้ไขความไม่สบายหรือโรคของชีวิตนั้น

๕๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๘). “การแพทย์แนวพุทธ.” ใน การแพทย์ยุคใหม่ ในพุทธทัศน์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, น.๓๑๘.

คำว่า ‘โรค’ นี้ เป็นคำที่ใช้แทนคำว่า ‘ทุกข์’ ซึ่งเป็นปัญหาของ
มนุษย์ทุกคน ทุกข์ก็คือปัญหาชีวิต^{๕๗}

๓.๔ หลักอริยสัจ ๔: พุทธกระบวนทัศน์เชิงประจักษ์นิยมและเหตุผล แบบองค์รวมในการบำบัดสรรพโรคของพระพุทธเจ้า

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) (พระพรหมคุณาภรณ์ ๒๕๕๘:
๓๕๑-๓๕๒) ได้นำเสนอกระบวนทัศน์การแพทย์แนวพุทธในการบำบัดโรคด้วยระบบ
เหตุผลตามหลักอริยสัจ ๔ อันเป็นแก่นแห่งพุทธธรรม

คำว่า “โรค” นี้เป็นคำที่ใช้แทนคำว่า “ทุกข์” ซึ่งเป็นปัญหาของ
มนุษย์ทุกคน ทุกข์ก็คือปัญหาของชีวิต เพราะฉะนั้น เมื่อใช้คำว่า โรค แทน
คำว่า ทุกข์ ก็ถือว่าทุกข์นั้นเป็นโรค เป็นสิ่งบีบคั้นขัดข้อง เป็นปัญหาที่ต้อง
แก้ไข

คำว่า โรค นั้นแปลว่า สิ่งที่เสียดแทง อาจจะมีคำที่แปลแล้วสื่อ
ความหมายได้ดีกว่านี้ แต่โบราณแปลกันมาว่าสิ่งที่เสียดแทง โรคก็คือ สิ่งที่
เสียดแทงชีวิต ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดออกไป จะได้โปร่งได้โล่ง แล้วก็สบาย

ในการแก้ไขปัญหามนุษย์นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักทั่วไป
ไว้ เรียกว่า อริยสัจ ๔

หลักอริยสัจ ๔ นี้ เป็นกระบวนการและเป็นระบบเหตุผลในการ
แก้ไขปัญหามนุษย์ หรือบำบัดโรคของชีวิต

ยิ่งไปกว่านั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) (พระพรหมคุณาภรณ์
๒๕๕๘: ๓๕๓-๓๕๖) ยังย้ำอย่างชัดเจนว่า

“อริยสัจนั้น เป็นระบบการแก้ปัญหาในแนวของการรักษา
โรค คล้ายกับว่าพระพุทธศาสนาองโลกด้วยสายตาอย่างแพทย์” และ
“แนวทางของพระพุทธศาสนาก็เป็นแนวทางของการรักษาบำบัดโรค จึงเรียก
พระพุทธเจ้าว่าเป็นแพทย์”

๕๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๘). อ้างแล้วใน ๕๖, น.๓๕๑.

เพื่อสนับสนุนความจริงดังกล่าว ท่านได้ยก “คัมภีร์วิสุทธิมรรค”^{๕๘} ซึ่งเปรียบเทียบขั้นตอนการดับทุกข์ เหมือนขั้นตอนการรักษาโรค กล่าวโดยย่อ คือ

- ทุกข์ นั้นได้แก่ โรค
- สมุทัย ก็คือ โรคนิทาน แปลว่า เหตุของโรค หรือสมุฏฐานของโรค
- นิโรธ คือ ภาวะที่หายจากโรค
- มรรค ได้แก่ ยา และกระบวนการวิธีที่ใช้บำบัดโรค

๓.๕ พุทธกระบวนการทัศนการแพทย์แบบองค์รวม

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้เสนอกระบวนการทัศนการแพทย์แนวพุทธแบบองค์รวม โดยมองว่า ชีวิตคือองค์ประกอบของชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเรียกละเอียดเป็น ๒ ส่วน คือ รูป กับ นาม หรือ กาย กับ ใจ แต่ในการบำบัดโรคหรือบำบัดทุกข์นั้น ท่านให้มองรูปกับนามเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรืออิงอาศัยกันตามกระบวนการของเหตุปัจจัยแห่ง “ปฏิจลจสมุปบาท” ดังนี้

พุทธศาสนามองคนเป็นนามรูป และใช้นามรูปที่เป็น ๒ อย่างนี้
รวมกันเป็นเอกพจน์ คือรวมกันหรือเนื่องกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ไม่มองแยก
เป็นสอง หรือเป็นสองที่รวมอยู่ในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะมันโยง
สัมพันธ์กันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ไม่แยกต่างหากจากกัน แต่เป็นระบบความ
สัมพันธ์ขององค์ประกอบต่างๆ

๕๘ คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับภาษาบาลี เป็นผลงานรจนาของพระพุทธโฆสเถระ มหาปราชญ์แห่งพระพุทธศาสนาชาวอินเดีย รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ ในคณะสงฆ์คณะมหาวิหาร ณ กรุงอนุราชปุระ ประเทศลังกา (ปัจจุบันคือศรีลังกา)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคสังเคราะห์อยู่ในประเภทอรรถกถา ซึ่งมีความสำคัญเป็นที่สองรองมาจากพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ที่ประมวลเนื้อหาสาระทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จากพระไตรปิฎกบาติอย่างสมบูรณ์; ดู พระพุทธโฆสเถระ รจนา. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ ฉบับรวมเล่ม, ประเทศจีน: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕ กรุงเทพฯ. ๒๕๖๒, น.๑-๑๓๗. (คำปรารภและสารัตถวิจารณ์)

ท่านยืนยันว่าการแพทย์แนวพุทธ

ไม่ใช่ทัศนะแบบที่ว่า ความเจ็บป่วยอันหนึ่ง ก็โรคอันหนึ่ง หรือโรคหนึ่ง ก็สมุฏฐานหนึ่ง หรืออย่างที่มีคำใช้ว่า one disease one cause ไม่ใช่ทัศนะแบบนี้ แต่เป็นระบบปัจจัยสัมพันธ์

กล่าวโดยสรุปคือ

“เป็นระบบความสัมพันธ์ขององค์ประกอบที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สืบทอดต่อเนื่อง อันนี้เป็นหลักทั่วไปในพุทธศาสนา ซึ่งสอดคล้องกันหมด ไม่ว่าจะเป็นหลักอริยสัจ หลักไตรลักษณ์ หลักกฏิจจสมุปบาท หรือหลักชั้น ๕ ก็ล้วนแต่เป็นหลักที่สนับสนุนแนวคิดนี้ทั้งสิ้น”

หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งซึ่งสะท้อนภาพความเชื่อมโยงของ “พุทธธรรม”^{๕๙} (อันเป็นประมวลคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า) กับแนวคิดสุขภาพแบบองค์รวม และการแพทย์แบบองค์รวมไว้อย่างชัดเจนว่า

พุทธธรรมนั้นมองตามระบบปัจจัยสัมพันธ์ โดยเฉพาะในแง่ของชีวิตนี้... พุทธธรรมมองชีวิตว่าเป็นกายกับใจที่มาประสานสัมพันธ์กันเป็นระบบ เป็นกระบวนการที่เรียกว่านามรูป คือ นามและรูปที่มีสอง แต่เป็นหนึ่งเดียว นามและรูปนี้อิงอาศัยซึ่งกันและกันอย่างแยกเด็ดขาดไม่ได้ ท่านอุปมาว่าเหมือนไม้สองชิ้นที่มาพัวกัน ถ้าเอาอันหนึ่งออก อีกอันหนึ่งก็ล้มไปไปด้วย... ความเป็นไปของมันยังโยงไปถึงสังคมที่แวดล้อม เป็นต้นด้วย ซึ่งเป็นปัจจัยต่อกันได้กับชีวิตนี้

๕๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๕). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, น.๑. กล่าวถึงลักษณะแห่ง “พุทธธรรม” ว่า “หลักการหรือคำสอนใดก็ตามที่เป็นเพียงการคิดค้นหาเหตุผลในเรื่องความจริงเพื่อสนองความต้องการทางปัญญา โดยมีได้มุ่งหมายและมีได้แสดงแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง อันนั้นให้ถือว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งถือว่าเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งในที่นี้เรียกว่า **พุทธธรรม** การประมวลคำสอนในพุทธศาสนาอาจเป็นข้อสรุปลงว่า **พุทธธรรม** ที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและทรงมุ่งหมายแท้จริง เป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องยาก”

๓.๖ การเยียวยารักษาโรคในสมัยพุทธกาล บทบาทของพระพุทธเจ้า ในฐานะทรงเป็นผู้บำบัดสรรพโรคในสมัยพุทธกาล

สันติสุข โสภณสิริ^{๖๐} กล่าวถึงบทบาทในฐานะเป็นแพทย์ผู้บำบัดสรรพโรค ทั้งโรคทางกายและโรคทางใจ แสดงออกอย่างชัดเจนในพระไตรปิฎก ดังกรณีตัวอย่าง ๔ แห่ง ด้วยกัน คือ

๑. เรื่องพระพุทิตัดตติสเถระ หรือพระติสสเถระผู้มีกายเน่า ดับทุกข์ได้ เมื่อได้รับการดูแลรักษาพยาบาล
๒. เรื่องภิกษุอาพาธเป็นโรคท้องร่วง ได้รับการรักษาพยาบาล
๓. เรื่องพระมหากัสสปะและพระมหาโมคคัลลานะ หายอาพาธด้วย โภชนมัจ ๗
๔. เรื่องนกุลพิตาคหบดี หายป่วยด้วยพุทโธวาท

เรื่องแรก ปรากฏอยู่ในพระอรรถกถาขุททกนิกายเพื่ออธิบายคาถาธรรมบท จิตตวรรคที่ ๓^{๖๑} กล่าวถึง พระติสสเถระมีโรคเกิดขึ้นในสรีระของท่าน มีตุ่มผุดขึ้นตามผิวหนังของท่าน ตอนแรกมีขนาดเท่าเมล็ดผักกาด แล้วมีขนาดโตขึ้นโดยลำดับเป็นขนาดเท่าเม็ดถั่วเขียว ถั่วดำ เมล็ดกระเบา ผลมะขามป้อม ผลมะตูม แล้วแตกออกเป็นน้ำเลือด น้ำหนอง ท่านจึงได้รับฉายานามว่า **พระพุทิตัดตติสเถระ** หรือ **“พระติสสเถระผู้มีกายเน่า”** เพื่อนสหธรรมิกหรือแม่แต่ภิกษุผู้เป็นลูกศิษย์ที่ท่านเป็นอุปัชฌาย์บวช (สัทธีวิหาริก) ให้ก็ยั้งรังเกียจทอดทิ้ง ดังความในอรรถกถาบรรยายสภาพของพระติสสเถระ ว่า

“ท่านได้เป็นผู้ที่ใครๆ ปฏิบัติไม่ได้ ฝ้านุ่งและผ้าห่มเปื้อนด้วยหนอง และเลือด ได้เป็นเช่นกับขนมร่าแง พวกภิกษุมีสัทธีวิหาริกเป็นต้น ไม่อาจจะปฏิบัติได้ จึงพากันทอดทิ้งแล้ว ท่านเป็นผู้ไม่มีที่พึ่ง นอนแหวแล้ว”

๖๐ สันติสุข โสภณสิริ. (๒๕๖๑). *พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาสุขภาพในสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: มูลนิธิสุขภาพไทย, น.๑๗-๒๔.

๖๑ *อรรถกถา ขุททกนิกาย จิตตวรรค เรื่องพระพุทิตัดตติสเถระ*. ๒๕/๑๗/๓๐.
<http://www.84000.org/tipitaka/attha/attha.php?b=25&i=13&p=7>. ดูอรรถกถาหน้าต่างที่ [๗]

เมื่อพระบรมศาสดาทรงทราบว่พระติสสเถระถูกลูกศิษย์ทอดทิ้ง ไม่มีผู้ใดเหลียวแล ทรงถือเป็นการหน้าที่ของพระองค์ในการพยาบาลภิกษุสาวกใช้ แม้จะมีสภาพร่างกายเน่าเหม็นด้วยเลือดและหนอง พระองค์ก็ได้ทรงรังเกียจ เสด็จออกจากพระคันธกุฎีไปสูโรงไฟ แล้วทรงล้างหม้อน้ำ ตัดเตาไฟ ต้มน้ำด้วยพระองค์เอง ระหว่างรอน้ำเดือด ได้เสด็จจะไปหาเมตียงพระติสสเถระด้วยพระองค์เอง แต่เหล่าพระสาวกเกรงพระทัย กุสีกุจจะช่วยกันห้ามเมตียงภิกษุใช้ไปโรงไฟ ทรงสั่งให้ภิกษุสาวกเปลื้องเอาจีวรของภิกษุใช้ไปซักด้วยน้ำร้อนแล้วผึ่งแดด ส่วนพระพุทธองค์ทรงใช้น้ำอุ่นอาบถูร่างกายของพระสาวกใช้ด้วยพระองค์เอง

เมื่อพระติสสเถระได้นุ่งสบงห่มจีวรที่ซักสะอาดแล้วก็มีสรีระเบาสบาย มีจิตตารมณ์เป็นหนึ่ง ช่วงนี้เองนับว่าเป็นช่วงตอนที่สำคัญมาก เพราะเป็นโอกาสสุดท้ายที่ภิกษุอาพาธจะมีจิตสงบนิ่งพอที่จะเข้าใจคาถาธรรมบทจิตตวรรคที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า

“ร่างกายนี้มีที่ตั้งอยู่นาน ครั้นปราศจากวิญญาณอันเขาทิ้งเสียแล้ว จักนอนทับซึ่งแผ่นดิน ประดุจดั่งว่าท่อนไม้และท่อนฟืน หาประโยชน์มิได้”

เมื่อสดับพระธรรมกถาจบ พระติสสเถระก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมกับเข้าสู่สภาวะนิพพานอันเป็นสุขภาวะขั้นสูงสุด ภายหลัง คาถาธรรมบทดังกล่าวได้กลายเป็นท่อนหนึ่งของบทพิจารณาสังขารที่ชาวพุทธไทยนิยมสวดหลังทำวัตรเช้าและก่อนเข้านอน

เรื่องพระพุทิตตติสสเถระนี้แสดงให้เห็นว่า หากพระพุทธเจ้าไม่เสด็จมาช่วยรักษาพยาบาลให้ภิกษุอาพาธมีความสบายทางร่างกายและจิตใจ หรือภิกษุอาพาธถูกทอดทิ้งให้นอนจมอยู่กับความทุกข์ทรมานแล้ว ภิกษุอาพาธผู้นั้นก็ย่อมจะมรณภาพไปโดยไม่อาจเข้าถึงสุขภาวะขณะมรณภาพได้เลย

เรื่องที่สอง เป็นสาระสำคัญ เพราะเป็นกรณีที่กำลังไวใน **พระวินัยปิฎก** มหาวรรค [๘ จีวรขันธกะ] ๒๒๔ **คิลานวัตถุกถา ว่าด้วยภิกษุใช้**^{๖๒} เรื่องภิกษุอาพาธเป็นโรคท้องร่วง เรื่องราวในคิลานวัตถุกถามีความสำคัญ เพราะเป็นเรื่องของพระวินัย และข้อวัตรที่พระภิกษุสงฆ์ต้องปฏิบัติตาม เกี่ยวกับความเจ็บป่วยในหมู่สงฆ์ หากไม่ปฏิบัติตามก็จะมีคามผิดหรืออาบัติอย่างชัดเจน ซึ่งมีเนื้อความดังนี้

๖๒ ที่มา: โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๕, น.๒๓๙-๒๔๕.
http://84000.org/tipitaka/pitaka1/m_siri.php?B=05&siri=45.

[๓๖๕] สมัยนั้น ฤๅษีรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องร่วง ฤๅษีนั้นนอนกลิ้งเกลือกไปมาบนปัสสาวะและอุจจาระ

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคมีท่านพระอานนท์ตามเสด็จ เสด็จจาริกไปตามเสนาสนะ เสด็จเข้าไปทางที่อยู่ของฤๅษีนั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นฤๅษีนั้นนอนกลิ้งเกลือกไปมาบนปัสสาวะและอุจจาระของตนเอง จึงเสด็จเข้าไปใกล้ แล้วได้ตรัสตั้งชื่อว่า “ฤๅษี เธออาพาธเป็นโรคอะไร”

ฤๅษีนั้นทูลว่า “ข้าพระองค์อาพาธเป็นโรคท้องร่วง พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “เธอมีฤๅษีผู้คอยพยาบาลหรือ” ฤๅษีนั้นทูลว่า “ไม่มี พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “เหตุใด พวกฤๅษีจึงไม่คอยพยาบาลเธอ”

ฤๅษีนั้นทูลว่า “เพราะข้าพระองค์ไม่ได้ทำอุปการะแก่ฤๅษีทั้งหลาย ดังนั้นพวกฤๅษีจึงไม่คอยพยาบาลข้าพระองค์ พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกท่านพระอานนท์มารับสั่งว่า “อานนท์ เธอไปตักน้ำมา เราจะอาบน้ำให้ฤๅษีนี้” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วตักน้ำมาถวาย พระผู้มีพระภาคทรงรดน้ำท่านพระอานนท์ขัดสี พระผู้มีพระภาคทรงประคองศีรษะขึ้น ท่านพระอานนท์ยกเท้าวางบนเตียง

ต่อมา พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถามฤๅษีทั้งหลายว่า “ฤๅษีทั้งหลาย ในวิหารหลังโน้นมีฤๅษีเป็นไข้หรือ”

พวกฤๅษีกราบทูลว่า “มี พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “เธออาพาธเป็นโรคอะไร”

พวกฤๅษีกราบทูลว่า “เธออาพาธเป็นโรคท้องร่วง พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุนี้ไม่มีภิกษุผู้คอยพยาบาลหรือ”
พวกภิกษุกราบทูลว่า “ไม่มี พระพุทธเจ้าข้า”
พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “เหตุใด พวกภิกษุจึงไม่คอย
พยาบาลเธอ”

พวกภิกษุกราบทูลว่า “เพราะเธอไม่ได้ทำอุปการะแก่ภิกษุ
ทั้งหลาย ดังนั้นพวกภิกษุจึงไม่คอยพยาบาลเธอพระพุทธเจ้าข้า”

ผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มี
บิดาผู้คอยพยาบาล ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกเธอ ไม่พยาบาลตนเอง ใคร
เล่าจะคอยพยาบาลพวกเธอ ภิกษุทั้งหลาย ผู้จะพยาบาลเราก็จงพยาบาล
ภิกษุไข้เถิด ถ้ามีอุปัชฌาย์ อุปัชฌาย์พึงพยาบาลภิกษุใช้นั้นจนตลอด
ชีวิต(หรือ)จนกว่าเธอจะหาย ถ้ามีอาจารย์ อาจารย์พึงพยาบาล ภิกษุไข้
นั้นจนตลอดชีวิต(หรือ)จนกว่าเธอจะหาย ถ้ามีสัทธีวาทริก^{๖๓} สัทธีวาทริก
พึงพยาบาลภิกษุใช้นั้นจนตลอดชีวิต(หรือ)จนกว่าเธอจะหาย ถ้ามีอันเต
วาลิก^{๖๔} อันเตวาลิกพึงพยาบาลภิกษุใช้นั้นจนตลอดชีวิต(หรือ)จนกว่า
เธอจะหาย ถ้ามีภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ ผู้ร่วมอุปัชฌาย์พึงพยาบาลภิกษุไข้
นั้นจนตลอดชีวิต(หรือ)จนกว่าเธอจะหาย ถ้ามีภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ ผู้ร่วม
อาจารย์พึงพยาบาลภิกษุใช้นั้นจนตลอดชีวิต(หรือ)จนกว่าเธอจะหาย
ถ้าไม่มีอุปัชฌาย์ อาจารย์ สัทธีวาทริก อันเตวาลิก ผู้ร่วมอุปัชฌาย์ หรือ
ผู้ร่วมอาจารย์ สงฆ์ต้องพยาบาลภิกษุใช้นั้น ถ้าไม่พยาบาล ต้องอาบัติ
ทุกกฏ”

ความสำคัญของ **คิลานวัตถุกถา** เกี่ยวกับท่าทีของพระพุทธเจ้าต่อการรักษา
พยาบาล สรุปได้ดังนี้

พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญกับหน้าที่ในการดูแลรักษาพยาบาลเพื่อน
มนุษย์ว่า เป็นจริยธรรมขั้นพื้นฐานที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อมนุษย์ด้วยกัน ไม่เว้นแม้กระทั่ง
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้แล้ว ดังนั้นพระภิกษุสงฆ์หรือนักบวชจึงไม่สามารถอ้าง

๖๓ สัทธีวาทริก คือ ผู้เป็นศิษย์ของพระอุปัชฌาย์

๖๔ อันเตวาลิก คือ ผู้เป็นศิษย์ของพระอาจารย์

ว่า “การรักษาพยาบาล” เพื่อนมนุษย์เป็นเรื่อง “จรรยาไมตรี” ของคนผู้ปฏิบัติธรรม พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับภิกษุไข้เสมอด้วยพระองค์เอง ดังพระพุทธดำรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มีบิดาผู้คอยพยาบาล ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจะคอยพยาบาลพวกเธอ **ภิกษุทั้งหลาย ผู้จะพยาบาลเราก็จงพยาบาลภิกษุไข้เถิด**”

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเป็นพระวินัยให้ภิกษุทุกรูปและหมู่คณะสงฆ์ต้องพยาบาลภิกษุไข้จนตลอดชีวิต หรือจนกว่าจะหายป่วย ถ้าไม่พยาบาล ถือว่าทำผิดวินัย ขึ้นอาบัติทุกกฏ แม้จะเป็นความผิดสถานเบา แต่ถ้าไม่ปฏิบัติตามบ่อยครั้ง ย่อมเข้าข่ายอาบัติเป็นอาจณ อาจมีโทษถึงขั้นขาดจากความเป็นนักบวชได้

ใน **คิลานวัตตูกถา** นี้เอง พระพุทธเจ้าทรงลงรายละเอียดเกี่ยวกับคุณสมบัติของคนไข้ที่พยาบาลได้ยากและคนไข้ที่พยาบาลได้ง่าย ควบคู่กับคุณสมบัติของภิกษุผู้ไม่ควรพยาบาลภิกษุไข้ และภิกษุหรือหมอพระผู้ควรพยาบาลภิกษุไข้ ดังนี้

[๓๖๖] **ภิกษุทั้งหลาย คนไข้ที่มีอาการ ๕ อย่าง พยาบาลได้ยาก** คือ

๑. ไม่ทำความสบาย
๒. ไม่รู้ประมาณในความสบาย
๓. ไม่ฉันทา
๔. ไม่บอกอาการไข้ตามเป็นจริงแก่ผู้พยาบาลไข้ที่มุ่งประโยชน์ คือ ไม่บอกอาการไข้ที่กำเริบว่ากำเริบ อาการไข้ที่ทุเลาว่าทุเลา อาการไข้ที่ทรงอยู่ว่าทรงอยู่
๕. เป็นคนไม่อดทนความรู้สึกทางกายที่เกิดขึ้น เป็นทุกข์แสนสาหัสกล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ แทบจะคร่าชีวิต

ภิกษุทั้งหลาย คนไข้ที่มีอาการ ๕ อย่างนี้แล พยาบาลได้ยาก

ภิกษุทั้งหลาย คนไข้ที่มีอาการ ๕ อย่าง พยาบาลได้ง่าย คือ

๑. ทำความสบาย
๒. รู้ประมาณในความสบาย

๓. ฉันทยา

๔. บอกอาการไข้ตามเป็นจริงแก่ผู้พยาบาลไข้ที่มุ่งประโยชน์ คือ บอกอาการไข้ที่กำเริบว่ากำเริบ อาการไข้ที่ทุเลาว่า ทุเลา อาการไข้ที่ทรงอยู่ว่าทรงอยู่

๕. เป็นคนอดทนต่อความรู้สึกทางกายที่เกิดขึ้น เป็นทุกข์แสนสาหัสกล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ แสบจะคร่าชีวิต

ภิกษุทั้งหลาย คนไข้ที่มีอาการ ๕ อย่างนี้แล พยาบาลได้ง่าย

ภิกษุทั้งหลาย ผู้พยาบาลภิกษุไข้ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่ควรพยาบาลคนไข้ คือ

๑. ไม่สามารถจัดยา

๒. ไม่รู้จักของแสลงและไม่แสลง คือ นำของแสลงเข้าไปให้ นำของไม่แสลงออกไป

๓. พยาบาลคนไข้เพราะเห็นแก่อำภิส ไม่มีจิตเมตตา

๔. รังเกียจที่จะนำอุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลายหรือของที่อาเจียนออกมาไปเททิ้ง

๕. ไม่สามารถพูดให้คนไข้เห็นชัด ไม่ชวนให้อยากรับไป ปฏิบัติไม่เข้าใจให้อาญาญแก่ลัทธิ ไม่ปลอดขโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมิกถา เป็นบางครั้งบางคราว

ภิกษุทั้งหลาย ผู้พยาบาลภิกษุไข้ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ นี้แล ไม่ควรพยาบาลคนไข้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พยาบาลภิกษุไข้ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ควรพยาบาลภิกษุไข้ คือ

๑. สามารถจัดยา

๒. รู้จักของแสลงและไม่แสลง คือ นำของแสลงออกไป นำของไม่แสลงเข้ามาให้

๓. ไม่พยาบาลคนไข้เพราะเห็นแก่อำภิส มีจิตเมตตา

๔. ไม่รังเกียจที่จะนำอุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลายหรือของที่อาเจียนออกมาไปเททิ้ง
๕. สามารถพูดให้คนไข้เห็นชัด ชวนให้อยากรับไปปฏิบัติ ใ้ใจให้อาจหาญแกล้าวกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่น ร่าเริงด้วยธรรมีกถา เป็นบางครั้งบางคราว

ภิกษุทั้งหลาย ผู้พยาบาลภิกษุไข้ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ นี้แล ควรพยาบาลคนไข้

ข้อสังเกตเกี่ยวกับคุณสมบัติของภิกษุไข้และภิกษุผู้พยาบาล คือ แม้พระพุทธองค์จะกล่าวถึงภิกษุไข้ที่พยาบาลได้ยากไว้ แต่พระองค์ก็มีได้ให้สังฆทอดทั้งภิกษุไข้ประเภทนี้เพราะเหตุพยาบาลได้ยาก แต่สำหรับผู้พยาบาลนั้นหากขาดคุณสมบัติที่ดี ๕ ประการดังกล่าวแม้ขอใจขอหนึ่ง พระองค์ก็ทรงตัดสินว่ามีควรวินิจฉัยเป็นผู้พยาบาล เพราะอาจจะก่อให้เกิดผลร้ายแก่สวัสดิภาพของคนไข้ได้ จะเห็นว่ามีคุณสมบัติ ๒ ข้อแรกของผู้พยาบาลที่ดี ที่ต้องมีความรู้ด้านการแพทย์ด้วย คือมีความรู้เรื่องจัดยา (ในที่นี่มีความหมายถึงการประกอบยาและปรุงยาด้วย) และเรื่องของการแสลงไขอันแสดงให้เห็นว่าในหมู่สังฆจะต้องมีภิกษุผู้เป็นแพทย์ หรืออย่างน้อยก็มีความรู้ทางการแพทย์พอที่จะให้การรักษาพยาบาลภิกษุไข้ให้เป็นปกติได้ หากไม่ใช่โรคร้ายแรงที่เหลือวิสัย จะให้การรักษาให้หายได้

คุณสมบัติของภิกษุผู้ควรพยาบาลซึ่งประกอบด้วยองค์ ๕ ตามพุทธบัญญัตินี้ กล่าวได้ว่าเป็นคุณสมบัติพื้นฐานของแพทย์ที่ดีตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งมี ๒ องค์ประกอบ คือ ความเป็นผู้เชี่ยวชาญทางการรักษา (คุณสมบัติ ๒ ข้อแรก) และจรรยาบรรณแพทย์ (คุณสมบัติ ๓ ข้อหลัง)

มีหมายเหตุสำคัญตรงนี้คือ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติให้พระภิกษุสงฆ์พยาบาลเฉพาะในหมู่สังฆบริษัทด้วยกันเท่านั้น หรืออาจขยายหน้าที่พยาบาลไปสู่คฤหัสถ์ได้ด้วย อย่างไรก็ตาม การที่พระพุทธเจ้าทรงพยาบาลภิกษุไข้ได้ กลายเป็นต้นแบบ “หมอพระ” ของสังคมโดยปริยาย

นอกจากนี้ ยังมีข้อสังเกตสำคัญเกี่ยวกับข้อยกเว้นในพระวินัยคือ ภิกษุผู้ตั้งแต่สมัยพุทธกาลย่อมได้รับสิทธิยกเว้นหลายประการ ไม่ต้องปฏิบัติตามพระวินัยเหมือนกับภิกษุปกติ ดังกรณีตัวอย่างใน *เภสัชชขันธกะ, พระไตรปิฎก* เล่มที่ ๕ *วินัยปิฎก* เล่มที่ ๕ *มหาวรรค* ภาค ๒

- (๑) กรณีภิกษุใช้ในฤดูสุรท (ฤดูใบไม้ร่วงช่วงแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) เป็นไข้เหลือง (ตีซ่าน) เพราะในฤดูนี้ ภิกษุทั้งหลายเปียกชุ่มด้วยน้ำฝนบ้าง เหยียบย่ำโคลนบ้าง แสงแดดแผดกล้าบ้าง ทำให้น้ำดีของภิกษุทั้งหลายขังอยู่แต่ในถุงน้ำดี (วิ.อ. ๓/๒๕๐/๑๗๓) ได้รับอนุญาตให้ฉันเภสัช ๕ ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ทั้งในเวลาก่อนเที่ยงวันและหลังเที่ยงวันแล้ว
- (๒) กรณีภิกษุไข้ได้รับอนุญาตน้ำมันเหลวที่เป็นยา ในเวลาก่อนเที่ยง น้ำมันเหลวเป็นยา คือ น้ำมันเหลวที่ได้จากสัตว์ เช่น หมู ปลา ปลาฉลาม หมู ลา
- (๓) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตหัวเหง้าหรือรากไม้ที่เป็นยา คือ ขมิ้น ขิงสด ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดุพิต ข่า แฝก หัวหมู หรือรากไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น
- (๔) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตหัวเหง้าหรือรากไม้บดที่เป็นยา
- (๕) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตน้ำฝาดที่เป็นยา คือ น้ำฝาดจากสะเดา โมกมัน ต้นขี้กา บอระเพ็ด กระถินพิมาน หรือน้ำฝาดที่เป็นยาชนิดอื่น
- (๖) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตใบไม้ที่เป็นยา คือ ใบสะเดา ใบโมกมัน ใบขี้กา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น
- (๗) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตผลไม้ที่เป็นยา คือ ลูกพิลังกาสงา ตีป्लीพริกไทย^{๖๕} สมอไทย สมอพิเภก มะขามพร้อม ผลโกฐ หรือผลไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น
- (๘) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตยางไม้ที่เป็นยา คือ ยางจากหิงค์ ยางจากส่วนยอดใบและก้านของต้นต้นกะ (ไม่ทราบชื่อในภาษาไทย) และกายน

๖๕ พริกไทย มาจากคำภาษาบาลี-สันสกฤตว่า “มริจ” (อ่านว่า มะ-ริ-จะ) ในสมัยพุทธกาลหมายถึงพริกไทยหรือพริกไทยดำ ต่อมาเมื่อมีผลไม้รสเผ็ดมาจากทวีปอเมริกาในสมัยอยุธยา ชาวไทยจึงเรียกชื่อที่ขมกเหลือนี้ว่าพริกทั้งหมด เช่น พริกชี้ฟ้า พริกหยวก พริกชี้หนู เป็นต้น

- (๙) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตเกลือกที่เป็นยา คือ เกลือสมุทร เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เกลือดินโป่ง เกลือหุง หรือเกลือกที่เป็นยาชนิดอื่น
- (๑๐) กรณีภิกษุผู้เป็นหิด ตุ่มพุพอง ฝีดาษ หรือมีกลิ่นตัวแรง ได้รับอนุญาตยาผงมูลโค ดินเหนียว และกากน้ำย้อม เพื่อรักษาผิวหนังและดับกลิ่นตัว
- (๑๑) กรณีภิกษุไข้ ได้รับอนุญาตยาหยอดตา ยาสมุนไพรร ผงสมุนไพรรต่าง ๆ สำหรับผสมยาตา ไม้ป้ายยาตา ได้แก่ หรดาลกลีบทอง เขมาไฟ ไม้จันทน์ กฤษณา กลัมพัก ใบเฉียง แห้วหมู
- (๑๒) กรณีภิกษุปวดร้อนที่ศีรษะ ได้รับอนุญาตน้ำมันทาศีรษะ การนัตถุยา การสูดควัน
- (๑๓) กรณีภิกษุเป็นโรคลม ได้รับอนุญาตให้ตีมน้ำมันที่หุง และน้ำมันที่หุงที่เจือน้ำเมาชนิดไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีรสน้ำเมาในปริมาณที่มากเกินไป แต่หากเจือน้ำเมามากเกินไป ได้รับอนุญาตให้ใช้เป็นยาทา
- (๑๔) กรณีภิกษุเป็นโรคลมตามอวัยวะต่างๆ ได้รับอนุญาตให้เข้ากระโจมรมเหงื่อ การรมด้วยใบไม้ การรมใหญ่ การรมด้วยใบไม้ต่างๆ การแช่น้ำอุ่น การระบายโลหิต
- (๑๕) กรณีภิกษุเท้าแตก ได้รับอนุญาตยาทาเท้าหรือปรงน้ำมันทาเท้า
- (๑๖) กรณีภิกษุเป็นฝี ได้รับอนุญาตการผ่าตัด
- (๑๗) กรณีภิกษุเป็นแผล ได้รับอนุญาตให้ใช้ยาพอก ผ้าพันแผล ชะแผลด้วยน้ำแป้ง เมล็ดผักกาด รมแผลขึ้นด้วยควัน ใช้น้ำมันทาแผล ใช้ผ้าเก่าซับน้ำมันรักษาแผลทุกชนิด
- (๑๘) กรณีภิกษุมีเนื้องอกยื่นออกมา ได้รับอนุญาตให้ตัดด้วยก้อนเกลือก
- (๑๙) กรณีภิกษุถูกงูกัด ได้รับอนุญาตให้ใช้ยามทาพิกัด ๔ อย่าง คือ คุณ มูตร เถ้าดิน โดยไม่ต้องรับประทาน
- (๒๐) กรณีภิกษุโดนเสนหยาแผลง ได้รับอนุญาตให้ตีมน้ำละลายดินรอยเถ็ดติดแผล
- (๒๑) กรณีภิกษุเป็นโรคท้องผูก ได้รับอนุญาตให้ตีมน้ำต่างดิบ
- (๒๒) กรณีภิกษุเป็นโรคผอมเหลือง (ตีซ่าน) ได้รับอนุญาตให้ตีมผลสมอดองน้ำมูตร
- (๒๓) กรณีภิกษุเป็นโรคผิวหนัง ได้รับอนุญาตให้ลูบไล่ด้วยของหอม

- (๒๔) กรณีภิกษุมีผดผื่นขึ้นตามตัวเนื่องจากน้ำเหลืองเสีย ได้รับอนุญาตให้ดื่มยาถ่ายน้ำเหลือง
- (๒๕) กรณีภิกษุไม่มีแรง ได้รับอนุญาตให้ดื่มน้ำข้าวใสได้หลังเที่ยงวันแล้ว
- (๒๖) กรณีภิกษุเป็นโรคลมในท้อง ได้รับอนุญาตให้ฉันยาตองโลณโสวิโรคะ (บางฉบับเรียกชื่อยาตองโลณโสจิระ) ได้แก่ ยาที่ปรุงด้วยส่วนประกอบนานาชนิด เช่น มะขามป้อมสด สมอพิเภก ธัญชาติทุกชนิด ถั่วเขียว ข้าวสุก ผลกล้วย หน่อหวาย การเกต อินผลัม หน่อไม้ ปลา เนื้อ น้ำผึ้ง อ้อย เกลือ โดยใส่เครื่องยาเหล่านี้ในหม้อ ปิดฝาปิดสนิท เก็บตองไว้ ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน เมื่อยานี้สุกได้ที่แล้วจะมีรสและสีเหมือนผลหว่า (คือรสฝาด สีม่วงเข้ม) เป็นยาแก้โรคลม โรคไอ โรคเรื้อน โรคผอมเหลือง (ดีซ่าน) โรคกรดสีดวง เป็นต้น ตามพระวินัย พระภิกษุสามารถฉันยาตองนี้ภายหลังเที่ยงวันไปแล้วก็ได้ - วิ.อ. ๑/๑๙๒/๕๑๘)
- (๒๗) กรณีภิกษุมีร่างกายอ้วน มีอาพาธมาก ได้รับอนุญาตที่จงดรม และเรื้อนไฟสำหรับการบริหารร่างกาย ให้เหงื่อออกเพื่อลดน้ำหนักลง

๓.๗ หมอชีวกโกมารภัจจ์กับการรักษาพยาบาลในสมัยพุทธกาล

ในพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๕ (ของฝ่ายเถรวาทไทย) พระวินัยปิฎก เล่มที่ ๕ มหาวรรค ภาค ๒ จีวรขันธกะ ชีวกวัตถุ กล่าวถึงชีวประวัติของชีวกโกมารภัจจ์ แพทย์หลวงประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าและพระเจ้าพิมพิสารแห่งกรุงราชคฤห์ รวมทั้งเจ้าชายอภัย พระโอรสของพระเจ้าพิมพิสารด้วย ผู้ได้เดินทางไปศึกษาศิลปวิทยากับนายแพทย์ทิตาปาโมกข์แห่งกรุงตักศิลา เป็นเวลา ๗ ปี จึงสำเร็จการศึกษา โดยผ่านการทดสอบขั้นสุดท้ายด้วยการแสดงความรอบรู้ด้านเภสัชวัตถุ หรือ “สิ่งที่เป็นตัวยา” ดังหลักฐานในพระไตรปิฎก

เมื่อท่านชีวกถามอาจารย์แพทย์ว่า “เมื่อไรจะจบศิลปวิทยานี้สักทีเล่าครับ”

อาจารย์แพทย์ตอบว่า “พ่อชีวก ถ้าเช่นนั้น เธอจงถือเลี่ยมแล้วเที่ยวไปรอบ ๆ กรุงตักศิลาในระยะ ๑ โยชน์ พบสิ่งที่ไม่ใช่ตัวยา ก็จงนำกลับมาด้วย”

แต่ครั้นท่านชีวกทำตามคำสั่งของอาจารย์แพทย์ กลับมาให้คำตอบว่า
“ผมเดินไปรอบ ๆ กรุงตักศิลาในระยะ ๑ โยชน์แล้ว ไม่พบเห็นสิ่งใด
ที่ไม่เป็นตัวยาสักอย่างหนึ่ง”

อาจารย์แพทย์บอกว่า “พ่อชีวก เธอเรียนได้ดีแล้ว ความรู้เท่านี้พอ
ครองชีพได้”

คำประสาทพรของอาจารย์แพทย์ทศปาโมกษ์ที่ประทานแก่หมอชีวก เป็น
หลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เกี่ยวกับการประกอบวิชาชีพอาจารย์แพทย์ในสมัยพุทธกาล
และก่อนหน้านั้น ย่อมเป็นที่ทราบกันดีในหมู่ชาวไทยที่นับถือพระพุทธศาสนานิกาย
เถรวาทว่า หมอชีวกโกมารภัจจ์เป็นบรมครูแห่งการแพทย์แผนไทย ทั้งยังมีข้อถกเถียง
ซึ่งยังไม่เป็นที่ยุติว่า หมอชีวกโกมารภัจจ์ได้ร่ำเรียนวิชาแพทยศาสตร์จากแหล่งความรู้
ในสายวัฒนธรรมใดเป็นหลัก ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทมิได้ระบุว่า ใครคือ
อาจารย์แพทย์ของหมอชีวกโกมารภัจจ์ แต่บันทึกฝ่ายทิเบต^{๖๖} กล่าวว่า อาจารย์แพทย์
ของหมอชีวกฯ ที่สำนักตักศิลา คือ **อาเตรยะ (Ātreya)** ผู้เชี่ยวชาญด้านศัลยกรรมและ
อายุรกรรม ทั้งยังเป็นราชาแพทย์แห่งสำนักตักศิลา มีงานศึกษาในประเด็นนี้ ๒ ชิ้น ของ
รูดอล์ฟ ฮอร์เนล และเค็นเน็ธ จี ชิสก์ ที่กล่าวถึงข้อสันนิษฐานว่า **อาเตรยะ** เป็น
พระภิกษุในพระพุทธศาสนา ฮอร์เนล^{๖๗}ระบุว่า ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เมื่อกล่าวถึง
ฉายานามต่าง ๆ ได้แก่ มาณกาจารย์ (Māṇakācārya), ปิงคัลกัษ (Pingalāka), กบิลักษ
(Kapilaṣka) และทศปาโมกษ์ (Disāpamokkha) หมายถึง ภิกษุอาเตรยะ (Bhikṣu
Ātreya) ผู้เป็นปรมาจารย์แห่งแพทยศาสตร์ของมหาวิทยาลัยตักศิลา และเป็นอาจารย์
ของท่านชีวก

๖๖ Ralston, W.R.S. Done into English from the German. *Tibetan Tales: Derived from Indian Sources*, London: Degan Paul, Trench Trubner; Co.Ltd; 1906, PP.75-109.
อ้างอิงใน Dr. Jyotir Mitra. *A Critical Appraisal of Ayurvedic Material in Buddhist Literature with Special Reference to Tripitaka*, Varanasi (India): The Jyotirlok Prakashan. First Edition 1965, P.327.

๖๗ Hoemel, A. F. Rudolf. *Studies In The Medicine of Ancient India*, Royal Asiatic Society, Oxford. 1907, PP.7-8. อ้างอิงใน Dr. Jyotir Mitra. *A Critical Appraisal of Ayurvedic Material in Buddhist Literature*, P.328.

ในขณะที่เค็นเน็ธ จี ซิสต์ กล่าวว่า อาจารย์แพทย์นิรนามแห่งทีศปาโมกข์ ผู้เป็นอาจารย์ของหมอชิวโกมารภัจจ์ ตามที่กล่าวถึงในพระไตรปิฎกบาลี ชิวโกวัตถุ ว่าด้วยเรื่องราวของหมอชิวโกมารภัจจ์ คือ พระภิกษุอาเตรยะ ราชาแพทย์แห่งสำนักตักศิลา ซึ่งคัมภีร์พระพุทธศาสนาฝ่ายสันสกฤตให้ฉายาว่า “พระวิคตขวร” หรือ “พระผู้ปราศจากความเจ็บป่วย” อันเป็นนามของผู้ที่ได้รับการยกย่องอย่างสูงในฐานะ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์

ต่อไปนี้เป็นสรุปย่อเวชปฏิบัติอันเป็นความเชี่ยวชาญในการรักษาโรคเฉพาะทางของหมอชิวโกมารภัจจ์ เท่าที่ปรากฏใน *พระวินัยปิฎก มหาวรรค จีวรขันธกะ* มีจำนวน ๖ ภคินี ๕ โรค ที่แพทย์คนอื่นรักษาไม่หาย แต่หมอชิวโกมารภัจจ์สามารถรักษาหายได้ ประกอบกับข้อสังเกตของเค็นเน็ธ จี ซิสต์ ดังนี้

การรักษาโรคเกี่ยวกับศีรษะของผู้ป่วย ๒ ราย คือ ภรรยาเศรษฐีชาวเมืองสาเกต และเศรษฐีกรุงราชคฤห์

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงคนไข้ที่ป่วยเป็นโรคเกี่ยวกับศีรษะ ๒ ราย ซึ่งเกี่ยวข้องกับ หมอชิวโกมารภัจจ์

รายแรก คือ ภรรยาของพ่อค้าจากเมืองสาเกตซึ่งป่วยด้วยโรคเกี่ยวกับศีรษะ (*สีสาพาธ*) เรื้อรังอยู่นาน ๗ ปี หมอชิวโกบำบัดโดยการให้ยาทางจมูก (*นตฤกมม - นตฤกรรม*) โดยใช้เนยใสหนึ่งฝ่ามือ (*สปปิ - สปี*) เคี้ยวรวมกับตัวยาหลายชนิด (*นานาเภสัช - นานาเภสัชชะ*) แล้วหยอดตาเนยใสในจมูกของคนไข้ซึ่งอยู่ในท่านอนหงาย จากนั้นบ้วนเนยใสออกจากปากและดมใส่กระโถน

หมอชิวโกมารภัจจ์ได้รับค่าตอบแทนทางวิชาชีพแพทย์จากตระกูลเศรษฐีเมืองสาเกตเป็นจำนวนถึง ๑๖,๐๐๐ กหาปณะ ซึ่งเท่ากับ ๖๔,๐๐๐ บาท

รายที่สอง เป็นพ่อค้าจากกรุงราชคฤห์ซึ่งป่วยเป็นโรคที่ศีรษะ (*สีสาพาธ*) นาน ๗ ปีเช่นกัน มีแพทย์จากทีศปาโมกข์ผู้เชี่ยวชาญหลายคนมารักษา ใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมาก และแพทย์อื่นยังพยากรณ์โรคว่า เศรษฐีคนนี้จะเสียชีวิตภายใน ๕ วันถึง ๗ วัน ต่อมา หมอชิวโกขณะนั้นเป็นหมอลหลวงของพระเจ้าพิมพิสารแล้ว ได้มารักษา พบว่า สาเหตุของโรคเกิดจากมีสิ่งมีชีวิต ๒ ตัว (*เทวปถมเก*) อยู่ในกะโหลกศีรษะ หมอชิวโกบำบัดคนไข้รายนี้ด้วยวิธีผ่าตัดโดยตัดหนังศีรษะของพ่อค้าซึ่งนอนและถูกมัดอยู่บนเตียงออก จากนั้นทำการผ่ากะโหลกศีรษะและดึงสิ่งมีชีวิตขนาดใหญ่ ๑ ตัว กับขนาดเล็กอีก ๑ ตัว แล้ว

จึงปิดกะโหลกศีรษะ เย็บหนังศีรษะกลับเข้าที่ และใช้ยาป้าย (อเลป - อเลปะ)

ภายใน ๓ สัปดาห์ เศรษฐีก็หายจากโรคที่ศีรษะ แล้วบ่าวารณาตนเป็นทาสของหมอชิวก พร้อมทั้งยกทรัพย์สินทั้งหมดให้ แต่หมอชิวกขอรับค่าตอบแทนเป็นเงิน ๑๐๐,๐๐๐ กหาปณะ (เทียบเท่ากับ ๔๐๐,๐๐๐ บาท) และให้เศรษฐีทูลเกล้าฯ ถวายทรัพย์สินอีก ๑๐๐,๐๐๐ กหาปณะแด่พระเจ้าพิมพิสารด้วย

เค็นเน็ธ จี ชิซด์ ให้ความเห็นว่ากรณีของคนไข้ ๒ รายนี้ ให้ข้อมูลที่สำคัญเกี่ยวกับความรู้ทางการแพทย์ในพุทธศาสนาและแหล่งข้อมูลซึ่งสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการแพทย์อายุรเวทในยุคแรก การบำบัดภรรยาของพ่อค้าโดยการหยอดยาทางจมูก คล้ายกับวิธีบำบัดโรคเกี่ยวกับศีรษะ (ศิโรโรค - ศิโรโรคะ) โดยการให้ยาทางจมูก (นสตรกรม - นัสตรกรม) ซึ่งกล่าวถึงในคัมภีร์จระกะและสุศรุตะ อย่างไรก็ตาม การบำบัดเศรษชฎีกรูราชคฤห์โดยใช้วิธีศัลยกรรมเปิดกะโหลกศีรษะนั้นไม่พบในคัมภีร์แพทย์ในยุคต้น หลักฐานทางด้านโบราณคดีบ่งชี้ว่า การผ่ากะโหลกศีรษะมีการปฏิบัติกันในแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียโบราณ ชี้ให้เห็นวัฒนธรรมการแพทย์ที่ใช้วิธีผ่ากะโหลกศีรษะซึ่งไม่ถูกผนวกเข้าไปอยู่ในการรวบรวมข้อมูลทางการแพทย์อายุรเวทในยุคแรก

แม้ว่าจะไม่มีอยู่ในหมวดเภสัชชันธกะในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมการแพทย์แบบพุทธอาราม ทว่ากรณีคนไข้ผู้เป็นโรคเกี่ยวกับศีรษะสองรายนี้ให้หลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับวัฒนธรรมการบำบัดโรคที่แตกต่างกันในอินเดียโบราณ เมื่อมองเปรียบเทียบกับภูมิหลังของการแพทย์แบบพุทธที่มีการตรวจสอบมาก่อนหน้านั้น จึงเป็นการสนับสนุนข้ออ้างที่ว่า องค์ความรู้ทางการแพทย์ซึ่งก่อให้เกิดการแพทย์แบบพุทธนั้นเป็นที่มาของหลักการแพทย์ที่อยู่ในคัมภีร์จระกะ เภลละ และสุศรุตะ ของการแพทย์อายุรเวท

การถวายเป็นการรักษาโรคฝีคัณฑสูตร หรือโรคริดสีดวงทวารแด่พระเจ้าพิมพิสาร พระราชาแห่งมคธรัฐ

หมอชิวกถวายการบำบัดพระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์แห่งแคว้นมคธ ซึ่งประชวรด้วยฝีคัณฑสูตร (ภคันทล - ภคันทละ คำนี้ เค็นเน็ธ จี ชิซด์ แปลว่า ฝีคัณฑสูตร แต่ในพระไตรปิฎกบาลีแปลว่าโรคริดสีดวง) โดยใช้วิธีมือทนายชี้ผึ้ง คัมภีร์แพทย์กล่าวถึงสาเหตุและวิธีการบำบัดฝีคัณฑสูตรชนิดต่าง ๆ วิธีการบำบัดฝีคัณฑสูตร ได้แก่ การทำให้ถ่าย การใช้เครื่องมือเข้าไปควาน การผ่าตัด การจี้ด้วยความร้อนหรือยาที่มีฤทธิ์กัด

การกรีด การทำให้เลือดออก และการสวนทวาร วิธีการบำบัดที่หมอชิวกใช้นั้นไม่ปรากฏในคัมภีร์แพทย์ อย่างไรก็ตาม วิธีการบำบัดโดยการใส่ยาที่มีฤทธิ์กัดอาจคล้ายคลึงกับวิธีการบำบัดดังกล่าวในคัมภีร์*อายุรเวท* มักให้ใช้เครื่องมือสำหรับควาน ซึ่งบางครั้งคัมภีร์ในชั้นหลัง ๆ เรียกว่า *ศลากา* สำหรับทายาซึ่งมีฤทธิ์กัดเพื่อบำบัดแผลไฟไหม้น้ำร้อนลวก และบาดแผล ศลากามี ๓ ชนิด ซึ่งมีลักษณะคล้ายเล็บมือของนัวก้อย นัวนาง และนัวกกลางตามลำดับ ส่วนศลากา (ศลากาในภาษาบาลี) ในการแพทย์แบบพุทธ หมายถึงซีกไม้ไผ่ที่มียาซึ่งมีฤทธิ์กัด ใช้บำบัดแผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวกและบาดแผล เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับัน เล็บมือจึงน่าจะทำหน้าที่เช่นเดียวกับศลากาในการบำบัดฝีคัมภีร์สูตร การใช้ซีกไม้ไผ่ทายาบำบัดฝีคัมภีร์สูตรไม่เป็นที่รับรู้ของการแพทย์แบบพุทธ จนกระทั่งถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๕ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐) เมื่อพุทธโฆษาจารย์แนะนำว่า วิธีนี้สามารถใช้แทนการผ่าตัดและการสวนทวารได้อย่างมีประสิทธิภาพ การใช้ซีกไม้ไผ่หรือเล็บมือซึ่งมีลักษณะคล้ายซีกไม้ในการทายา มีปรากฏทั้งในการบำบัดโรคของหมอชิวกและในวิธีการบำบัดโรคของอายุรเวทในยุคแรก แสดงให้เห็นแหล่งที่มาของวิธีบำบัดโรคที่เหมือนกัน ซึ่งอาจเริ่มต้นในแวดวงชาวพุทธ

การรักษาโรคปมในลำไส้ หรือโรคลำไส้บิด ให้แก่บุตรเศรษฐีชาวกรุงพาราณสี

บุตรชายของเศรษฐีในกรุงพาราณสีป่วยด้วยโรคปมในลำไส้ (*อนตคณฐาพาธ* – อนตคณฐาพาธะ เค็นเน็ธ จี ชิสค์ แปลว่าโรคปมในลำไส้ แต่ในพระไตรปิฎกแปลว่าโรคลำไส้บิด หรือโรคเนื้องอกในลำไส้) (บวมในช่องท้อง) ซึ่งเกิดจากการติ่งกาโดยใช้ไม้ ทำให้อาหารไม่ย่อย ท้องผูก และปัสสาวะขัด ชุบผอม หมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง หมอชิวกบำบัดโดยใช้วิธีผ่าท้อง โดยเริ่มจากการตรึงคนไข้ในท่าที่เหมาะสม แล้วจึงผ่าท้องและล้างเอาลำไส้ที่ขดเป็นปมออกมา ทำการคลายปม แล้วใส่กลับเข้าที่เย็บแผล ทายาซึ่งมีพิษ (อาเลปะ - อาเลปะ) ทำให้บุตรชายของพ่อค้าหายเป็นปกติ

ชื่อโรคซึ่งตรงกับคำว่า อันตคัมภีระ (เรียกอีกชื่อว่า อนตคณฐ - อันตคัมพะ) ในภาษาบาลี ไม่มีในคัมภีร์แพทย์ยุคแรก อย่างไรก็ตาม ใน *คัมภีร์สุตฺตฺระ* กล่าวถึงโรค ๒ ชนิดซึ่งมีการบิดเจ็บในท้อง (*อนฺตร - อันตระ*, บาลี: *อนฺต - อันตะ*)

การถวายการรักษาโรคชืด หรือตีช่านผอมเหลืองแด่พระเจ้าปชโชติ พระราชาแห่งกรุงอุชเชนี

พระเจ้าปชโชติแห่งกรุงอุชเชนีทรงประชวรด้วยโรคชืด (*ปามุฑูโรค* เค็นเน็ธ จี ชิส์ค แผลคำนี้ว่าโรคชืด หรือตีช่าน แต่ในพระไตรปิฎกแปลว่าโรคผอมเหลือง) หมอชิวกถวายการบำบัดโดยใช้ตำรับยาที่ปิดบัง ไม่ได้กราบทูลให้ทรงทราบว่าเป็นยาต้ม (*กสว*) เนยใส (*สปปิ - สัปปิ*) เพราะพระราชวงศ์นี้ทรงเกลียดเนยใส ต้มกับตัวยาหลายชนิด (*นาวานาเกสชช*) เพื่อให้พระองค์อาเจียนและหายจากพระอาการประชวร

หมอชิวกทูลถวายพระโอสถถ่าย ๓๐ ครั้ง เพื่อรักษาพระวรกายที่หมักหมมด้วยสิ่งอันเป็นโทษ หรือโรคที่เกิดจากร่างกายกอปรด้วยโทษมาก

พระพุทธเจ้าทรงประชวรด้วยพระวรกายกอปรด้วยโทษมาก (กายโทษ ภิสสนา) หมอชิวกถวายการตรวจและถวายการบำบัดโดยใช้ยาละเอียดอ่อนๆ ซึ่งไม่ใช่ยาละเอียดชนิดหยาบที่ใช้วิธีรับประทาน โดยเริ่มจากการใช้น้ำมันขโลมร่างกายสองสามวัน (*กาย กติปาห สินเนห์ - กายัง กติปาหัง สินเนห์*) ตามด้วยการสูด (*อุปสังฆต - อุปสังฆตุ*) กลิ่นหอมของดอกบัว ๓ กำมือ (ในพระไตรปิฎกกล่าวว่า ๓ ก้าน) ผสมกับตัวยาอื่นๆ และสุดท้ายให้พระองค์สร่งน้ำ (*นหัต - นหัตตะ*) ทำให้ทรงถ่าย ๓๐ ครั้ง จากนั้นถวายคำแนะนำให้ฉันท - น้ำซูป (*ยฺส - ยฺสสะ*) จนพระพุทธเจ้าทรงหายเป็นปกติ แต่ตรงนี้พระไตรปิฎกกล่าวว่าหมอชิวกได้กราบทูลขอห้ามว่า “พระผู้มีพระภาคไม่ควรเสวยกระยาหารที่ปรุงด้วยน้ำต้มผักต่างๆ จนกว่าพระวรกายจะเป็นปกติ

อีกกรณีหนึ่ง ภิกษุหลายรูปอาพาธอย่างรุนแรง (พาหาวาพา) เนื่องจากร่างกายกอปรด้วยโทษมาก (*อภิสนนกาย* ในพระไตรปิฎกแปลว่าพระวรกายหมักหมมด้วยสิ่งอันเป็นโทษ) หลังจากฉันทอาหารมากเกินไป (*ปณิตานโภชนานิ*) หมอชิวกจึงแนะนำให้เดินเพื่อบำบัดอาการอาพาธที่เกิดจากการฉันทอาหารมากเกินไป

ทั้งสองกรณี คนไข้ป่วยด้วยร่างกายกอปรด้วยโทษมาก ซึ่งอย่างน้อยกรณีหนึ่งเกิดจากการบริโภคมากเกินไป วิธีการบำบัดทั่วไปคือการถ่าย ตามด้วยกินอาหารอ่อนๆ นอกจากนี้ การบริหารร่างกายถือเป็นวิธีบำบัดอีกทางเลือกหนึ่ง โดยเฉพาะกรณีที่เกิดจากการบริโภคอาหารที่ไม่เหมาะสม

เรื่องราวที่หมอชีวกถวายเป็นการบำบัดอาการประชวรของพระพุทธเจ้า ปรากฏในพระวินัยของมูลสรวาสติวาทะ^{๖๘} (*มูลสรวาสติวาทวินัย*) เช่นกัน ซึ่งจารึกเป็นภาษาสันสกฤตและทิเบต และในพระวินัยของนิกายสรวาสติวาทะ^{๖๙} และมหิศาสะกะ^{๗๐} ซึ่งจารึกเป็นภาษาจีนในฉบับสันสกฤต-ทิเบต พระพุทธเจ้าผู้เป็นราชาแห่งเทือกเขาหิมพานต์ ทรงมีอาการหนาวสั่นและประชวร (*คฺลวน* - คลานะ) ด้วยอาการสิงฆานิกาไหล (*อภิษยนฺท* - อภิษยันทะ) เนื่องจากทรงสัมผัสกับหิมะอยู่เนื่อง ๆ หมอชีวกถวายเป็นการบำบัดโดยให้พระองค์สูดดมดอกบัว (*อฺตุปฺล* - อุตฺปละ) ๓๒ ดอก แขนงยาถ่าย (*ศฺรมสนีย* *ทฺรวย* - ศฺรมสนียะ ทฺรวยะ) ทำให้ทรงถ่าย ๓๒ ครั้ง และถ่ายตรีโทษออกมาหมดสิ้น ได้แก่ โทษที่ย่อยน คลายตัว (คือเคลื่อนไปยังตำแหน่งอื่น) (*จฺยุต* - จฺยุตะ) แต่ไม่ไหล (คือเหลว หรือละลาย) (*น สฺรฺต* - นะ สฺรฺตะ) โทษที่ไหลแต่ไม่คลาย โทษที่ทั้งคลายและไหล และโทษที่ทั้งไม่คลายตัวและไม่ไหล จากนั้นหมอชีวกถวายคำแนะนำให้พระพุทธเจ้าทรงฉันทสมอไทย (*หฺริตฺก*) กับบงอ้อย (*คฺุช* - คฺุชะ) และให้ฉันทน้ำข้าว (*มฺณฺช* - มฺณชะ) เป็นประจำ พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตามคำแนะนำและมีพลาณามัยปกติดั้งเดิม

ส่วนในฉบับภาษาจีนกล่าวว่า พระพุทธเจ้าประชวรด้วยพระเสโทเย็น และต้องถ่ายออก พระอานนทที่ได้รับมอบหมายให้ไปตามหมอชีวก เมื่อหมอชีวกทราบอาการประชวรของพระพุทธเจ้าแล้ว ดำริว่า “พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ทรงศีลที่ยิ่งใหญ่ จึงไม่พึงใช้สมุนไพรมัน (คือต้นไม้ที่เป็นยา) หรือยาระงับความปวด เนื่องจากจะถูกละเมิดเป็นวินัยสำหรับภิกษุอื่น ๆ อย่างกระนั้นเลย เราจะใช้ผงยาชนิดพิเศษที่ร่วงจากดอกบัวสีน้ำเงินมาถวายแก่พระพุทธองค์เถิด” หลังจากปรุงยาเสร็จ หมอชีวกจึงเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยยาถ่ายซึ่งเตรียมจากผงดอกบัว (*อฺปฺปฺล* - อฺปฺปละ *อฺตุปฺล* - อุตฺปละ) และถวายคำแนะนำให้พระพุทธเจ้าสูดเข้าไป ๓ ครั้ง เพื่อให้ถ่าย ๓๐ ครั้ง พระพุทธเจ้าทรงสูดยาและถ่าย ๒๙ ครั้ง หมอชีวกจึงกราบพูลให้ฉันทน้ำอุ่น ทำให้พระพุทธเจ้าถ่ายเป็นครั้งที่สามสิบ จากนั้นหมอชีวกจึงเตรียมอาหาร และเครื่องดื่มซึ่งเป็นยา ประกอบด้วยข้าว นุ่ม น้ำข้าว และน้ำซूप และถวายให้พระพุทธเจ้าฉันทในปริมาณที่กำหนด หลังจากฉันท

๖๘ มูลสรวาสติวาทะ เป็นพุทธนิกายหนึ่งในยุคต้นของพระพุทธศาสนาในอินเดีย และยังมีสืบทอดมาในสายของนิกายธรรมคุปต์และนิกายเถรวาท ตลอดจนนิกายวัชรยานของทิเบต

๖๙ สรวาสติวาทะ เป็นพุทธนิกายหนึ่งในฝ่ายสาวกยาน ซึ่งแยกมาจากนิกายเถรวาท แต่จารึกคัมภีร์เป็นภาษาสันสกฤต จึงกลายเป็นที่ยอมรับของฝ่ายมหายาน ทั้งในจีนและญี่ปุ่น

๗๐ มหิศาสะกะ เป็นพุทธนิกายหนึ่งในฝ่ายมหายานที่แยกตัวมาจากนิกายสรวาสติวาทะ

อาหารแล้ว พระพุทธเจ้าจึงหายจากอาการประชวรและมีพลานามัยสมบูรณ์ดังเดิม คัมภีร์เหล่านี้ค่อนข้างใกล้เคียงกับที่มีในวินัยปิฎกฉบับบาลีของฝ่ายเถรวาท อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ฉบับสันสกฤต-ทิเบต มีความชัดเจนกว่าในแง่ของอาการประชวรของพระพุทธเจ้า อาการน้ำมูกไหล (อภิชยันทะ) ตรงกับการถอดความหมายอีกอย่างหนึ่งของคำว่า การเจ็บป่วยจากธาตุที่ “ผิดปกติ” ซึ่งพบใน *คัมภีร์จรกะ* คือ *โทไซรุ อภิชยณนสฺ โย นรหฺ* (ผู้ที่มีธาตุผิดปกติไหลออกมา) การจำแนกธาตุที่ผิดปกติเป็น ๔ ชนิดชี้ให้เห็นหลักสมุฏฐานวิทยาที่มีการพัฒนาอย่างดีบนพื้นฐานทฤษฎีธาตุ (ตรีโทษ) คัมภีร์ภาษาจีนค่อนข้างเน้นลักษณะพิเศษของพระพุทธเจ้า โดยย้ำว่าพระองค์ทำได้เป็นเช่นเดียวกับมนุษย์คนอื่น ๆ จึงต้องได้รับการถวายการบำบัดที่พิเศษ ในทำนองเดียวกัน คัมภีร์ฉบับภาษาจีน ชี้ให้เห็นถึงความรู้ในหลักการและการปฏิบัติของการแพทย์อินเดียที่ไม่สมบูรณ์

สำเนียง เลื่อมใส^{๗๑} ได้สรุปการเยียวยารักษาโรคในสมัยพุทธกาลตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาทั้งทางฝ่ายเถรวาทและมหายาน โดยแสดงไว้เป็นตาราง ๒ ชุด คือ ตารางที่ ๑ แสดงรายละเอียดเภสัช ส่วนประกอบของสมุนไพร รายละเอียดของสรรพคุณในการรักษาโรคและตัวอย่างการรักษาโรค และตารางที่ ๒ กรณีตัวอย่างผู้ที่ป่วยเป็นโรคและการเยียวยารักษา ดังต่อไปนี้

๗๑ สำเนียง เลื่อมใส. (๒๕๕๘). “โรคและการเยียวยารักษาในคัมภีร์พุทธศาสนา.” ใน *ภูมิปัญญาอาเซียน: เวชศาสตร์ในจารึกและเอกสารโบราณ*. บรรณาธิการ: ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง, กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, น.๔๘-๕๑ และ น.๕๓-๕๘.

ตารางที่ ๑ แสดงรายละเอียดเภสัช ส่วนประกอบของสมุนไพร
รายละเอียดของสรรพคุณในการรักษาโรค และตัวอย่างการรักษาโรค

คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา			
ที่	ประเภทของเภสัช และส่วนของ สมุนไพร	ตัวอย่างของเภสัช และสมุนไพร	สรรพคุณในการรักษาโรค /ตัวอย่างการรักษาโรค
๑	เภสัชทั้ง ๕	เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำอ้อย น้ำผึ้ง	ใช้รักษาโรคผอมเหลือง ดังที่ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ ภิกษุที่อาพาธด้วยโรคผอม เหลือง ฉันทอาหารไม่ได้ รับ ประเคนเก็บไว้ฉันได้นานวัน และฉันได้ตลอดเวลา
๒	น้ำมันเหลวที่เป็นยา	มันเหลวมณี มันเหลวปลา มันเหลวปลาฉลาม มันเหลวหมู มันเหลวลา น้ำมันหุง และ น้ำเมาเจือด้วย น้ำมันหุง	ใช้รักษาอาการเป็นไข้ ดัง ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ให้ภิกษุที่อาพาธเป็นไข้รับ ประเคนและฉันในเวลากลาง วันที่เรียกว่าในเพลเท่านั้น ส่วนตัวยาที่เป็นน้ำเมาเจือด้วย น้ำมันหุงนั้น พระพุทธเจ้าทรง อนุญาตให้ฉันน้ำมันหุงและ น้ำเมาที่เจือด้วยน้ำมันหุงที่ ไม่เกินขนาดได้ สำหรับน้ำมัน หุงที่เจือน้ำเมาเกินขนาด ทรง อนุญาตให้ใช้ทาเท่านั้น ภิกษุ ใดดื่มต้องอาบัติตามวินัย

คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา			
ที่	ประเภทของเภสัชและส่วนของสมุนไพร	ตัวอย่างของเภสัชและสมุนไพร	สรรพคุณในการรักษาโรค / ตัวอย่างการรักษาโรค
๓	ผลไม้ที่มีสรรพคุณเป็นยา	ผลพิลังกะ (พิลังกาสา) ดีปลี พริก สมอไทย สมอทิเพก มะขามป้อม ผลโกศ	พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ให้ฉันได้เฉพาะจำเป็น
๔	ส่วนของรากไม้ที่เป็นยา	ชิงสาด ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดุพิต ข่า แผลก หัวหมู หรือรากไม้ชนิดอื่นๆที่เป็นยา	พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธรับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ให้ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น
๕	ใบไม้ชนิดต่างๆ ที่มีสรรพคุณเป็นตัวยา	ใบสะเดา ใบโมกมัน ใบขี้กา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ชนิดต่างๆที่เป็นยา	พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธ รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ตลอดชีพ ฉันได้เฉพาะเวลาที่มีเหตุจำเป็น ถ้าไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุรูปใดฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ
๖	ยางไม้ที่มีสรรพคุณเป็นตัวยา	ยางเคี้ยวจากเปลือกหิงคุ หรือยางที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่	พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธรับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ให้ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น

คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา			
ที่	ประเภทของเภสัช และส่วนของ สมุนไพร	ตัวอย่างของเภสัช และสมุนไพร	สรรพคุณในการรักษาโรค /ตัวอย่างการรักษาโรค
๗	เกลือที่มีสรรพคุณ เป็นตัวยา	เกลือสมุทร เกลือ ดำ เกลือสินเธาว์ เกลือดินโป่ง เกลือหุง หรือเกลือ ชนิดอื่นที่มีอยู่	พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ ภิกษุที่อาพาธรับประทานแล้ว เก็บไว้ได้ ให้ฉันได้เฉพาะ จำเป็น
๘	ยาที่บดเป็นผง	ยาผงชนิดต่าง ๆ	ใช้รักษาโรคในเวลาที่ภิกษุ อาพาธเป็นโรคฝีดาษ ทิด ตุ่ม พุพอง ใช้ทาเพื่อบรรเทา น้ำเหลืองไม่ให้ไหลเยิ้มเปื้อน จีวรจนทำให้แกะออกลำบาก
๙	มูลของสัตว์/ดิน/ กากของน้ำย้อม	มูลโค ดินเหนียว กากน้ำย้อม	ใช้รักษาเวลาที่มึนกลืนตัวแรง ดังที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ให้ภิกษุใช้ทาดับกลิ่นตัวแรง
๑๐	ยาทาตา	ปรุงด้วยส่วน ประกอบ คือ หรดาลกลีบทอง เขม่าไฟ	ใช้รักษาโรคที่เกี่ยวกับตา ดังที่ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ ภิกษุที่เป็นโรคตา ทำยาทาตา ยาป้ายตา

คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา			
ที่	ประเภทของเภสัช และส่วนของ สมุนไพร	ตัวอย่างของเภสัช และสมุนไพร	สรรพคุณในการรักษาโรค /ตัวอย่างการรักษาโรค
๑๑	เครื่องผสมยาตา	ไม้จันทน์ กฤษณา กลั้มพัก ใบแยง แห้วหมู	ใช้รักษาโรคที่เกี่ยวกับตา ดังที่ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ ภิกษุใช้ยาหยอดตา ยาป้ายตา ที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงดังกล่าว
๑๒	เครื่องหอมใช้สูดดม	น้ำมัน ยานัตถ์ การ สูดควัน	ใช้รักษาโรคปวดร้อนที่ศีรษะ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ให้ภิกษุนำน้ำมันมาใช้สำหรับ โรคปวดศีรษะ เมื่อยังไม่หาย อนุญาตให้ใช้ตัวยาและ สูดควันได้
๑๓	ยาทาเท้า	ปรุงน้ำมันทาเท้า	ใช้รักษาโรคเท้าแตก ดังที่ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ ภิกษุใช้ยาทาเท้าสำหรับรักษา โรคเท้าแตก และหากยังไม่ หาย ทรงอนุญาตให้ปรุงน้ำมัน ทาเท้า
๑๔	ยามหาวิกฤ ๔	คูณ มูตร เถ้า ดิน	ใช้รักษาแก้พิษงู ดังที่ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ ภิกษุเจือน้ำฉันแก้พิษงู

คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา			
ที่	ประเภทของเภสัช และส่วนของ สมุนไพรม	ตัวอย่างของเภสัช และสมุนไพรม	สรรพคุณในการรักษาโรค /ตัวอย่างการรักษาโรค
๑๕	น้ำที่ปรุงกับส่วน ผสมต่าง ๆ ที่ทำให้ เป็นตัวยา	น้ำเจือคุณ น้ำละลาย จากดินติดผาลไถ น้ำต่างดิบ น้ำสมอ ดองมูตรโค ยาดอง โลณโสจิริกะ ^{๗๒} น้ำมูตรเน่าที่ผสมยา ต่าง ๆ	น้ำดื่มเจือคุณ ใช้รักษาแก้ยา พิษ น้ำละลายจากดินติดผาล ไถ ใช้รักษาโรคที่เกี่ยวกับเส้น เอ็น ยาแฝด น้ำต่างดิบใช้รักษาโรค ท้องผูก น้ำสมอดองมูตรโค ใช้ รักษาโรคผอมเหลือง ยาดอง โลณโสจิริกะ ใช้รักษาโรคลมใน ท้อง น้ำมูตรเน่าที่ผสมยาต่าง ๆ ใช้รักษาโรคผอมเหลือง

๗๒ ยาดองโลณโสจิริกะ อรรถกถาอธิบายว่าเป็นตำรับเภสัชของเกลือที่ปรุงด้วยข้าวทุกชนิด มีส่วนประกอบดังนี้ (๑) น้ำผาดจากผลสมอไทย มะขามป้อม สมอพิเภก (๒) ธัญชาติ คือ ข้าวทุกชนิด, อปริมชาติ คือ จำพวกถั่วฯ ผักทุกชนิด (๓) ข้าวสุกของธัญชาติ ๗ ชนิด ได้แก่ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ข้าวเหนียว ข้าวละมาน ข้าวฟ่าง ลูกเดือย ผักพ้อคั่วตีเม็ย (เพ็ร์นกกนารี) (๔) ผลไม้ทุกชนิด มีผลกล้วย เป็นต้น ผลไม้ที่งอกในหัวทุกชนิด เช่น หัวหวาย หัวกระเกต หัวเป้ง เป็นต้น (๕) เนื้อปลาและเนื้ออื่น ๆ (๖) เภสัชหลายอย่าง ได้แก่ น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เกลือสินเธาว์ เกลือธรรมชาติ สำหรับดอง (๗) เครื่องเทศต่าง ๆ เป็นต้น

กรรมวิธีปรุงยาคือให้นำเภสัชวัตถุทุกสิ่งดังกล่าวใส่ลงในหม้อ ปิดฝาผนึกปากหม้อไว้ให้สนิท ไม่ให้อากาศเข้า เก็บไว้ในที่เย็นเป็นเวลา ๑-๓ ปี จึงนำไปกลั่นได้ยาน้ำสีม่วงเหมือนน้ำลูกหว้าใช้เป็นยาแก้โรคได้อย่างชะงัด แก้โรคลม โรคไอ โรคเรื้อน โรคผอมเหลือง และโรคจิตสติดวงทวาร เป็นต้น ใช้เป็นเครื่องดื่มหลังรับประทานอาหาร ช่วยย่อยได้ดี ยานี้ภิกษุจะนำมาผสมน้ำฉันหลังอาหารก็ได้ เป็นทั้งยาเจริญอาหารและรักษาโรค (วิ.อ. ๑/๕๘๖๓/๑๘๑๐. ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย)

คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา			
ที่	ประเภทของเภสัช และส่วนของ สมุนไพรม	ตัวอย่างของเภสัช และสมุนไพรม	สรรพคุณในการรักษาโรค /ตัวอย่างการรักษาโรค
๑๖	สมุนไพรม	สมุนไพรมหอม เหง้าบัวและรากบัว ก้านอุบลอบ กระเทียม	สมุนไพรมหอม ใช้ทารักษาโรค เกี่ยวกับผิวหนัง เหง้าบัวและ รากบัวใช้รักษาโรคร้อนในกาย ก้านอุบลอบ ใช้สูดสำหรับแก้ โรคมักหมมสิ่งอันเป็นโทษใน ร่างกาย กระเทียมใช้รักษาโรค ลมเสียดท้อง
๑๗	เนื้อและเลือด	เนื้อดิบและ เลือดสด	พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ ภิกษุที่อาพาธด้วยโรคมนุษย์ เข้าสิงฉันเนื้อดิบและเลือดสด ซึ่งในอรรถกถาให้คำอธิบาย ว่า สาเหตุที่พระพุทธเจ้าทรง อนุญาตให้ภิกษุรักษาด้วย เนื้อดิบและเลือดสดได้นั้น ก็เพราะอมมนุษย์ที่สิงอยู่ในร่าง ภิกษุนั้น ครั้นได้กินเนื้อดิบ และเลือดสดแล้วก็ออกจาก ร่างภิกษุนั้นไป

คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา			
ที่	ประเภทของเภสัช และส่วนของ สมุนไพรม	ตัวอย่างของเภสัช และสมุนไพรม	สรรพคุณในการรักษาโรค /ตัวอย่างการรักษาโรค
๑๘	ธัญพืช	ข้าวยาคุปรุงด้วย ข้าวสาร ถั่วเขียว และงาบดละเอียด น้ำข้าวใส น้ำต้มถั่วเขียวไม่ ข้น น้ำต้มถั่วเขียว ข้น	ใช้รักษาโรคลมในท้อง ดังเช่นเมื่อครั้งพระพุทธเจ้า ทรงประชวรด้วยโรคลมใน พระอุทร พระอานนทีได้ต้ม ข้าวยาคุซึ่งปรุงด้วยข้าวสาร ถั่วเขียว และงาบดถวาย พระองค์ ทรงดื่มแล้วหายจาก การประชวร ส่วนน้ำข้าวใส น้ำต้มถั่วเขียวไม่ข้น น้ำต้ม ถั่วเขียวข้น ใช้บำรุงสุขภาพ
๑๙	เภสัชอื่นๆ	น้ำส้ม น้ำผึ้ง เนยใส น้ำอ้อย น้ำต้มเนื้อ	น้ำส้ม น้ำผึ้ง เนยใส น้ำอ้อย ใช้ร่วมกันในการรักษาโรค ลงแดง นอกจากนี้ น้ำอ้อยยัง ใช้รักษาโรคลมอีกด้วย ส่วนน้ำ ต้มเนื้อใช้บำรุงสุขภาพ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ให้ภิกษุอาพาธที่ฉันทยาถ่าย ใช้ บำรุงสุขภาพได้

ที่มา: สำเนียง เลื่อมใส. “โรคและการเยียวยารักษาในคัมภีร์พุทธศาสนา.” ๒๕๕๘.

ในพระวินัยปิฎก หมวดเภสัชขันธ์กะ กล่าวถึงอุปกรณ์ที่ใช้ในการรักษาโรค ได้แก่ ครกและสาก เครื่องร่อนยาผงและผ้าร่อนยา กลักยาและไม้ป้ายยาตา ภาชนะสำหรับเก็บไม้ป้ายยาตา กล้องยานัตถุ์ กล้องสูดควัน ฝาปิดกล้องสูดควันชนิดที่ทำด้วยกระดูก ทำด้วยงา ทำด้วยเขา ทำด้วยไม้้อ ทำด้วยไม้ไผ่ ทำด้วยไม้ ทำด้วยยางไม้ ทำด้วยโลหะ ทำด้วยเปลือกสังข์ ลักลั่นที่ทำด้วยโลหะ ทำด้วยไม้ และทำด้วยผลไม้ใช้บรรจุน้ำมัน หุง อ่างน้ำ ใช้ใส่น้ำต้มใบไม้ชนิดต่าง ๆ ให้ภิกษุอาบหรือแช่รักษาโรคลม และเขาสัตว์สำหรับใช้กรอกระบายโลหิต กระจกหรือภาชนะสำหรับตรวจดูแผลบนใบหน้า ผ้ารัดเข่า ไม้แคหู่ ของที่ใช้ห่อ ไม้บังเวียน กับปิยภูมิ^{๗๓}

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา การเยียวยารักษาโรคนอกจากการฉันทเภสัช สมุนไพร ใช้ตัวยาทาร่างกาย หรือดมกลิ่นยา เมื่อภิกษุอาพาธด้วยลมตามอวัยวะ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ความร้อนตามแบบวิธีต่าง ๆ มาบำบัดรักษาโรคได้ด้วย เช่น ทรงอนุญาตให้เข้ากระโจมรมเหงื่อได้ ถ้าโรคนั้นยังไม่หาย ทรงอนุญาตให้รมด้วยใบไม้ได้ ถ้าภิกษุที่อาพาธด้วยโรคลมนั้นยังไม่หาย พระองค์ทรงอนุญาตให้รมใหญ่ ถ้าภิกษุที่อาพาธด้วยโรคลมนั้นยังไม่หาย พระองค์ทรงอนุญาตให้ต้มใบไม้ชนิดต่าง ๆ ใส่อ่างสำหรับอาบและแช่ได้^{๗๔}

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้อุปกรณ์ต่าง ๆ ตามความจำเป็นสำหรับโรคบางอย่าง เช่น โรคหืด ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้ไม้บังเวียนที่ไม่จักเป็นพันมังกรมาใช้รักษา^{๗๕} และทรงอนุญาตให้ใช้กระจกเพื่อดูบาดแผลที่ใบหน้าหรือวัตถุอื่นส่องดูบาดแผลได้^{๗๖} ผู้ป่วยที่มีเท้าเปื่อยที่เกิดจากโรคหืดและเท้าแตก ทรงมีพุทธานุญาตให้ผู้ผู้ป่วยสวมรองเท้าได้^{๗๗} เป็นต้น

๗๓ วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๕๕, ๒๗๖, ๒๙๕. ในที่นี้ ไม้บังเวียน คือ ไม้สำหรับขัดสีดูตัวในขณะอาบน้ำ, กับปิยภูมิ คือ ที่สำหรับเก็บเสปียงอาหารของวัดหรือโรงครัววัด.

๗๔ วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๖๗/๑๗๔-๑๗๕.

๗๕ วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๔๔/๗.

๗๖ วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๔๗/๙.

๗๗ วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๙/๑๘.

ตารางที่ ๒ กรณีตัวอย่างผู้ที่ป่วยเป็นโรคและการเยียวยารักษา
ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ทางพระพุทธศาสนา

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๑. คัมภีร์พระไตรปิฎกในวินัยปิฎกจูฬวรรค	พระพุทธเจ้า	พระพุทธเจ้าทรงได้รับบาดเจ็บ เกิดอาการหือพระโลหิต เนื่องจากพระเทวทัตลี้ภัยก่อนหนีลงจากยอดเขาคิชฌกูฏ เพื่อมุ่งร้ายต่อพระพุทธเจ้าให้ก่อนหินทับพระองค์ ทำให้เกิดสะเก็ดหินแตกจากก้อนหินใหญ่ กระแทบกับพระบาทของพระพุทธเจ้า จนเกิดหือพระโลหิต	หมอชีวกโกมารภัจจ์ ตรวจพระอาการถวายการรักษา และถวายพระโอสถแด่พระพุทธเจ้า โดยการปรุงโอสถทาทั่วบริเวณพระบาท พระอาการหือพระโลหิตหายบาดแผลหายสนิท

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วย เป็นโรค หรือ ได้รับการ บำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๒. คัมภีร์พระไตรปิฎกใน สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	พระพุทธเจ้า	ประชวรลงพระ โลหิต เนื่องมา จากนายจุนทะ บุตรช่างทอง นิมนต์ให้ พระพุทธเจ้าและ ภิกษุทั้งหลาย ฉันภัตตาหารได้ ถวายสุกรมัททวะ เมื่อพระพุทธเจ้า ฉันแล้วตรัสสั่งให้ นำสุกรมัททวะ ไปฝังเสีย ต่อมา พระพุทธเจ้า ทรงประชวร ลงพระโลหิต มี เวหนากล้ำ	พระพุทธเจ้าทรงใช้ สติสัมปชัญญะอดกลั้นอาการ ประชวรลงพระโลหิต ทำให้ไม่ ทรงเดือดร้อนหรือทุกข์เวทนา

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ/อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๓. คัมภีร์ พระไตรปิฎก ในวินัยปิฎก มหาวรรค	พระสารีบุตร	อาพาธเป็นไข้ตัวร้อน	ในครั้งที่พระสารีบุตรเป็นไข้ตัวร้อน พระมหาโมคคัลลณะสอบถามอาการพระสารีบุตรว่าก่อนหน้าฉันอะไรจึงหายจากโรค พระสารีบุตรตอบว่ารักษาหายด้วยรากบัวและเหง้าบัว พระมหาโมคคัลลณะจึงไป ณ ริมฝั่งสระโปกขรณี มันทา ช้างได้ถวายเป็นบัวและรากบัวแต่พระมหาโมคคัลลณะ เมื่อได้รากบัวและเหง้าบัวมาแล้วพระมหาโมคคัลลณะจึงน้อมเหง้าบัวและรากบัวถวายพระสารีบุตร เมื่อพระสารีบุตรฉันเหง้าบัวและรากบัว โรคไข้ตัวร้อนก็หายทันที

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๔. คัมภีร์พระไตรปิฎก ใน สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	พระมหาโมคคัลลานะ	อาพาธหนัก (ไม่ได้รับุโรค)	พระพุทธเจ้าแสดงธรรมโพชฌงค์ ๗ เมื่อพระมหาโมคคัลลานะตั้งสมาธิพิจารณาตามหลักธรรมไปด้วย จนจบลง จากที่อาพาธหนักก็หายในทันที
๕. คัมภีร์พระไตรปิฎก ใน สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	พระมหา กัสสปะ	อาพาธเป็นไข้หนัก	พระพุทธเจ้าแสดงธรรมโพชฌงค์ ๗ เมื่อพระมหา กัสสปะตั้งสมาธิพิจารณาตามหลักธรรมไปด้วยจนจบลง จากที่อาพาธหนักก็หายในทันที
๖. คัมภีร์พระไตรปิฎก ในวินัยปิฎก มหาวรรค	พระเจ้าพิมพิสาร	ประชวรเป็นโรค ริดสีดวงทวาร	หมอชีวกโกมารภัจจ์ทำการรักษา โดยหมอชีวกใช้เส้นดักเอายา แล้วก็เดินไปในราชสำนัก ได้ตรวจดูอาการรักษาเพียงทายาครั้งเดียวเท่านั้น โรคริดสีดวงทวารก็หาย

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
<p>๗. คัมภีร์พระไตรปิฎกในวินัยปิฎกมทวารวค</p>	<p>บุตรเศรษฐีคนหนึ่ง</p>	<p>ป่วยด้วยโรคเนื้องอกในลำไส้ อาหารไม่ย่อย อุจจาระและปัสสาวะไม่สะดวก ร่างกายชুবวม เสร้าหมอง มีผิวพรรณซีดเหลือง</p>	<p>หมอชีวกโกมารภัจจ์เดินทางไปยังนครพาราณสี เพื่อตรวจดูอาการของบุตรเศรษฐี หมอชีวกให้คนทั้งหมดออกไปภายนอกยกเว้นภรรยาของบุตรเศรษฐี ให้ยืนอยู่ที่เฉพาะหน้า หมอชีวกได้ผ่าตัดหน้าท้อง นำลำไส้ออกมา แสดงให้ภรรยาดูว่า “สามีของเธอไม่สบาย เพราะโรคเนื้องอกนี้เอง ทำให้ข้าวยาคุหรือข้าวสวยไม่สามารถจะย่อยได้ อุจจาระหรือปัสสาวะก็ไม่สะดวก” เมื่อตัดเนื้องอกออกแล้วก็สอดลำไส้เข้าตามเดิม เย็บที่ผ่าแล้วทายาสมานแผลให้ ต่อมาไม่นานนัก บุตรเศรษฐีก็หายเป็นปกติ</p>

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๘. คัมภีร์พระไตรปิฎกในวินัยปิฎกมหาวรรค	พระเพ็ญฐสีสะ	อาพาธเป็นโรค ผีดาษ จีวรติดกายเพราะน้ำเหลือง	เหล่าพระภิกษุช่วยดูแลอาการของพระเพ็ญฐสีสะได้ใช้น้ำชุบผ้าจีวรให้เปียกแล้วดึงผ้าออกมา พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้รักษาโดยใช้ยาผงที่ทำด้วยรากไม้ ใบไม้ แก่นไม้ และยาชนิดอื่น ๆ ตามหลักการของหมอสำหรับภิกษุผู้เป็นหิดตุ่มพุพอง ผีดาษ หรือมีกลิ่นตัวแรง มูลโค ดินเหนียว และกากน้ำย้อมสำหรับภิกษุผู้ไม่เป็นไข้ พร้อมครกและสากเพื่อทำการบดยาให้เป็นผง

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ/อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๙. คัมภีร์พระไตรปิฎก ในสุดตันตปิฎก ขุททกนิกายชาดก	โสคติเสนราชกุมาร	ป่วยเป็นโรคเรื้อน	<p>พระนางสัมพลาได้รับการ โสคติเสนราชกุมารผู้เป็นพระสวามี ด้วยการอาบน้ำ ทำความสะอาด ขัดสีด้วยเครื่องยาผงและของหอมแล้ว บดยาทาแผล นางได้ทำการรักษาเช่นนี้อย่างต่อเนื่อง ภายหลังพระราชกุมารทรงเข้าพระทัยผิด คิดว่าพระนางสัมพลา เป็นหญิงที่นอกใจสามี</p> <p>พระนางสัมพลาได้ตั้งสัจกิริยา หลังน้ำลงที่ศีรษะของโสคติเสนแล้วกล่าวว่า “ขอความสัตย์จงคอยพิทักษ์รักษาหม่อมฉันอย่างที่หม่อมฉันไม่เคยรักชายอื่นยิ่งไปกว่าทูลกระหม่อมเกิด ด้วยการกล่าวคำสัตย์นี้</p> <p>ขอพระโรคทูลกระหม่อมจงระงับไป” เมื่อพระนางตั้งสัจจะดังนั้นแล้วก็รดน้ำลงเหนือพระเศียรของพระสวามี ด้วยความสัตย์ โรคฝีของพระเจ้าโสคติเสนราชกุมารก็หายไปทันที</p>

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๑๐. คัมภีร์มหาวัสตฺถวทาน ในชาดกเรื่องวัวฤษกะ	ประชาชนในเมืองไวศาลี	ป่วยเป็นโรคระบาดที่เกิดจากอมนุษย์	พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่เขตแดนไวศาลี พบอมนุษย์ที่ทำให้เกิดโรคระบาดได้พากันหนีไปทั้งหมด เพราะไม่สามารถต้านทานบุญบารมีของพระสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมได้ หลังจากนั้นประชาชน สิ่งมีชีวิตในเมืองไวศาลีก็หายจากโรคระบาด
๑๑. คัมภีร์มหาวัสตฺถวทาน ในชาดกเรื่องวัวฤษกะ	ประชาชนในเมืองกัมบิลละ	สิ่งมีชีวิตมากมายในเมืองกัมบิลละติดเชื้อโรคระบาดที่เกิดจากอมนุษย์ต่างประสบกับความหายนะ	พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤๅษีรักษิตะ ได้บำเพ็ญฌานชั้นสูง ฤๅษีรักษิตะได้มาอนุเคราะห์ชาวเมืองกัมบิลละ พบอมนุษย์ทั้งหลายก็พากันหลีกหนีไปหมดสิ้น หลังจากนั้นก็เกิดความสุขสวัสดิ์ในเมือง

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๑๒. คัมภีร์มหาวิสตุ อวทานในชาตกเรื่อง วัวฤษณะ	ประชาชนในเมืองมถิลา แคว้นวิเทหะ	สิ่งมีชีวิตมากมายในเมืองมถิลาติดเชื้อโรคระบาดที่เกิดจากอมนุษย์ ต่างประสบกับความหายนะ	พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นช้างตัวประเสริฐ ช้างนั้นเมื่อเข้ามาয়เมืองมถิลาพวกอมนุษย์ทั้งปวงก็พากันหนี เพราะเกรงกลัวอำนาจของช้างตัวประเสริฐ หลังจากนั้นประชาชน สิ่งมีชีวิตในเมืองมถิลา ก็หายจากโรคระบาด
๑๓. คัมภีร์มหาวิสตุ อวทานในชาตกเรื่อง วัวฤษณะ	ประชาชนในเมืองราชคฤห์	สิ่งมีชีวิตมากมายในเมืองราชคฤห์ติดเชื้อโรคระบาดที่เกิดจากอมนุษย์ ต่างประสบกับความหายนะ	พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นวัวฤษณะที่งดงาม นำเลื่อมใสและมีอำนาจมาก วัวฤษณะได้เข้ามาสู่เขตแดนของเมืองราชคฤห์ พวกอมนุษย์กลัวอำนาจของวัวฤษณะจึงพากันหนีไป หลังจากนั้นประชาชนในเมืองราชคฤห์ก็หายจากโรคระบาด

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๑๔. ลลิตวิสตระ ในอรรถายที่ ๖ ชื่อครรรภาวกรานติปริวรรต	ประชาชนในกรุงกบิลพัสดุ์ และประชาชนในเมืองใกล้เคียง	ป่วยเป็นโรคระบาดที่เกิดจากมนุษย์ เด็กชายและเด็กหญิงทั้งหลายได้รับความทุกข์ เพราะถูกผีสิง มีจิตใจฟุ้งซ่าน เปลือยกาย ชมุกชมอม ด้วยฝุ่น	เมื่อพระนางมายาเทวีเสด็จไปยังแห่งใด อมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้นก็รีบหนีไปในทันที เด็กชายและเด็กหญิงทั้งหลายที่ได้รับทุกข์เพราะถูกผีสิง พอเห็นพระนางมายาเทวีก็ได้สติ รู้สึกตัวกลับมาเป็นปกติ ทั้งนี้เพราะเดชานุภาพของพระโพธิสัตว์ที่อยู่ในพระครรภ์
๑๕. ลลิตวิสตระในอรรถายที่ ๖ ชื่อครรรภาวกรานติปริวรรต	ประชาชนในกรุงกบิลพัสดุ์ และประชาชนในเมืองใกล้เคียง	ประชาชนป่วยด้วยโรคต่างๆ ที่เบียดเบียนทั้งกายและจิตใจ เนื่องจากถูกพยาธิหลายชนิดรบกวน	เมื่อพระนางมายาเทวีวางพระหัตถ์ลงบนศีรษะของผู้ป่วยด้วยโรคชนิดต่างๆ ผู้ป่วยนั้นก็หายจากโรคกลับไปบ้านของตนได้ ผู้ป่วยบางรายพระนางมายาเทวีได้ถอนหญ้าหรือกอไม้เล็กๆ จากแผ่นดินส่งให้คนใช้ พอคคนใช้ได้รับหญ้าหรือกอไม้เล็กๆ ก็หายจากโรคหายพิการ

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ/อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๑๖. อวทานศตกะ ในอวทานเรื่องที่ ๖ เรื่องบุตรคฤหบดีชื่ออวทิกะ	บุตรคฤหบดีชื่ออวทิกะ	เกิดความเจ็บป่วยทางใจและทางกายที่รุ่มร่า เบียดเบียนอย่างทุกขเวทนา สาเหตุจากวิบากกรรมที่กระทำไว้ในชาติที่แล้ว	พระพุทธเจ้าทรงเยียวยารักษาบุตรคฤหบดีชื่ออวทิกะ ที่ป่วยด้วยโรคทางใจ ทรงแนะนำให้อวทิกะแผ่เมตตาแก่สรรพสัตว์ ส่วนอาการป่วยทางกาย พระพุทธองค์ทรงนำยาน้ำนมจากภูเขาคันธมาถน์ที่พระอินทร์ถวายแล้วประทานแก่อวทิกะเพื่อรักษาโรคทางกาย
๑๗. อวทานศตกะ ในอวทานเรื่องที่ ๑๔ เรื่องโรคระบาด	ประชาชนในเมืองนาทกัณธา	เกิดกาฬโรคและโรคหลายชนิด เบียดเบียนชาวนาทกัณธา ทำให้ได้รับความทุกข์อย่างมาก	พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่เขตแดนเมืองนาทกัณธา ทรงแผ่เมตตาจิตไปทั่วทั้งเมือง ทำให้กาฬโรคทั้งหลายหายไป และโรคระบาดก็หายสาบสูญไป

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ /อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
<p>๑๘. อวทานศตกะ ในอวทานเรื่องที่ ๓๑ เรื่องโรคพระราชพระนามว่า ปัทมกะ</p>	<p>ประชาชนและสิ่งมีชีวิตในเมืองพาราณสี</p>	<p>เกิดโรคผอมเหลืองระบาดไม่สามารถเยียวยารักษาได้</p>	<p>พระราชูปัทมกะตั้งสัจอธิษฐานให้เกิดเป็นปลาโรหิตะ เพื่อช่วยชีวิตสัตว์ทั้งหลายที่ป่วยเป็นโรคผอมเหลือง เพราะปลาโรหิตะสามารถรักษาโรคผอมเหลืองได้ เมื่อพระราชูปัทมกะเกิดเป็นปลาโรหิตะ ประชาชนในเมืองต่างได้กินเนื้อและเลือดปลาโรหิตะ โรคผอมเหลืองที่ระบาดในเมืองก็บรรเทาหลง</p>

ชื่อคัมภีร์	บุคคลที่ป่วยเป็นโรค หรือได้รับการบำบัดรักษา	สาเหตุ/อาการของโรค	วิธีการเยียวยาโรค
๑๙. อวทานศตกะ ในอวทานเรื่องที่ ๙๘ เรื่องบุตรคฤหบดี ชื่อคูปติกะ	บุตรคฤหบดีชื่อคูปติกะ	ร่างกายเต็มไปด้วยตุ่มหนอง ตั้งแต่เกิด ต่อมาเมื่อตุ่มหนองแตกออก ก็มีเนื้องอกก้อนหนึ่งเกิดขึ้น ก้อนเนื้อบวมซ้ำเลือดและหนองไหลเยิ้มออกมา น่าขยะแขยง สังกลิณเหม็น ตลบอบอวลสาเหตุจากแรงกรรม และมีพยาธิเบียดเบียนร่างกาย	บุตรคฤหบดีชื่อคูปติกะได้เดินทางเข้าไปในวัดเซตวัน พระพุทธเจ้าทรงทราบความเป็นไปของคูปติกะ จึงแสดงธรรมที่ว่าด้วยขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานทั้ง ๕ เพื่อให้พิจารณาโรคที่เป็นหัวผี เป็นสิ่งเลวร้าย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ว่างเปล่า และไม่มีตัวตน คูปติกะครั้นเมื่อฟังธรรมจบลง เกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงออกบวชปฏิบัติธรรมในสำนักของพระพุทธเจ้า ต่อมาบรรลอรหัตต์ ไม่มีความยึดมั่นในโรคที่รุมเร้า คลายจากความทุกข์ที่เบียดเบียนร่างกาย

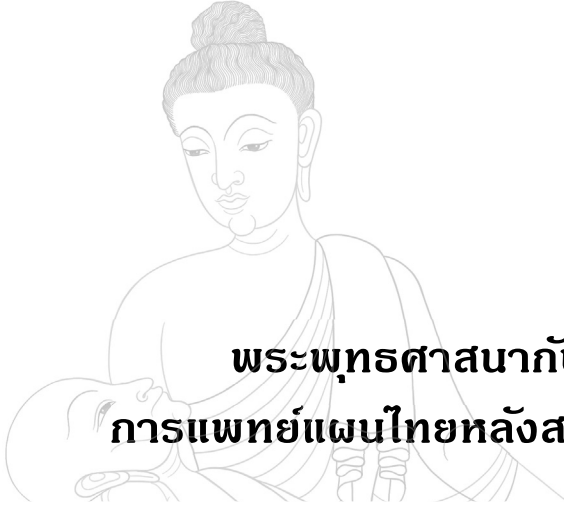
ที่มา: สำเนียง เลื่อมใส, “โรคและการเยียวยารักษาในคัมภีร์พุทธศาสนา,” ๒๕๕๘.

จะเห็นได้ว่า คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์เล่มสำคัญในกลุ่มภาษาสันสกฤต ให้รายละเอียดที่สำคัญด้านระบบการแพทย์สมัยพุทธกาลไว้อย่างชัดเจน เริ่มตั้งแต่การที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุฉันเภสัชเมื่อมีอาการอาพาธ ทำให้ทราบถึงรายชื่อของโรคแต่ละประเภทที่เกิดขึ้นกับพระภิกษุ ผู้คนและสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ

บทสรุป

เมื่อทำการจัดกลุ่มของโรคที่ปรากฏใน คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และลลิตวิสตระ (คัมภีร์ว่าด้วยพระพุทธประวัติฝ่ายมหายาน) แบ่งออกเป็น ๑๐ กลุ่มซึ่งครอบคลุมกับโรคแต่ละอย่าง คือ โรคที่เกี่ยวข้องกับผิวหนัง หรือโรคที่ติดเชื้อ ทำให้เกิดตุ่มที่ผิวหนัง โรคที่เกิดกับอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกาย โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ โรคที่เกิดจากลมพิษ หรือโดนพิษเข้าสู่ร่างกาย โรคที่เกิดจากอมนุษย์ หรือโดนเสน่ห์คุณไสย โรคที่เกี่ยวข้องกับระบบลำไส้หรือระบบทางเดินอาหาร โรคที่เกี่ยวข้องกับมะเร็ง โรครกกรรมหรือโรคทางพันธุกรรม โรคที่เกี่ยวข้องกับข้อหรือกระดูก และกลุ่มของโรคอื่น ๆ ส่วนคัมภีร์เล่มอื่นมีการกล่าวถึงโรคแต่ละประเภทไว้บ้าง ส่วนใหญ่จะระบุตรงกันเกี่ยวกับโรคระบาดที่เกิดจากอมนุษย์ กาฬโรค อหิวาตกโรค น่าสังเกตคือโรคหลายอย่าง เช่น โรคกลาก โรคเกลื้อน โรคผิวหนัง โรคพุพอง โรคผดผื่นคัน โรคหิดเปื่อย โรคหิดด้าน โรคหูด โรคตุ่ม โรคคุดทะราด โรคเรื้อน โรคไอ โรคอาเจียนเป็นโลหิต โรคเบาหวาน โรคริดสีดวง โรคอหิวาตกโรค โรคหืด โรคไข้หวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื้องูซึม โรคลงแดง โรคลมบ้าหมู โรคกลืนตัวแรง โรคผอมเหลือง โรคลมชัก โรคตีชาน ฯลฯ โรคเหล่านี้ก็ยังคงพบเห็นอยู่ได้ในปัจจุบัน

คัมภีร์พระพุทธศาสนาที่ได้ศึกษาถึงระบุสาเหตุหรือสมุฏฐานของโรคทั้งทางกายและทางใจ ข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนายังให้รายชื่อเภสัช รายชื่อสมุนไพรที่มีสรรพคุณเยียวยาโรคต่าง ๆ อย่างหลากหลาย สมุนไพรบางอย่าง เช่น ขิงสด ว่านน้ำ ข่า ใบสะเดา ใบโมกมัน ใบขี้กา ใบแมงลัก ใบฝ้าย ชาวบ้านในท้องถิ่นของไทย ก็ยังคงรับประทานสมุนไพรดังกล่าวเพื่อบำรุงสุขภาพ นอกจากนี้ ยังมีมีการกล่าวถึงตัวอย่างบุคคลที่ป่วยเป็นโรค ทั้งบรรพชิตและฆราวาส วิธีการเยียวยารักษาโรคทั้งการใช้เภสัช สมุนไพร และธรรมโอสถอีกด้วย

บทที่ ๔

พระพุทธศาสนากับการพัฒนา การแพทย์แผนไทยหลังสมัยพุทธกาล

กล่าวโดยสรุปว่า กำเนิดการแพทย์แผนไทยเริ่มจากบทบาทของพระพุทธเจ้า และพระภิกษุในฐานะผู้เยียวยา ในระยะแรกจะจำกัดอยู่ในขอบเขตของการดูแลพระภิกษุด้วยกัน เรื่องราวตอนหนึ่งใน **คัมภีร์มหาวรรค** เชื่อมโยงให้เห็นว่า บทบาทหน้าที่ดังกล่าวได้พัฒนากลายเป็นโรงพยาบาลของสงฆ์ในเวลาต่อมาภายหลังสมัยพุทธกาล กล่าวคือ ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธด้วยอาการไม่สบายในท้อง นอนจมกองมูลทรงคุณค่าความที่ท่านไม่เป็นประโยชน์แก่สงฆ์ ในสภาพเช่นนี้จึงไม่มีผู้ใดคอยอุปัฏฐากท่าน เมื่อพระพุทธองค์ทรงทราบจึงเสด็จมาดูแลภิกษุที่อาพาธ และในภายหลังได้ทรงกำหนดวินัยว่าด้วยการพยาบาลภิกษุผู้อาพาธ โดยมีพุทธดำรัสที่มีความสำคัญต่อจริยธรรมการแพทย์แผนไทยดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดาหรือบิดาคอยพยาบาล ภิกษุทั้งหลาย หากพวกเธอไม่พยาบาลซึ่งกันและกัน ผู้ใดเล่าจักพยาบาลเธอ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดจักพยาบาลเรา ผู้นั้นจงพยาบาลภิกษุผู้อาพาธเถิด
(วินย. ๕/๑๑๖/๑๗๘)

การพยาบาลภิกษุผู้อาพาธจึงถือว่าเป็นการอุปการะที่ยิ่งใหญ่ สถาบันของหมอพระซึ่งใช้หลักการแพทย์ที่ได้รับการจัดระบบภายใต้พระวินัยของพุทธอราม จึงวิวัฒนาการไปพร้อมกับระบบการแพทย์เพื่อจุดมุ่งหมายในการให้การดูแลทางการ

แพทย์แก่ผู้ที่เจ็บป่วยในหมู่สงฆ์ ใน คัมภีร์มหาวรรค ของ วินัยปิฎก ยังได้กล่าวถึงคุณสมบัติของภิกษุผู้มีความสามารถในการรักษาพยาบาลหรือ คิลานปิฎกฐาก ว่า

“เป็นผู้ที่มีความสามารถประกอบยา รู้จักสิ่งที่มีประโยชน์และสิ่งไม่มีประโยชน์ จัดหาสิ่งที่มีประโยชน์ให้และไม่นำของที่ไม่เป็นประโยชน์ไปให้พยาบาลภิกษุอาพาธด้วยจิตเมตตา ไม่เห็นแก่อำภิส ไม่รังเกียจที่จะนำอุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลาย หรือสิ่งที่อาเจียน ออกไปทิ้ง และมีความสามารถทำให้ภิกษุที่อาพาธมีความยินดีเบิกบาน สดชื่น และปิติ อยู่เนื่อง ๆ ด้วยธรรม”

ในวินัยปิฎกมีการกล่าวถึง “ศาลาผู้ป่วย” (คิลานศาลา) ซึ่งตั้งอยู่ ณ ศาลา จ้วแหลม (กุฎาคารศาลา) ในป่ามหาวัน ใกล้เมืองเวสาลี ซึ่งชี้ให้เห็นว่ามีอาคารในวัดที่แยกออกมาต่างหากเพื่อดูแลภิกษุและภิกษุณีที่อาพาธในสมัยพุทธกาล ดังภายหลังจากมีหลักฐานยืนยันจากจารึกนาคารขุณีโกณฑะ ซึ่งอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ บ่งชี้ว่าสุขศาลาสำหรับดูแลผู้ป่วยและผู้พักฟื้นเป็นส่วนหนึ่งของพุทธอาราม ดังข้อความในจารึกนี้ว่า “ในวิหารหลักของพระอารามอันวิจิตรงดงาม เป็นที่พำนักของผู้ทุเลาจากไข้”

ในสมัยพุทธกาล ผู้ทำหน้าที่แพทย์ดูแลภิกษุและภิกษุณีที่อาพาธก็คือภิกษุและภิกษุณีนั่นเอง แต่ก็มีแพทย์ผู้เป็นคฤหัสถ์ที่ทำหน้าที่ถวายการรักษาพระภิกษุสงฆ์ในพระอารามโดยไม่มีค่าตอบแทนได้แก่ หมอชีวกโกมารภัจจ์ และ หมออากาศโคตตะ แห่งกรุงราชคฤห์ แพทย์คฤหัสถ์ที่มีชื่อเสียงที่สุดในสมัยพุทธกาลคือหมอชีวกโกมารภัจจ์ ผู้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าและภิกษุรูปอื่น ทั้งยังถวายปามะม่วงของตนในกรุงราชคฤห์ เพื่อใช้เป็นวัดชื่อว่า “ชีวการาม”

กล่าวกันว่า การให้การรักษาโดยไม่คิดค่าตอบแทนแก่พระภิกษุสงฆ์ของหมอชีวก ทำให้มีผู้มาขอเป็นจำนวนมาก เพื่อมุ่งหวังจะได้รับบริการบำบัดรักษาแบบให้เปล่า ชื่อเสียงของหมอชีวกเป็นที่เลื่องลือออกไปอย่างกว้างขวาง

เรื่องราวการบำบัดรักษาของหมอนั้นแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานกระบวนการทัศน์สองแบบในการเยียวยารักษา กล่าวคือ การแพทย์เชิงประจักษ์-เหตุผลของพุทธศาสนา และการแพทย์แบบไสยศาสตร์-ศาสนา ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาของอินเดีย ซึ่งถูกแปลจากภาษาบาลีและสันสกฤตเป็นภาษาต่าง ๆ ที่สำคัญได้แก่ภาษาจีน ภาษาทิเบต ภาษาโคตัน (Khotanese) หรือภาษาซากาน (Sakan) ซึ่งเป็นภาษาอิหร่านตอนกลาง แสดงให้เห็นขอบเขตของเวชปฏิบัติที่ชาวพุทธถ่ายทอดองค์ความรู้

๘๘ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

การแพทย์ โดยการเผยแพร่พุทธศาสนาจากอินเดียไปผสมผสานกับวัฒนธรรมของแต่ละประเทศ ทั้งในภูมิภาคเอเชียใต้ เอเชียกลาง เอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ มีหลักฐานว่าหมอพระและพุทธอารามมีการขยายการดูแลทางการแพทย์ออกไปสู่สาธารณชน นอกเหนือไปจากการดูแลรักษาเฉพาะหมู่สงฆ์เท่านั้น

ศิลาจารึกหลักที่ ๒ ของพระเจ้าอโศกมหาราช (ราว พ.ศ. ๒๓๔-๓๑๒)

ประกาศว่ามีการให้การรักษาพยาบาลแก่มนุษย์และสัตว์ทั่วทุกหนทุกแห่งในราชอาณาจักร ที่ใดที่ไม่มียาสมุนไพร รากไม้และผลไม้ ก็ให้นำเข้าและเพาะปลูกขึ้นมา ให้ทำการขุดบ่อน้ำ และปลูกต้นสมุนไพรตามทางเดิน

ศิลาจารึกนี้ได้แสดงให้เห็นว่า บทบาทของหมอพระในการขยายความช่วยเหลือทางการแพทย์ไปสู่ขรรวาสันนั้น เกิดขึ้นพร้อมกับการแผ่ขยายของพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช การขยายตัวของพุทธศาสนาและวัดวาอารามจากปาฏลีบุตร นครหลวงของแคว้นมคธ ซึ่งอยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย โดยทั่วไปจะอยู่ตามสายเส้นทางการค้าในเวลานั้น พุทธอารามได้รับการประดิษฐานใกล้กับแหล่งการค้าขาย โดยได้รับปัจจัยส่วนใหญ่จากพ่อค้าที่ร่ำรวย ซึ่งพบว่า วัดเป็นสถานพักพิงของผู้ป่วยและเป็นสถานที่พักผ่อนฟื้นฟูสุขภาพให้หายจากความเหน็ดเหนื่อยอ่อนล้า ในระหว่างการเดินทางอันยาวไกลเพื่อข้ามผืนแผ่นดินอันกว้างใหญ่ไพศาล

บทบาทของพุทธอารามจึงมิใช่เป็นสถานปฏิบัติธรรมและเผยแผ่คำสอนเพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นศูนย์ให้บริการทางการแพทย์และเครื่องอำนวยความสะดวกเพื่อให้ผู้เดินทางได้พักผ่อนและพักรักษาตัว ปรากฏว่าบทบาทดังกล่าวของพุทธอารามประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี เนื่องจากคณะสงฆ์และการประดิษฐานอารามมีการเติบโตและขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางทั้งในอินเดียและนอกถิ่นอินเดีย

ภายหลังการสังคายนาพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ทรงส่งพระสมณทูตออกเผยแผ่พระพุทธศาสนากายเถรวาทไปยังที่ต่าง ๆ ๙ สาย สายหนึ่งมี **พระโสณะ** และ **พระอุตตระ** เป็นพระมหาเถระ ไปยังดินแดนสุวรรณภูมิ ซึ่งสันนิษฐานว่าคือบริเวณที่เป็นเมืองนครปฐมในปัจจุบัน การแพทย์แบบพุทธจากอินเดียจึงเริ่มเข้าสู่ดินแดนสุวรรณภูมิโดยการนำเข้ามาของพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ซึ่งส่วนหนึ่ง

มีความรู้ด้านการแพทย์เป็นอย่างดี

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ หลวงจินฟาเหียน นักบวชผู้จาริกแสวงบุญไปอินเดีย ได้บันทึกว่า ณ เมืองปาฏลีบุตร วัดจะจัดตั้งอาคารบริจาคทานและยา ซึ่งคนผู้ยากไร้ คนพิการทุพพลภาพและคนเจ็บป่วยสามารถเข้าพักพิงและได้รับการช่วยเหลือทุกอย่าง มีแพทย์ตรวจโรคให้ พวกเขาเหล่านี้จะได้รับอาหาร ยาสมุนไพร และยาต้มที่จำเป็น และได้รับความสะดวกสบายในการรักษาพยาบาล จนกระทั่งหายดีแล้วจึงออกไป

อาคารพยาบาลดังกล่าวคือ**อารคยวิหารของพุทธอาราม**ในนครปาฏลีบุตร ตัวอาคารก่อด้วยอิฐเผา มีรอยจารึกว่า **ศรีอารคยวิหารภิกษุสงฆสย** แปลว่า “ภายในอารคยวิหารซึ่งเป็นมณฑลของสงฆ์”

นอกจากนี้ ณ พุทธสถานในประเทศเนปาล ใกล้กรุงกาฐมัณฑุ มีจารึกอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ กล่าวถึงการพระราชทานที่ดินของกษัตริย์เพื่อใช้เป็นที่ตั้งของอารคยศาลา และที่วัดในเมืองสารนาถใกล้กรุงพาราณสี ได้มีการขุดพบโถงและลูกโถงสำหรับบดยา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการใช้อาคารของวัดในอินเดียเป็นสถานพยาบาล และรักษาผู้ป่วยในพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

๔.๑ การแพทย์ในวันธรรมสุภาพของพระพุทธรูปยุคก่อนสุโขทัย

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑ ในพงศาวดารจีนปรากฏชื่อ**อาณาจักรพูนัน** ซึ่งเป็นอาณาจักรที่ได้แผ่ขยายมาถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยา ดินแดนในภาคอีสานและภาคใต้ แม้ว่าศูนย์กลางของอาณาจักรโบราณนี้ยังคงเป็นข้อถกเถียงกันอยู่ว่าอยู่ ณ ที่ใด เช่นเดียวกับข้อถกเถียงที่ว่าผู้ปกครองพูนันคนแรกเป็นคนมาจากอินเดียหรือคนท้องถิ่น แต่ก็พบว่าอารยธรรมอินเดียได้แพร่เข้ามาในดินแดนแถบนี้แล้ว โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ **วัฒนธรรมทวารวดี**ได้รุ่งเรืองอยู่ในลุ่มน้ำท่าจีน และแม่กลองในเขตภาคกลาง (นครปฐม อุทุมพร คุบัวในจังหวัดราชบุรี) และเสื่อมสลายลงในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ อันเป็นเวลาทีที่พวกขอมจากกัมพูชาได้แผ่อารยธรรมเข้ามา โดยที่ทวารวดีได้ติดต่อสัมพันธ์กับบ้านเมืองน้อยใหญ่ใกล้เคียงต่าง ๆ เช่น ละโว้ ศรีเทพ ศรีมโหสถ จนถึงน่านเจ้า รัฐทวารวดีได้รับการแพร่เข้ามาของอารยธรรมอินเดีย และเลือกรับ ปรับ แปลความหมายให้เข้ากับเอกลักษณ์ของท้องถิ่น จนเกิดลักษณะเฉพาะ

๘๐ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

ของศิลปวัฒนธรรมทวารวดีสืบเนื่องในพระพุทธศาสนา และได้กลายเป็นแกนหลักของบ้านเมืองสมัยนั้น แม้ว่าจะมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการแพทย์อยู่ค่อนข้างน้อย เช่น พบหินบดยาในสมัยทวารวดีที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น

สมัยเชียงแสนตอนต้น หรือสมัยโยนกนาคนาคพันธ์ ประมาณ พ.ศ. ๑๓๐๐ ในรัชสมัยพระเจ้าสิงหนวัติ ซึ่งเป็นราชบุตรของพระเจ้ากาลหงส์แห่งอาณาจักรน่านเจ้า (มณฑลยูนนานประเทศจีน) การแพทย์ของไทยนอกจากจะมีตำราเดิมแบบพื้นบ้านไทยแท้ ซึ่งประกอบด้วยความเชื่อดั้งเดิมของชนท้องถิ่นรวมทั้งสมุนไพรและไสยศาสตร์แล้ว ยังได้ความรู้ผสมผสานมาจากการแพทย์ของอินเดียซึ่งขยายเข้ามาสมัยอาณาจักรลาวประมาณ พ.ศ. ๖๐๐ โดยเข้ามาพร้อมกับพุทธศาสนา หลักฐานที่ทำให้เชื่อว่าการแพทย์แผนไทยมีรากฐานมาจากการแพทย์ของอินเดีย ได้แก่ คัมภีร์แพทย์ของไทยมักจะมีคำกล่าวสรรเสริญท่านชีวกโกมารภัจจ์ในฐานะครูแพทย์ และในตำราแพทย์ส่วนใหญ่จะอ้างชื่อท่านชีวกโกมารภัจจ์เป็นผู้เรียบเรียง นอกจากนี้ คำศัพท์ในคัมภีร์แพทย์ยังปรากฏภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาหลักในพระไตรปิฎกและมีบทสวดทางพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากด้วย

ในยุคนี้อาจได้ปรากฏอิทธิพลทางการแพทย์จากจีน ซึ่งถือได้ว่าเป็นการแพทย์ทางเลือก ดังจะเห็นได้ว่าตำรายาบำรุงหัวใจและยาอายุวัฒนะที่แพทย์ไทยนำมาผสมก็ประกอบด้วยเครื่องยาที่หมอจีนนิยมใช้ ได้แก่ โกรฐต่างๆ ฤๅษณา กะลำพัก อบเชย ชะเอมเทศ เกสรทั้งเจ็ด อำพันทอง เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีการใช้แร่ธาตุรักษาโรค เช่น พรอท สารหนู และเหล็ก ส่วนที่ได้มาจากสัตว์ เช่น เขากวาง เลือดแรด กระดุก ภูงน้ำดี พร้อมทั้งพฤกษชาติที่มีคุณค่าทางยา แต่ในด้านการวินิจฉัยโรคนั้น การแพทย์แผนไทยได้รับการผสมผสานกับการแพทย์แผนจีนน้อยมาก โดยพิจารณาจากวิธีการวินิจฉัยโรคที่แตกต่างกัน คือ ในการตรวจคนไข้ แพทย์จีนสมัยก่อนให้ความสำคัญกับการจับชีพจรและทฤษฎีหยิน-หยาง ในขณะที่ไทยให้ความสำคัญกับธาตุสมุฏฐานและอาการป่วยที่ปรากฏมากที่สุด การเดินของชีพจรเป็นเพียงส่วนประกอบที่จะนำมาวินิจฉัยเท่านั้น การตรวจโรคของแพทย์แผนไทยยังมีการชั่งประวัติโรคที่เคยเป็นมาก่อน อายุของคนไข้ เวลาที่เริ่มป่วย ตรวจความร้อนโดยแตะตัวคนไข้หรือยังวัดความร้อนที่หน้าผาก ตรวจลิ้น ตรวจเปลือกตาด้านใน และดูผิวพรรณ แล้วจึงทำนายโรค

สมัยพระนางจามเทวี (พ.ศ. ๑๒๐๔-๑๒๑๑) จากตำนานพระธาตุลำปางหลวง กล่าวว่าฤๅษีวาสุเทพกับสุกกทันตฤๅษีได้สร้างนครหริภุญชัย (คือจังหวัดลำพูนในปัจจุบัน) ขึ้น แล้วเห็นพ้องต้องกันว่าผู้ชายจะครองนครหริภุญชัยได้ไม่นาน ควรให้ผู้หญิงมาครอง จึงได้พร้อมใจกันอัญเชิญพระนางจามเทวี (พระธิดาของเจ้าผู้ครองนครละโว้ปุระ หรือ จังหวัดลพบุรีในปัจจุบัน) จากเมืองละโว้ให้มาครองนครหริภุญชัยในราว พ.ศ. ๑๒๐๔ พระนางจามเทวีได้ขอพระราชทานสิ่งที่เป็นมงคลจากพระราชบิดาไปด้วย เพื่อนำไป ประกอบกิจให้เป็นประโยชน์ทั้งภายในและภายนอกราชสำนัก ดังนี้

(๑) พระมหาเถรที่ทรงปฏิภพประมาณ	๕๐๐ องค์
(๒) หมู่ปะขาวทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในเบญจศีล	๕๐๐ คน
(๓) บัณชิต	๕๐๐ คน
(๔) หมู่ช่างสลัก	๕๐๐ คน
(๕) ช่างแก้วแหวน	๕๐๐ คน
(๖) พ่อเลี้ยง	๕๐๐ คน
(๗) แม่เลี้ยง	๕๐๐ คน
(๘) หมู่มอโหรา	๕๐๐ คน
(๙) หมอยา	๕๐๐ คน
(๑๐) ช่างเงิน	๕๐๐ คน
(๑๑) ช่างทอง	๕๐๐ คน
(๑๒) ช่างเหล็ก	๕๐๐ คน
(๑๓) ช่างเขียน	๕๐๐ คน
(๑๔) หมู่ช่างทั้งหลายต่างๆ	๕๐๐ คน
(๑๕) หมู่ออเวียกทั้งหลาย	๕๐๐ คน

(คนทำงานฝ่ายการก่อสร้าง)

แสดงว่าหมอยาเป็นกลุ่มบุคคลที่มีความสำคัญมากกลุ่มหนึ่งในสังคมยุค

โบราณ

๔.๒ ระบบการแพทย์ดั้งเดิมที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา ในอารคยศาลาสสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

สมบัติ มั่งมีสุขศิริ^{๗๘} ได้ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับระบบการรักษาพยาบาลในอารคยศาลาจากจารึกโบราณที่เป็นโคลงภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับระบบการแพทย์ดั้งเดิมที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่เคยปรากฏเป็นหลักฐานในดินแดนประเทศไทย เมื่อครั้งอยู่ภายใต้การปกครองของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กษัตริย์ชาวพุทธนิกายสรวาสตีวาห^{๗๙} (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๒) ต่อไปนี้เป็นส่วนสำคัญของงานศึกษาของสมบัติ มั่งมีสุขศิริ เกี่ยวกับระบบการแพทย์อารยธรรมในดินแดนประเทศไทยที่เก่าแก่ที่สุดหลังสมัยพุทธกาล ดังนี้

๑. ความสำคัญของ “อารคยศาลา”

คำว่า “อารคยศาลา” เป็นภาษาสันสกฤต มีความหมายตามแนวคิดของคนอินเดียโบราณว่า “โรงพยาบาล” แต่ในสมัยโบราณ คนในรัฐทางตอนใต้ของประเทศอินเดียมักเรียกสถานที่บำบัดรักษาโรคว่า “อาตุรศาลา” แปลว่า “เรือนพักผู้ป่วย” มีความสำคัญต่อประชาชนสมัยโบราณมาก เพราะเป็นสถานที่ที่ผู้ป่วยจะได้รับการรักษาดูแลจากหมอ เกษัชกร และเหล่าผู้ช่วย พร้อมกันนั้นยังจะได้รับการจ่ายยาที่มีคุณภาพและประสิทธิผลที่พรณนาไว้ในคัมภีร์ด้านอายุรเวท อันเป็นภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมาเป็นระยะเวลานับพันปี

ในดินแดนอุษาคเนย์ หรือเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมอินเดีย จนมีผู้เรียกดินแดนแถบนี้ว่า “รัฐอาณานิคมอินเดีย” (Indianized State) ก็ปรากฏแนวคิดเรื่อง “อารคยศาลา” เช่นเดียวกัน ที่โดดเด่นที่สุดคืออารคยศาลาที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๙ (มหาศักราช ๑๑๐๘) อันเป็น

๗๘ สมบัติ มั่งมีสุขศิริ. (๒๕๕๘). “โรคและยาในจารึกอารคยศาลา.” ใน *ภูมิปัญญาอาเซียน: เวชศาสตร์ในจารึกและเอกสารโบราณ*. บรรณาธิการ: ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง, กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, น.๘๐-๘๓.

๗๙ นิกายสรวาสตีวาห เป็นนิกายในพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยาน แยกตัวมาจากนิกายเถรวาทโดยตรงในช่วง พ.ศ. ๕๐๐-๖๐๐ หลักธรรมของนิกายนี้บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต จึงมีอิทธิพลต่อพุทธศาสนานิกายมหายาน โดยแพร่หลายไปทั่วอินเดียกลาง อินเดียเหนือ รวมทั้งแพร่หลายสู่เอเชียกลางและจีน ทิเบต ญี่ปุ่น.

ปีแรกๆ แห่งรัชสมัยของพระองค์ จำนวนมากถึง ๑๐๒ แห่ง โดยมีหลักฐานจากจารึกปราสาทพระขรรค์ (จารึกขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๕-มหาศักราช ๑๑๑๔) ด้านที่ ๓ โศลกที่ ๓๑ กล่าวว่า “**ปิณฑีถฤตาสตุ วลภิ- ปราสาทา เทวา สตนตถา, ศิลาฤคหามำตุ ปณจาตีติศจุตศตตะ**” แปลว่า “เรือนยอดสูงและปราสาทรวมได้จำนวน ๑๐๒ แห่ง ส่วนเรือนศิลา มีจำนวนถึง ๔๘๕ แห่ง” ซึ่งคำว่า “वलภิ- ปราสาทา” นี้ นักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานตรงกันว่าน่าจะหมายถึง “อาโรคยศาลา” หรือโรงพยาบาล แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ในด้านที่ ๒ โศลกที่ ๓ ของจารึกปราสาทพระขรรค์นี้เอง ปรากฏศัพท์ว่า “อาโรคยาดเน” ซึ่งแปลว่า “ในบริเวณของโรงพยาบาล” อย่างตรงตามตัวอักษร แต่เนื้อหาส่วนนี้กลับเน้นว่ามีการประดิษฐานเทวรูปไว้ ๓ องค์ ณ โรงพยาบาลในเมืองหลวงในสมัยนั้นเท่านั้น

แต่อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่อง “อาโรคยศาลา” หรือโรงพยาบาลนี้ ไม่เคยได้รับการส่งเสริมอย่างเป็นทางการและเป็นระบบเลยในประวัติศาสตร์ชนชาติแถบอุษาคเนย์นี้ จนกระทั่งถึงยุคสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ทรงโปรดให้สร้าง “อาโรคยศาลา” ไว้ที่วราขอาณาจักรของพระองค์ เพื่อช่วยให้ประชาชนของพระองค์หายป่วย พันทุกข์ที่เกิดจากความเจ็บไข้ แม้ว่าเราจะมีข้อมูลว่าโรงพยาบาลของพระองค์มีจำนวนมาก แต่ในปัจจุบันเท่าที่มีหลักฐานทางโบราณคดี ปรากฏว่าส่วนใหญ่พบในเขตประเทศไทย โดยเฉพาะพบได้ทั่วไปในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ปรากฏ**มีหลักฐาน**จากการศึกษาค้นคว้าของทิพย์วรรณ วงศ์อัสสไพบูลย์ พบว่ามีศาสนสถานหรือที่เรียกว่า สุกตาลัย ประจำโรงพยาบาลหรืออาโรคยศาลา อย่างน้อย ๓๑ แห่งในประเทศไทย คือ พบในจังหวัดนครราชสีมา ๗ แห่ง จังหวัดสุรินทร์ ๕ แห่ง จังหวัดบุรีรัมย์ ๔ แห่ง จังหวัดร้อยเอ็ด ๓ แห่ง จังหวัดขอนแก่น จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดมหาสารคาม และจังหวัดศรีสะเกษ พบจังหวัดละ ๒ แห่ง ส่วนที่พบเพียงจังหวัดละ ๑ แห่ง คือ จังหวัดปราจีนบุรี จังหวัดสกลนคร จังหวัดสระแก้ว และจังหวัดอุตรธานี^{๘๐} ซึ่งทุกแห่งมี

๘๐ ทิพย์วรรณ วงศ์อัสสไพบูลย์. การศึกษาร่องรอยของบ้านเมืองโบราณบริเวณใกล้เคียงศาสนสถาน ประจำโรงพยาบาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในเขตจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์และบุรีรัมย์. วิทยานิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๕๕, น. ๖.

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่คล้ายกัน^{๘๑} ส่วนในเขตประเทศกัมพูชามีพบจำนวนหนึ่ง ที่จังหวัดเสียมเรียบและจังหวัดกัมปงธม และเขตประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวเพียง ๑ แห่ง แต่พบเพียงหลักศิลาจารึกที่เรียกว่า “จารึกทรายฟอง” ซึ่งพบ ณ หมู่บ้านทรายฟอง ทางตอนใต้ของเมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงของประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวในปัจจุบัน

๒. เนื้อหาของ “อาโรคยศาลา”

เมื่อกล่าวถึง “เนื้อหา” ของจารึกที่พบในบริเวณ “อาโรคยศาลา” ทั้งหมด ทุกแห่ง มีเรื่องที่น่าประหลาดใจ คือ จารึกทุกหลักมีเนื้อหาแทบจะเหมือนกันทั้งหมด ราว ๆ ร้อยละ ๙๐ จะต่างกันบ้างก็เฉพาะเรื่องจำนวนเจ้าหน้าที่ประจำโรงพยาบาลและจำนวนตัวยา โดยเฉพาะสมุนไพร์ที่ต้องเบิกจากคลังหลวงเท่านั้น จากหลักฐานดังกล่าวนี้ เราสามารถสันนิษฐานได้ว่าเนื้อหาที่ปรากฏในจารึกจะต้องถูกส่งมาจากส่วนกลาง คือ เมืองพระนคร อันเป็นศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรเขมรโบราณในสมัยนั้น

ลักษณะของหลักศิลาจารึกทำมาจากหินทราย เป็นแท่งสี่เหลี่ยม ยอดทรงกระโจมหรือทรงยอ ขนาดใกล้เคียงกันมาก ภาษาที่ใช้เป็นภาษาสันสกฤตอยู่ในรูปฉันทลักษณ์ หรือที่เรียกกันว่า “โคลก” จารึกอาโรคยศาลาบางหลักก็มี ๔๖ โคลก บางหลักมี ๔๘ โคลก บางหลักที่พบในเมืองหลวงคือ เมืองพระนครมีถึง ๕๙ โคลก ซึ่งจารึกทุกหลักมีเนื้อหาใกล้เคียงกัน ในบทความนี้ ขอยกเอาจารึกปราสาทตาเมือนโต๊งเป็นตัวอย่งในการศึกษา จารึกหลักนี้มีขนาดกว้าง ๓๔ เซนติเมตร สูง ๑๑๖ เซนติเมตร และหนา ๒๗ เซนติเมตร มีทั้งหมด ๔ ด้าน แต่ละด้านมีจำนวนบรรทัดเท่า ๆ กัน คือ ๒๔ บรรทัด แต่มีเพียงบางหลักที่ด้านที่ ๔ มี ๒๒ บรรทัด พอจะสรุปได้ดังนี้

ด้านที่ ๑ โคลกที่ ๑-๓ เป็นการนอบน้อมแต่พระพุทธเจ้า กล่าวถึงแนวคิดเรื่องตริกาย คือ ธรรมกาย สัมโภคกาย และนิรมานกายของพระพุทธเจ้า กล่าวถึงคุณสมบัติสูงสุดในการรักษาผู้ป่วยของพระโภษิษย์ครูไวยุทธยประภาราชพุทธเจ้า พร้อมพระโพธิสัตว์ทั้งสอง คือ พระสุรยไวยโรจนะ หรือพระศรีสุรยไวยโรจนะจันทรโรจิ และ

๘๑ ธาดา สุทธิธรรม. “ภูมิที่ตั้งอาโรคยศาลา: ความสัมพันธ์กับบริบททางผังเมือง.” บทความจากวารสารเมืองโบราณ. Online, Accessed on 12 March 2015. Available at <http://www.muangboranjournal.com/modules.php?name=Sections&op=viewarticle&artid=18>.

พระจันทระไวโรจนะ หรือพระศรีจันทรวโรจนะ โรหิณีศะ ที่เพียงได้ฟังพระนามของท่าน โรคร้ายก็หายไปทันที **โคลกที่ ๔-๘** เป็นการกล่าวสดุดีพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ตั้งแต่ การประสูติและคุณสมบัติด้านการศาสนา โดยเฉพาะการหันมานับถือพระพุทธศาสนา และการให้ความกรุณาแก่กระทั่งเหล่าอสูรที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับเหล่าทวยเทพ **โคลก ที่ ๙-๑๒** กล่าวถึงแนวพระราชดำริของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในการกอบกู้คืนความสุข ให้แก่ปวงประชาราษฎร์ของพระองค์ที่ผ่านภัยจากสงครามต่าง ๆ รวมถึงการแย่งชิง ราชสมบัติกันเองของชนชั้นปกครองในกัมพูชาเอง โดยพระองค์ได้ทำให้กสิกรรมกลายเป็นกฤษฎีค หรือยุคแรกเริ่มอันมีแต่ความดีงาม อุดมสมบูรณ์ พระองค์ทรงเป็นดุจ พระโภชัชยคุรุพุทธเจ้า ทรงพระราชทานยารักษาโรคที่มีประสิทธิภาพสูงสุดให้แก่ ประชาชนของพระองค์

ด้านที่ ๒ โคลกที่ ๑๓-๑๘ กล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระเจ้าชัยวรมัน ที่ ๗ ในการสร้างโรงพยาบาล เพื่อรักษาโรคแก่ราษฎรของพระองค์ เพราะความทุกข์ อันเกิดจากโรคหรือความเจ็บป่วยของทวยราษฎร์คือความทุกข์ของพระองค์ในฐานะผู้ ปกครอง ทรงมีกองทัพที่ชำนาญในศาสตร์อาวุธไว้ปราบอริราชศัตรู แต่ทรงปราบข้าศึก คือโรคด้วยกองทัพของเหล่าหมอหลวงที่เชี่ยวชาญใน “อายุรเวท” ทรงโปรดให้สร้าง “อาโรคยศาลา” หรือโรงพยาบาล พร้อมกับ “สุคตาลัย” หรือที่ประดิษฐานรูปเคารพ ของพระโภชัชยสุคต และพระโพธิสัตว์ทั้งสองดังกล่าวแล้วข้างต้น **โคลกที่ ๑๙-๒๔** กล่าวถึงการบริหารจัดการโรงพยาบาล จำนวนหมอ เภสัชกร และเจ้าหน้าที่ประจำโรง พยาบาล มีการบ่งถึงวิธีการเตรียมยาด้วยการต้ม การตากแห้ง การอบกลิ่น รวมถึงการ บดข้าวเปลือกเพื่อใช้บูชาเทพเจ้าและใช้แจกจ่ายในโรงพยาบาลด้วย

ด้านที่ ๓ โคลกที่ ๒๕-๓๖ เป็นส่วนที่สำคัญที่สุดสำหรับผู้สนใจศึกษาด้านยา สมุนไพร เพราะกล่าวถึงสิ่งของที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ถวายไว้แก่พระพุทธเจ้าและ สิ่งที่จำเป็นต่อโรงพยาบาล รวมถึงชื่อสมุนไพรต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งที่สามารถทราบได้ว่าเป็น สมุนไพรชนิดใดในปัจจุบัน กับตัวยาก็ยังไม่สามารถบ่งชี้ให้ชัดเจนไปได้ว่าเป็นชนิดใดอีก จำนวนหนึ่ง โดยยาเหล่านี้ส่วนใหญ่หายากและต้องเบิกจากคลังหลวงทุกปี ปีละ ๓ ครั้ง หรือทุก ๆ ๔ เดือน

ด้านที่ ๔ โศลกที่ ๓๗-๓๙ ยังเป็นการกล่าวถึงสิ่งของที่จำเป็นต่อโรงพยาบาล สิ่งของมีค่าที่จะนำมาบูชาพระพุทธเจ้าและเทพเจ้า นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงผู้สมควรได้รับการแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งหัวหน้าโรงพยาบาลและของที่มีมอบให้ไว้ใช้ในหน้าที่ โศลกที่ ๔๐-๔๒ กล่าวสดุดีพระมหากษัตริย์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ต่อผู้ป่วยที่อาจทรงสละได้แม้กระทั่งราชบัลลังก์เพื่อให้ปวงประชาของพระองค์หายป่วย การขอร้องคนรุ่นต่อไปให้ช่วยรักษาดำรงแนวทางการปฏิบัติเช่นนี้ต่อไปด้วย อันจะทำให้ได้ผลบุญสูงสุดด้วย และตอนท้ายจบลงด้วย โศลกที่ ๔๓-๔๖ บอกถึงแนวทางการปฏิบัติต่อผู้เข้ามาภายในโรงพยาบาล และการให้พรแต่ผู้ดำเนินรอยตามพระองค์ว่าขอให้ถึงโมกษบุรี

เพื่อให้เห็นเนื้อหาของจารึก “อาโรคยศาลา” ให้ชัดเจนขึ้น ผู้วิจัย (ในที่นี้คือ สมบัติ มั่งมีสุขศิริ) ได้ถ่ายทอด “โศลกภาษาสันสกฤต” ที่คัดเลือกมา โดยเน้นเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องการสร้าง “อาโรคยศาลา” และแนวคิดเรื่อง “โรคและยา” ที่ปรากฏในจารึก โดยมีการเน้นศัพท์และข้อความที่สำคัญด้วยตัวอักษรหนา ประกอบกับคำแปลเป็นภาษาไทย ดังนี้

ตารางที่ ๓ คำแปลจารึก “อาโรคยศาลา”

ด้านที่ ๑

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๒ (ชื่อฉันทลักษณ์ = อนุชฎุก^{๒๒})</p> <p>๓. โภชชยคุรุไวฑูรย- ปรภาราชชินนเม</p> <p>๔. เกษมาโรคยาณิ ชนยนเต เยน นามาปี ศฤณฺวตาม</p>	<p>โคลงที่ ๒</p> <p>ข้าฯ ขอนมัสการพระโภชชยคุรุ ไวฑูรยะประภาราชชินเจ้า ผู้ก่อให้เกิด ความเกษมและความไม่มีโรค แก่หมู่ชน แม่ได้ฟังเพียงพระนาม</p>
<p>โคลงที่ ๓ (อุปชาติ)</p> <p>๕. ศรีสุรยไวโรจนจณฑโรจิส ศรีจันทรไวโรจนโรหิณะ</p> <p>๖. รุชานธการาปนเรว ปุรชานา มุณีนทรเมโรชยาตมฺพานเต</p>	<p>โคลงที่ ๓</p> <p>ขอพระศรีสุรยไวโรจนะจันทรโรจ และพระศรีจันทรไวโรจนะโรหิณะ ผู้ขจัดความมืด คือ โรคของประชาชน ของจันนะที่เชิงเขาพระสุเมรุ คือ พระผู้จอมมุณี (พระพุทธเจ้า)</p>

* หมายเหตุ: ขาดคำแปลโคลงที่ ๑

๘๒ อนุชฎุก เป็นลักษณะคำประพันธ์ประเภทฉันทลักษณ์สันสกฤตของอินเดียโบราณชนิดหนึ่งในคำฉันท์ที่นิยมประพันธ์กันในสมัยพระเวท มี ๘ ชนิด คือ คายตรี, อนุชฎุก, ตรีชฎุก, ชคติ, พลหติ, ปังกติ, วิราฎ, อุชณิก แต่ในจารึกอาโรคยศาลาพบว่า มีลักษณะฉันทลักษณ์หลังพระเวทด้วย เช่น อุปชาติ

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๔ (อุปชาติ) ๗. อาสินนฤศศรีธรณินทรวรมม เทวตมชศศรีชยวรมมเทวะ ๘. ชาโต ชยาทิตยปุเรศวรายำ เวทามวไรเกนทุภีราปตราชยะ</p>	<p>โคลงที่ ๔ ได้มีพระเจ้าแผ่นดินนามว่า ศรีชัย วรมัน เป็นโอรสของพระเจ้าศรีธรณิ นทรวรมัน ผู้ประสูติแต่เจ้าหญิงแห่ง เมืองชยาทิตยปุระ ทรงได้รับราชสมบัติ ในปี (มหาศักราช ที่กำหนดด้วย) พระเวท (๔), ท้องฟ้า (๐), เลขหนึ่ง (๑) และพระจันทร์ (๑) = ๑๑๐๔ (พ.ศ. ๑๗๒๕)</p>
<p>โคลงที่ ๙ (อุปชาติ) ๑๗. ปุณฺยาชฺษะ กุชฺฌิตยา ยุเค” นคเย กษยงคตายาม กษยวต ปุรชายำ/ ๑๘. ปุรชปตชะ ปุรชค ยุคทวิ วิเตเน โย’ ภยฺยฤตตี ปุรณวฤช สมฤทชาม</p>	<p>โคลงที่ ๙ พระองค์ผู้เป็น (ดุจ) พระปชาบดี (เทพเจ้าผู้สร้างโลก), เมื่อปวงประชา ถึงความพินาศสิ้น เพราะสิ้นบุญและ อายุขัย เหมือนการประลัยในกสิยูกา พระองค์ทรงสร้าง (ขยาย) การเกิดขึ้น ใหม่อันมีธรรมะที่กลับมาสมบูรณ์ที่ เจริญรุ่งเรือง เหมือนกับยุคก่อน (ยุคแรก - กฤตยุค)</p>
<p>โคลงที่ ๑๐ (อนุชฎุภ-โคลง) ๑๙. ฤทธฺยา สวรคคิกฤตดำ ปฤถวิม มตวา มรณทฺชิตาม ๒๐. มรตยานามมรตวาย โย”ทิสท <i>เภชชามฤตม</i></p>	<p>โคลงที่ ๑๐ พระองค์ทรงดำริว่าผืนปฐพีนี้ สามารถทำให้เป็นสวรรค์ได้ด้วยควม ร่ำรวย แต่ถูกทำร้ายด้วยความตาย จึงทรงประทานยาอมฤต เพื่อมนุษย์ ผู้ต้องตายจะไม่ต้องตาย (เป็นอมตะ)</p>

*หมายเหตุ: ขาดคำแปลโคลงที่ ๕, โคลงที่ ๖, โคลงที่ ๗ และโคลงที่ ๘

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๑๑ (อนุชฌูก-โคลง) ๒๑. ปุชยงกฤตี กฤตีกฤตย ปุรณางค โย'กโรทวฤชม ๒๒. ราชยไวทยาจิกิตสยงฆริ- ภงคนตริยูกโทษตะ</p>	<p>โคลงที่ ๑๑ พระองค์ ผู้ประสบความสำเร็จ (บรรลุปเป้าหมาย) ทรงทำกลียุคให้เป็น กฤตยัค ได้ทำว้าว (ธรรมะ) ที่ข้าหักไป เพราะความผิดพลาดในยุคทั้ง ๓ ให้มีชา ครบ (ส่วนประกอบของตัววิวัฒนาการ) ด้วยการรักษาของหมอหลวง</p>

*หมายเหตุ: ขาดคำแปลโคลงที่ ๑๒

ด้านที่ ๒

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๑๓ (อนุชฌูก-โคลง) ๑. เทหีนาน เททโรโค ยน- มโนโรโค รุชตตราม ๒. ราชภูรทุษขี หิ ภรตฤณำ ทุษขี ทุษขนตุ นาทมนะ</p>	<p>โคลงที่ ๑๓ โรคทางกาย ของสรรพสัตว์ เป็น โรคทางใจของพระองค์ที่เจ็บปวดเหลือ เกิน เพราะว่าทุกข์ของทวยราษฎร์ก็คือ ทุกข์ของผู้ปกครอง แต่ทุกข์ของพระองค์ เองนั้น ไม่นับว่าเป็นความทุกข์ฯ</p>
<p>โคลงที่ ๑๔ (อนุชฌูก-โคลง) ๓. อายุรเวทาสตรเวทेषู ไวทยวีโรวิศารโห ๔. โย'ฆาตยท ราชภูรรูโช รุชารินี เกษชายุโร</p>	<p>โคลงที่ ๑๔ พระองค์ได้ทรงรับสั่งให้เหล่า หมอหลวงที่รอบรู้ในวิชาการแพทย์ อายุรเวท ใช้ยาหลากหลาย ขจัดความ เจ็บป่วยของทวยราษฎร์ (อันเกิดจาก) โรค ทรงรับสั่งให้เหล่าทหารกล้าผู้รอบรู้ ในศาสตราวุธ ใช้อาวุธหลากหลายกำจัด เหล่าข้าศึก</p>

ภาษาสันสกฤต/โคลกที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลกที่ ๑๕ (อนุชฎฎ-โคลก) ๕. สรวุเวชามปราธาน ยสุ- สรวุตตะ ปริโศธยณ ๖. ยูกาปราเธน <i>รุษาม-</i> ปราธาน วุยโศธยต</p>	<p>โคลกที่ ๑๕ พระองค์ ขณะที่ทำการชำระ สะสาง (ยกโทษ) ซึ่งความผิดของทุกๆ คน ในทุกๆด้าน ทั้งยังทรงชำระสะสาง ซึ่งความผิดของ<i>โรคทั้งหลาย</i> เพราะเป็น ความไม่แน่นอน (คาดเดาไม่ได้) ของ ช่วงเวลานั้น (ยุคนั้น)</p>
<p>โคลกที่ ๑๖ (อนุชฎฎ-โคลก) ๗. <i>สาโรคยศาล</i> ปริโต <i>โกษชยสุคต</i> วุยชัต ๘. สารุทธี ชินารสากยา ยสุ สทา ศานตโยะ ปรัชารุชาม</p>	<p>โคลกที่ ๑๖ พระองค์ได้ทรงสร้างซึ่ง<i>พระ</i> <i>โกษชยสุคต</i> พร้อมด้วย<i>อาโรคยศาลา</i> (โรงพยาบาล) ทั่วไป (ทั้งอาณาจักร) พร้อมด้วยโอรสพระชินะ (คือพระ โพรธิสัตว์) ๒ องค์ (คือสุรยไวโรจนะและ จันทรไวโรจนะ) เพื่อให้ประชาชนหาย <i>ป่วย</i>ตลอดไป</p>
<p>โคลกที่ ๑๗ (อนุชฎฎ-โคลก) ๙. ส วุยธาติหมาโรคย- ศาลิ สสุคตลยม ๑๐. <i>โกษชยสุคต</i>มเจท เทหามวรททินทุนา</p>	<p>โคลกที่ ๑๗ พระองค์ได้สร้างโรงพยาบาลแห่งนี้ พร้อมด้วยที่อยู่ของพระสุคต และสร้าง พระโกษชยสุคตที่นี้ ในศักราชที่กำหนด ด้วยร่างกาย (๘) ท้องฟ้า (๐) หัวใจ (๑) และ พระจันทร์ (๑) (คือ มหาศักราช ๑๑๐๘ = พ.ศ. ๑๗๒๙)</p>

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๑๘ (อนุชฎฎ-โคลง) ๑๑. โส' ดิษฐิปทีมา จากตร <i>โรคินำ โรคมา</i>दिना ๑๒. ศรีมนเตา สุรยจจนทราทิ- ไวโรจนชินาตุมเซา</p>	<p>โคลงที่ ๑๘ อนึ่ง พระองค์ได้สร้างพระชินอรส (พระโพธิสัตว์) ผู้มีชื่อเสียง ๒ องค์ คือ <i>จันทรไวโรจนะ</i>และ<i>สุรยไวโรจนะ</i> ผู้กำจัด ความเจ็บป่วยของผู้ป่วยทั้งหลายฯ</p>
<p>โคลงที่ ๑๙ (อนุชฎฎ-โคลง) ๑๓. <i>จิกิตสยา</i> อตฺร จตฺวาโร วรณา ทฺวา <i>ภิชเซา</i> ตโยเซ ๑๔. <i>ปุมาเนกะ สตรีเยา จ เทว</i> เอกสะ <i>สฺถิติตายินะ</i></p>	<p>โคลงที่ ๑๙ ในโรงพยาบาลแห่งนี้ คนทั้ง ๔ วรรณะ สามารถมารักษาได้ มี<i>หมอบ ๒</i> คนเป็นของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๒ นั้น มี <i>หมอผู้ชาย ๑ คน หมอผู้หญิง ๒ คน</i> ผลัดกันเป็นผู้ตรวจรักษา</p>
<p>โคลงที่ ๒๐ (อนุชฎฎ-โคลง) ๑๕. <i>นิธิปาละ</i> ปุมาเนโก <i>เภชานำ วิภาชกะ</i> ๑๖. วุริทธิ<i>เภชชกา</i>ชฐานำ คราหสฺตทฺพรทายินะ</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๐ ๑๕. นิธิปาเลา ปุมาเสา ทเวา <i>เภชานำ วิภาชเกา</i> ๑๖. คราหเกา วุริกาชฐานาน ตททายิภยะ ปฺรดิชฺฐิตฺเตา</p>	<p>โคลงที่ ๒๐ ชาย ๑ คน เป็นคนดูแลทรัพย์สิน เป็นผู้จ่ายยา อีก ๑ คนคอยรับข้าว เปลือก ยา และฟืน จากผู้มอบสิ่ง เหล่านั้นให้ฯ</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๐ มีการแต่งตั้ง ชาย ๒ คน เป็นคน ดูแลทรัพย์สิน เป็นผู้จ่ายยา คนคอยรับ ๒ คน รับข้าวเปลือกและฟืนจากผู้ให้ สิ่งนั้น ๆ ฯ</p>

*หมายเหตุ: โคลงที่ ๒๐ มีการแปลเปรียบเทียบกับจารึกทรายฟองที่พบในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๒๑ (อนุชฌูก-โคลง) ๑๗. ปาจเกา <i>ปตฺตรกา</i>เรว ทเวา <i>เทวาคาร</i>วิโสธเกา ๑๘. นเรว วาริปรเทา <i>ปตฺตรสลา</i>กกาชฺฐายิเนนา</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๑ ๑๗. ปาจเกา ตู บุปฺมาเสา ทเวา <i>ปาโกโร</i>ทททายิเนนา ๑๘. ปุชฺปทรภเวรเวา เทว- วสเตศจ วิโสธเกา</p>	<p>โคลงที่ ๒๑ บุรุษ ๒ คน ก็จะเป็นคนด้ม (ยา) และเป็นคนจัดทำทะเบียน เป็นคนคอยทำความสะอาดเทพมณฑีเียร อีกสองคนเป็นคนจัดหาน้ำและคอยหาเอกสารสลาก (เครื่องมือแพทย์) และพินมาให้ฯ</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๑ บุรุษ ๒ คน ก็จะเป็นคนด้ม (ยา) และเป็นคนให้เชื้อเพลิง ให้น้ำสำหรับการหุงต้มและเป็นคนนำดอกไม้และหญ้าธรรพะ(หญ้าสำหรับบูชาเทพเจ้า) เป็นคนคอยทำความสะอาดที่อยู่ของทวยเทพฯ</p>
<p>โคลงที่ ๒๒ (อนุชฌูก-โคลง) ๑๙. เทวา จ <i>โกษชย</i>ปาโก- ธชลเทา <i>เภาช</i>ชปรุทธา ๒๐. อาโรคยศาทรกษาศจ ปญจ เต ปริจารกาช</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๒ ๑๙. ทเวา ยชฺฌุหริณเมา <i>ปตฺตร-กา</i>เรว <i>ปตฺตรสลา</i>กโยชะ ๒๐. <i>ทาทาร</i>าวถ <i>โกษชย-</i> <i>ปาเก</i>นธนหรวูเกา</p>	<p>โคลงที่ ๒๒ ชาย ๒ คน เป็นผู้จัดหยาาเชื้อเพลิง หุงต้มและน้ำดื่มน้ำใช้ให้ คนเหล่านั้นอีก ๕ คน เป็นผู้ช่วย คอยดูแลความเรียบร้อยโรงพยาบาล</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๒ ทรงแต่งตั้งชาย ๒ คน เป็นผู้จัดแจงของบูชา บรวงสรวง เป็นผู้ทำบัตร แจกบัตร และสลาก (เครื่องมือแพทย์) และอีก ๒ คน ให้จัดหาเชื้อเพลิง (พิน) สำหรับต้มยา</p>

*หมายเหตุ: โคลงที่ ๒๑ และโคลงที่ ๒๒ มีการแปลเปรียบเทียบกับจารึกทรายฟองที่พบในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๒๓ (อนุชฎฎ-โคลง) ๒๑. ปิณทิตา ทศ เตชานตุ <i>สถิตินา</i> เอกสะ ปุमानุ ๒๒. สตรี โจกา เทว สตรีเยา <i>วาริ-</i> <i>ตาปเภชชมรทิก</i></p>	<p>โคลงที่ ๒๓ (คนทั้งหมด) รวมเป็น ๑๐ คน แต่ ว่าบรรดาคนเหล่านั้น หมอผู้ให้การรักษา เป็นชาย ๑ คน และหญิง ๑ คน ผลัด ละคน และหญิง ๒ คน จะเป็นผู้<i>ต้มน้ำ</i> และ<i>บดยา</i></p>
<p>โคลงที่ ๒๔ (อนุชฎฎ-โคลง) ๒๓. เทว ตู วรีหยาตตินเยา มิศราสตาปะ <i>ปริจาริกะ</i> ๒๔. จตสสรส <i>สถิตินายินยาเว-</i> ตาสาเมกสะ สตรีเยา จาริกทรายฟอง โคลงที่ ๒๔ (ไม่ชัดเจน) ๒๓. เตสาเม(โก) น(โร)(นารี) เจกสะ <i>สถิตินายินะ</i> ๒๔. วาริสนา(ป)<i>ไส(ชย)</i>เปชการยยส ตุชทสุตริยะ)</p>	<p>โคลงที่ ๒๔ ส่วนหญิง ๒ คนเป็นผู้<i>ตำข้าวเปลือก</i> หญิงเหล่านั้นเป็นผู้<i>ช่วย</i> รวมกันเป็น ๔ คน บรรดา ๔ คนนั้น (<i>หมอ</i>) หญิงสองคน เป็นผู้<i>ให้การรักษา</i>ผลัดละสองคน จาริกทรายฟอง โคลงที่ ๒๔ บรรดาคนเหล่านั้น (<i>หมอ</i>) ชาย ๑ คน และ (<i>หมอ</i>) หญิง ๑ คน ผลัดกัน ให้การรักษา ส่วน (<i>เภสัชกร</i>) หญิง ๒ คน ทำหน้าที่<i>ต้มน้ำ</i> <i>ปรุงยา</i> และ<i>แจกจ่ายยา</i></p>

*หมายเหตุ: โคลงที่ ๒๔ มีการแปลเปรียบเทียบกับจาริกทรายฟองที่พบในสารานุกรมรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ด้านที่ ๓

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๒๕ (อนุษฏุภ-โคลง) ๑. เต สรวเว ปิณฑิตาสู สारुथञ् สฤติไทรุ ฤษคาทยะ ๒. จตุรวูวีศติราชยาตาอะ นรา ษทวีสติส สตรียะ</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๕ (ไม่ชัด ใช้จารึกปราสาทแทน) ๑. เทว ตุ วูรีหยวฆาตินเยา ตา อษฎฺฐา ปิณฑิตาอะ สตรียะ ๒. ตาसानุ ตุ สฤติทายินุยะ ปฺรตเยกม โยษิตาวูเก</p>	<p>โคลงที่ ๒๕ เจ้าหน้าที่ (เกสัชกร) เหล่านั้น ซึ่ง คอยสั่งยา ร่วมกับหมอผู้ให้การรักษา รวมทั้งหมด กล่าวกันว่ามีชายจำนวน ๒๔ คน และหญิงจำนวน ๒๖ คน (รวม เป็น ๕๐ คน)</p> <p>จารึกทรายฟอง (ปราสาท) โคลงที่ ๒๕ ส่วนหญิง ๒ คน เป็นคนดำขาว เปลือกและข้าวบาร์เลย์ หญิงเหล่านั้น รวมกันเป็น ๘ คน อนึ่ง บรรดาหญิง เหล่านั้น หมอหญิง ๒ คน ผลัดกันเป็น ผู้รักษา</p>

*หมายเหตุ: โคลงที่ ๒๕ มีการแปลเปรียบเทียบกับจารึกทรายฟองที่พบในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๒๖ (อนุชฎุก-โคลง) ๓. ตณพฺพลา เทวปฺพชางคฺชา เอกโพธฺรณา ทิเน ทิเน ๔. เศษฯ ยชฺฐายะ ปฺรทาทวฺยา โรคฺคิยะ ปฺรติวาสรม</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๖ ๓. ปุณะ ปิณชฺทิกถฺตาสเต ตุ ทฺวาทรีศตปฺริจาริกายะ ๔. ภูโย'ชฺฎานวติสฺสรวเว ปิณชฺิตาสสถิติทิสฺส</p>	<p>โคลงที่ ๒๖ ทุก ๆ วัน ข้าราชการจำนวนหนึ่ง โทรมะ (มาตราซึ่งอินเดียโบราณ เท่ากับ ๑ ส่วน ๔ ของซารี หรือเกวียน ในปัจจุบัน) มอบให้เป็นส่วนสำหรับบูชา ทวยเทพฯ เครื่องสังเวทย์ที่เหลื้อมต้องมอบ ให้แก่ผู้ป่วยทั้งหลายทุก ๆ วัน</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลงที่ ๒๖ หนึ่ง คนเหล่านั้น รวมกันทั้งหมด มี เจ้าหน้าที่ผู้ช่วย ๓๒ คน เจ้าหน้าที่ ทั้งหมด รวมกันกับหมอผู้ให้การรักษา เป็นจำนวนมากถึง ๔๘ คน</p>
<p>โคลงที่ ๒๗ (อนุชฎุก-โคลง) ๕. คราหฺยนตฺริเวลมนวพฺพท- นิธานานนฺถปฺเตริทม ๖. ปฺรตฺยเอณไจตรปุณฺณมฺยํ ศฺราทเว จาปยุตตฺรายเณ</p>	<p>โคลงที่ ๒๗ หนึ่ง ทุก ๆ ปี สิ่งเหล่านี้ต้องเบิก ออกจากคลังของพระเจ้าแผ่นดิน (คลังหลวง) สามครั้งต่อปี คือ ใน วันเพ็ญเดือนไจตระ (เดือน ๑ ในทาง จันทรคติของอินเดียโบราณ หรือทาง สุริยุคติ คือ ราว ๆ เดือนมีนาคม- เมษายน) ในเดือนฤดูศราท (ราว ๆ เดือนสิงหาคม-กันยายน) และ ในเดือนที่พระอาทิตย์เริ่มโคจรไปทาง ทิศเหนือ (เดือนมกราคม)</p>

*หมายเหตุ: โคลงที่ ๒๖ มีการแปลเปรียบเทียบกับจารึกทรายฟองที่พบในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๒๘ (อนุชฎุภ-โคลง) ๗. สารทศทวิวิมวิกา ไจกา โคภิกษา ชาลมมวรม ๘. รกตานตปารศวเมภยจ เชาตามวรยุกทพยอม</p>	<p>โคลงที่ ๒๘ และโคภิกษา จำนวน ๑ อัน พร้อม กับจำนวน ๒ พิมพิการิ่ง (มาตราซัง อินเดียโบราณ) ผ้าฝ้ายทอมัลลาย ผ้า มีชายสีแดงและผ้าฝ้ายขาวจำนวน ๒ คู่ (หรือยาว ๒ ยุค มาตราวัดอินเดีย โบราณ เท่ากับ ๘ หัสตะ)</p>
<p>โคลงที่ ๒๙ (อนุชฎุภ-โคลง) ๙. ปฺรเตยกน ตฺริปลเล ภฤษณา- ตกเก เทว ลิกถทีปะ ๑๐. เอกส-ตฺริปลกศ-ไจก- ปลาศ-จตุวาร เอกศะ</p> <p>จาริกทรายฟอง โคลงที่ ๒๙ ๙. รกตานตชาลวสนเมภ เชาตามวราณี ชฎุ ๑๐. เทว โคภิกษะ ปญจปล ตกภ กฤษณา จ ตาวตี</p>	<p>โคลงที่ ๒๙ (ต้องเบิก) ภฤษณา (ตีปลี)^{๘๓} และ นมเปรี้ยว ทั้งสองอย่าง แต่ละอย่าง น้ำหนัก ๓ ปละ เทียนขี้ผึ้งสองอย่าง แต่ละอย่าง คือ น้ำหนัก ๓ ปละ (มาตราซังอินเดียโบราณ) จำนวน ๑ เล่ม และน้ำหนัก ๑ ปละ จำนวน ๔ เล่ม</p> <p>จาริกทรายฟอง โคลงที่ ๒๙ ฝ้านุ่งทอลวดลายมีชายสีแดง ๑ ผืน ผ้าขาว ๖ ผืน โคภิกษา ๒ อัน นมเปรี้ยวจำนวน 5 ปละ และ ภฤษณา (ตีปลี) ก็เท่าๆกัน (คือหนัก ๕ ปละ)</p>

*หมายเหตุ: โคลงที่ ๒๙ มีการแปลเปรียบเทียบกับจาริกทรายฟองที่พบในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

๘๓ คำว่า “ภฤษณา” แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า “Long Pepper” หรือ “ตีปลี” ในภาษาไทย แต่อาจสับสนกับต้นไม้ยืนต้นมีกลิ่นหอมที่คนไทยเรียกว่าภฤษณา ซึ่งต้นไม้นี้คนอินเดียเรียกว่า “ต้นอครุ – agaru”

ภาษาสันสกฤต/โคลงที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลงที่ ๓๐ (อนุชฎภู-โคลง) ๑๑. มธุรสตทวยย์ คราหุยน- ติลปรสททวยยน-ตลา ๑๒. กุทวตฺรยมานนตุ ฆฤตฺ โปรกตม<i>เกาษรม</i></p>	<p>โคลงที่ ๓๐ สิ่งที่ท่านกล่าวว่าเป็นยา คือ น้ำผึ้ง จำนวน ๒ ปริสละ (มาตราตวงอินเดีย โบราณ ประมาณพายมือ) ๗๖ จำนวน ๒ ปริสละเท่ากัน ส่วนน้ำมันเนยจำนวน ๓ กุทวะ (มาตราตวงอินเดียโบราณ) กับ อีก ๑ มานะ (มาตราตวงอินเดียโบราณ)</p>
<p>โคลงที่ ๓๑ (อนุชฎภู-โคลง) ๑๓. ยวาณิ ปิปปลิเรณู ปุณนาคะ ปาท เอกศะ ๑๔. สทวิมาษา <i>ชาติฝเล</i> เทว กรปุปรน-ตริวิมกม</p> <p>จาริกทรายฟอง โคลงที่ ๓๑ ๑๓. <i>ฆฤตฺ</i> ปรสโถ'ถ <i>โกษชยฺ</i> ปิปปลิเรณูที่ปยกม ๑๔. ปุณนาคณจกศะ ปาท- ทวยณ<i>ชาติฝลตรยม</i></p>	<p>โคลงที่ ๓๑ ข้าวบาร์เลย์ ผงพริกไทย (ตีปลี) ต้นบุนนาค (กาะทิง) ของแต่ละอย่าง น้ำหนัก ๑ บาท กับ ๒ มาษะ (มาตรา ตวงอินเดียโบราณ) ผลจันทน์เทศ จำนวน ๒ ผล การบูรอีก ๓ พิมพะกะ (มาตราตวงอินเดียโบราณ)</p> <p>จาริกทรายฟอง โคลงที่ ๓๑ ส่วนผสมเป็นยา คือ น้ำมันเนย จำนวน ๑ ปริสละ ผงพริกไทย สำหรับ ใช้เฝ้าอบกลิ่น และต้นบุนนาค แต่ละ อย่างน้ำหนักจำนวน ๒ บาท และผล จันทน์เทศ น้ำหนัก ๓ บาท (มาตราชั่ง อินเดียโบราณ)</p>

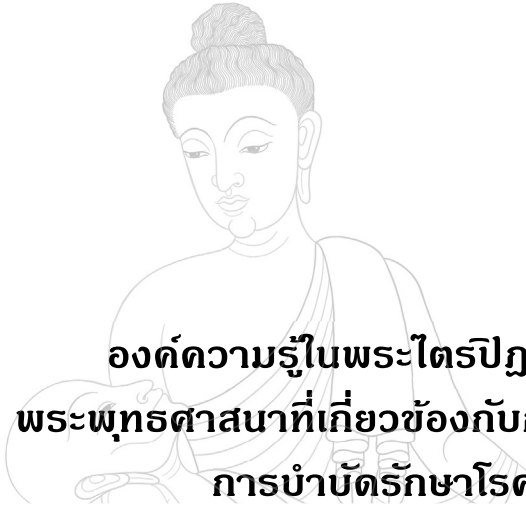
*หมายเหตุ: โคลงที่ ๓๑ มีการแปลเปรียบเทียบกับจาริกทรายฟองที่พบในสาธารณสุขรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ภาษาสันสกฤต/โคลกที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลกที่ ๓๒ (อนุษฏุก-โคลก) ๑๕. <i>โกตถชรีณภษารหิงคฺ</i> ปฺรเตยกัน-ตจ-จตุษฏฺยุม ๑๖. <i>ตรีมิษํ ศฺรูกฺกรายาสตุ</i> ปฺลเมกํ สฺปาทกม</p>	<p>โคลกที่ ๓๒ <i>ยี่ห่วยบด ยาขม (ภษาระ)</i> <i>มหาหิงค์</i> แต่ละอย่างให้ได้ ๔ ส่วน จำนวน ๓ มาษะ แต่<i>น้ำตาลกรวด</i> จำนวน ๑ ปละ กับอีก ๑ บาท</p>
<p>โคลกที่ ๓๓ (อนุษฏุก-โคลก) ๑๗. <i>ตฺรยสฺสตตฺวาวะ ชลจฺราระ</i> <i>ทงทงสาชยา</i> อโถกศะ ๑๘. <i>ศฺรีวาสณฺจนทนนฺธานยํ</i> <i>ศตปฺษปฺนฺตฺริปาทกม</i></p> <p>จารึกทรายฟอง โคลกที่ ๓๓ ๑๗. <i>ทงทงสาชยา ชลจฺราระ</i> ปณฺจาชยาตา อโถกศะ ๑๘. <i>ศฺรีวาสณฺจนทนนฺธานยํ</i> <i>ศตปฺษปํ</i> ปลํ สฺมฤตม</p>	<p>โคลกที่ ๓๓ <i>สัตว์น้ำที่ชื่อว่าทั้งทั้งสะ (ปลิง)</i> ๓ ตัวรวมกัน <i>ผงต้นศรีวาสะ (น้ำมันสน)</i> <i>จันทน์หอม</i> จำนวน ๑ ธานยะ (มาตราตวงอินเดียโบราณ) <i>ต้นร้อยดอก</i> หนัก ๓ บาท</p> <p>จารึกทรายฟอง โคลกที่ ๓๓ ให้ระลึกลงไว้ให้ดีว่า<i>สัตว์น้ำที่เรียกว่า</i> <i>ทั้งทั้งสะ</i> อีก ๕ ตัว แต่ละอย่าง <i>ผงต้น</i> <i>ศรีวาสะ (น้ำมันสน)</i> <i>จันทน์หอม</i> จำนวน ๑ ธานยะ <i>ต้นร้อยดอก</i> จำไว้ว่า จำนวน ๑ ปละ</p>

*หมายเหตุ: โคลกที่ ๓๓ มีการแปลเปรียบเทียบกับจารึกทรายฟองที่พบในสารานุกรมรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ภาษาสันสกฤต/โคลกที่/บรรทัดที่	คำแปลภาษาไทย
<p>โคลกที่ ๓๔ (อนุชฎฎ-โคลก) ๑๙. <i>เอลานาครกรุกเกาล- มริจํ กุฑุํ สมฤตม</i> ๒๐. <i>เอโกกํ เต ทวิกุฑุเว</i> เทว <i>ปรจิवलสรุષเป</i></p>	<p>โคลกที่ ๓๔ ของแต่ละอย่าง คือ <i>เครื่องเทศ</i> <i>เอลา ชิงแห้ง พริกไทยดำ พริกขี้หนู</i> โปรตจำไว้ว่าอย่างละหนึ่งกู่ฑะ (มาตรา ดวงอินเดียโบราณ) <i>ต้นประจิวล์</i> <i>(ต้นฟ้าทะลายโจร) และต้นสรุษปะ</i> <i>(มีสตาร์ด)</i> ๒ อย่าง อย่างละ ๒ กู่ฑะ</p>
<p>โคลกที่ ๓๕ (อนุชฎฎ-โคลก) ๒๑. <i>ตวเคกมุชฎฎรทารุเวกา</i> <i>ปฤยา วิศติรชฎฎ จ</i> ๒๒. <i>กนทงหลายชนสยงทารุจ-</i> <i>ฉวยํ</i> สยาเทกสะ ปลม</p>	<p>โคลกที่ ๓๕ <i>ต้นตวก (ต้นอบเชย)</i> จำนวนครึ่ง ฟายมือ <i>ต้นทารุวี (ว่านนางคำ)</i> ๑ ต้น <i>ต้นปัลลยะ</i> จำนวน ๒๖ ต้น และ “<i>ต้น</i> <i>กันทัง (ต้นบุก)</i>” ที่มียางพิษ พร้อมทั้ง ต้นและเปลือกของต้นกันทัง และ “<i>ต้น</i> <i>ชันสยง (ต้นเถียนเซียง ในภาษาจีน</i> <i>กลาง หรือต้นกฤษณา ไม้เนื้อหอม)</i>” แต่ละอย่างน้ำหนัก ๑ ปละ</p>
<p>โคลกที่ ๓๖ (อนุชฎฎ-โคลก) ๒๓. <i>ตริปาทโก มิตรเทโว</i> <i>คราหโย ทวิกุฑุ มฐ</i> ๒๔. <i>ตาวานคุโ'ถ เสาวีรี</i> สปาท์ กู่ฑุตรยม</p>	<p>โคลกที่ ๓๖ ต้องเบิกเอา <i>ต้นมิตรเทวะ</i> หน้า สามบาท <i>น้ำผึ้ง</i> สองกู่ฑะ <i>ต้นคุทะ</i> ก็ เท่ากัน <i>ผลพุทรา</i> หน้า ๓ กู่ฑะ กับ อีก ๑ บาท</p>

ที่มา: สมบัติ มั่งมีสุขศิริ. “โรคและยาในจารึกอาโรคยศาลาฯ.” ๒๕๕๘.

บทที่ ๕

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทาง พระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพ การบำบัดรักษาโรค และบทบาทต่อ ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

๕.๑ ความสำคัญของพระไตรปิฎก

และลำดับชั้นของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวถึงความสำคัญของพระไตรปิฎกประการหนึ่ง ซึ่งมีความหมายอย่างกว้าง ดังนี้

พระไตรปิฎกเป็นแหล่งต้นเดิมของคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอน คำอธิบาย คัมภีร์ หนังสือ ตำรา ที่อาจารย์และนักปราชญ์ทั้งหลายพูดกล่าว หรือเรียบเรียงไว้ ที่จัดว่าเป็นของในพระพุทธศาสนา จะต้องสืบขยายออกมาและเป็นไปตามคำสอนแม่บทในพระไตรปิฎก ที่เป็นฐานหรือเป็นแหล่งต้นเดิม^{๘๔}

๘๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๖). พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน. ดู บทสรุป, น.๖๕.

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกฯ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพฯ ๑๐๑

นอกจากความสำคัญในทางพระพุทธศาสนาโดยตรงแล้ว พระไตรปิฎกยังมีคุณค่าที่สำคัญในด้านอื่น ๆ อีกมาก โดยเฉพาะประการหนึ่งซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวถึงคือ

เป็นแหล่งที่จะสืบค้นแนวความคิดที่สัมพันธ์กับวิชาการด้านต่าง ๆ เนื่องจากคำสอนในพระธรรมวินัยมีเนื้อหาสาระเกี่ยวโยงหรือครอบคลุมถึงวิชาการหลายอย่าง

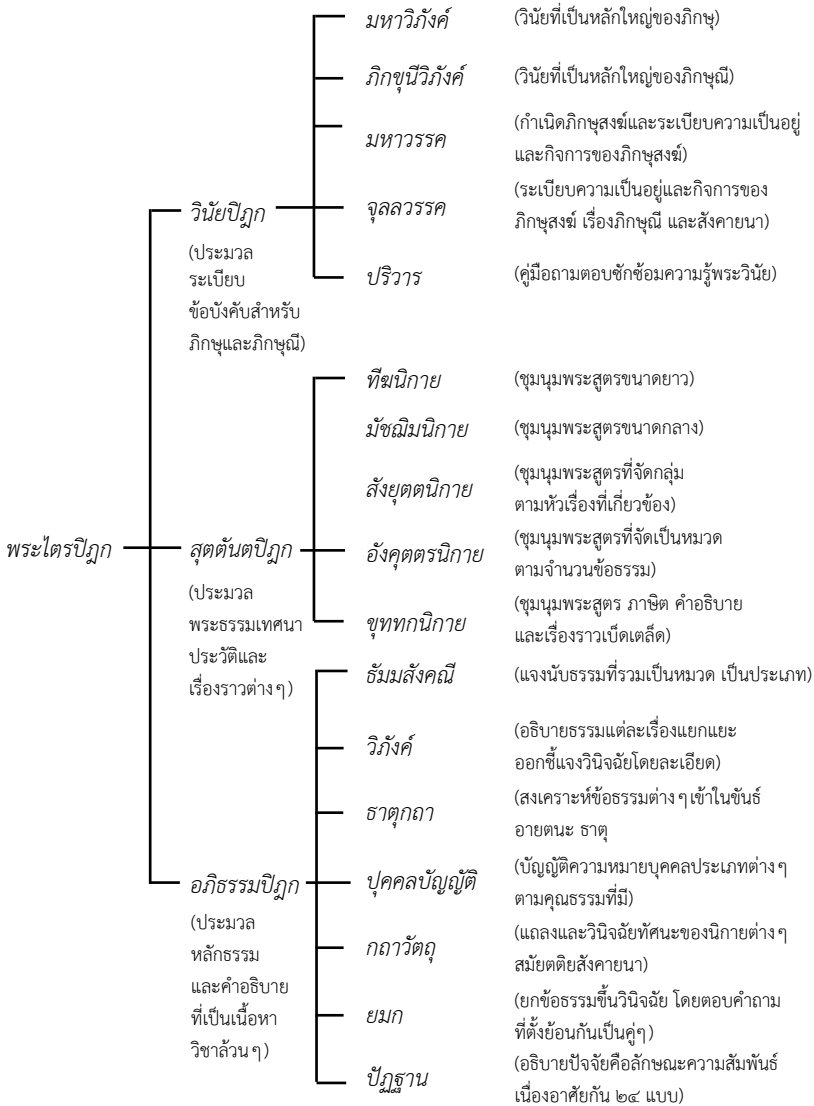
รวมความว่า การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกมีคุณค่าสำคัญไม่เฉพาะแต่ในการศึกษาพระศาสนาเท่านั้น แต่อำนวยความสะดวกทางวิชาการในด้านต่าง ๆ มากมาย เช่น ภาษาไทย ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดี รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ นิติศาสตร์ ศึกษาศาสตร์ ศาสนา ปรัชญา และจิตวิทยา เป็นต้นด้วย^{๘๕}

ดังนั้น จึงสามารถอนุมานได้ว่า การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกย่อมมีคุณค่าสำคัญและอำนวยความสะดวกทางวิชาการด้านภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็น การแพทย์แนวพุทธ^{๘๖}

๘๕ อ้างแล้วใน ๘๔, น.๖๖.

๘๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๘). การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด. ดูบท การแพทย์แนวพุทธ, น.๓๔๙-๓๗๖.

แผนภูมิที่ ๑ การจัดหมวดหมู่คัมภีร์พระไตรปิฎก^{๘๗}

๘๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๖). *พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน, น.๓๓.

๕.๒ อรรถกถาและคัมภีร์รุ่นต่อมา

อรรถกถา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความในพระไตรปิฎกโดยตรง หมายความว่า พระไตรปิฎกแต่ละสูตร แต่ละส่วน แต่ละตอน แต่ละเรื่อง ก็มีอรรถกถาที่อธิบายจำเพาะสูตรส่วนตอนหรือเรื่องนั้น ๆ และอธิบายตามลำดับไป ช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกชัดเจนขึ้น

ตารางที่ ๔ พระไตรปิฎกมีอรรถกถาที่อธิบายตามลำดับคัมภีร์และผู้เรียบเรียง^{๘๘}

พระไตรปิฎก	อรรถกถา	ผู้เรียบเรียง
ก.พระวินัยปิฎก		
๑. พระวินัยปิฎก (ทั้งหมด)	สมันตปาสาทิกา	พระพุทธโฆสะ
ข.พระสุตตันตปิฎก		
๒. ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	”
๓. มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสุทนี	”
๔. สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	”
๕. อังคุตตรนิกาย	มโนรทปุรณิ	”
๖. ขุททกปาฐะ (ขุททกนิกาย)	ปรมัตถโชติกา	”
๗. ธรรมบท (”)	ธัมมปทัฏฐกถา	”
๘. อุทาน (”)	ปรมัตถทีปนี	พระธรรมปาละ
๙. อิติวุตตกะ (”)	”	”
๑๐. สุตตนิบาต (”)	ปรมัตถโชติกา	พระพุทธโฆสะ
๑๑. วิมานวัตถุ (”)	ปรมัตถทีปนี	พระธรรมปาละ
๑๒. เปตวัตถุ (”)	”	”
๑๓. เถรคาถา (”)	”	”
๑๔. เถรีคาถา (”)	”	”

^{๘๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๖). *พระไตรปิฎก: สิ่งที่ว่าพุทธต้องรู้*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน, น.๕๑-๕๒.

พระไตรปิฎก	อรรถกถา	ผู้เรียบเรียง
๑๕. ชาดก (ขุททกนิกาย)	ชาตกัฏฐกถา	พระพุทธโฆสะ
๑๖. นิทเทส (")	สัทธัมมปิยโชติกา	พระอุปเสนะ
๑๗. ปฏิสัมภิทามัคค์ (")	สัทธัมมปกาสินี	พระมหานาม
๑๘. อปทาน (")	วิสุทธชนวिलाสินี	(นามไม่แจ้ง)
๑๙. พุทธวงศ์ (")	มรุตตถวิลาลินี	พระพุทธทศตะ
๒๐. จริยาปิฎก (")	ปรมัตถทีปนี	พระธรรมपालะ

ค. พระอภิธรรมปิฎก

๒๑. ธรรมสังคณี	อัญญาสาลินี	พระพุทธโฆสะ
๒๒. วิภังค์	สัมโมหวิโนทนี	"
๒๓. ทั้ง ๕ คัมภีร์ที่เหลือ	ปัญญาปกรณ์ภูฏกถา	"

นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์สำคัญซึ่งเกิดก่อนยุคอรรถกถา แต่ได้รับความนับถือและอ้างอิงเทียบเท่ากับอรรถกถา ในพม่าให้ความสำคัญจัดเข้าเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎก ในหมวดขุททกนิกาย ได้แก่ *คัมภีร์เนตติ เปฏโกปเทศ* และ *มิลินทปัญหา* เป็นต้น

๕.๓ คัมภีร์วิสุทธีมัคค์ หรือวิสุทธีมรรค

ในยุคอรรถกถา *คัมภีร์วิสุทธีมัคค์* ของพระพุทธโฆสะเถระ ผู้เป็นพระอรรถกถาจารย์องค์สำคัญ (ราว พ.ศ. ๙๕๖) แม้เป็นปกรณวิเศษหรือเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเอง แต่ก็ได้รับความนับถือมาก เทียบเท่าระดับอรรถกถา ประเทศพุทธศาสนาเถรวาทล้วนให้ความสำคัญ ถือเป็นแบบแผนในการศึกษาหลักพระพุทธศาสนา เช่น คณะสงฆ์ไทยใช้ *คัมภีร์วิสุทธีมรรค* เป็นตำราเรียนในหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีในระดับชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค และเปรียญธรรม ๙ ประโยค

การเรียงลำดับคัมภีร์ในสายพระไตรปิฎกและอรรถกถา มีดังนี้

- (๑) บาลี คือ พระไตรปิฎก
- (๒) อรรถกถา คือ คัมภีร์ที่อธิบายบาลีหรืออธิบายความในพระไตรปิฎก
- (๓) ฎีกา คือ คัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถาหรือขยายความต่อจากอรรถกถา
- (๔) อนุฎีกา คือ คัมภีร์ที่ขยายความต่อจากฎีกาอีกทอดหนึ่ง

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกฯ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพฯ ๑๐๕

(๕) ปกรณ์วิเสส หรือตัพพินิมุตติ คือ คัมภีร์ที่พระเถรอาจารย์หรือพระคณกรณาจารย์แต่งขึ้นในภายหลัง เป็นคัมภีร์ที่พ้นหรือนอกเหนือไปจากบาลี อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา ยกตัวอย่างปกรณ์วิเสส เช่น คัมภีร์โลกศาสตร์ที่กล่าวถึงกำเนิดโลก ดวงดาว และจักรวาล ได้แก่ จักกภาพทีปนี แต่งโดยพระสิริมังคลาจารย์ โลภักปทีปกสาร เป็นต้น และในยุคปัจจุบัน คัมภีร์พุทธธรรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ก็นับว่าเป็นปกรณ์วิเสสที่สำคัญเช่นกัน

ตารางที่ ๕ บัญชีลำดับเล่มพระไตรปิฎกจับคู่กับอรรถกถา^{๘๘}

I. พระวินัยปิฎก

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๑	มหาวิภังค ๑	วินย.๑	1	วินยฎกถา (สมนตปาสาทิกา) ๑	วินย.๑.๑
	๑.๑ เวรณชกณท ปาราชิกกณท		2	วินยฎกถา (สมนตปาสาทิกา) ๒	
๒	๑.๒ เตรสกณ อนียตกณท	วินย.๒	2.1 เตรสกณ อนียตกณท	2.2 นิสสคิยกณท อธิกรณสมถา	วินย.๑.๒
	มหาวิภังค ๒				
	๒.๑ นิสสคิยกณท อธิกรณสมถา				

*หมายเหตุ: ลำดับเล่มคัมภีร์พระไตรปิฎกใช้เลขไทย มีจำนวน ๔๕ เล่ม ส่วนลำดับเล่มคัมภีร์อรรถกถาและเทียบเท่าคัมภีร์อรรถกถาใช้เลขอารบิก มีจำนวน ๗๐ เล่ม

^{๘๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๖). *พระไตรปิฎก: สิ่งที่ยาวพุทธต้องรู้*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน, น.๕๕-๖๓.

๑๐๖ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๓	ภิกขุณีวิภังค	วินย.๓	3	ภิกขุณีวิภังค	วินย.อ.๓
๔	มหาวคค ๑	วินย.๔		วินยฎฐกถา (สมนตปาสาทิกา)	
๕	มหาวคค ๒	วินย.๕		3.1 มหาวคค	
๖	จุลลวคค ๑	วินย.๖		3.2 จุลลวคค	
๗	จุลลวคค ๒	วินย.๗		3.3 ปริวาร	
๘	ปริวาร	วินย.๘			

II. พระสูตรต้นตปิฎก

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๙	ทีฆนิกาย สีสกขุทวารคค	ที.ส.	4	ทีฆนิกายฎฐกถา (สูมจคลวิลาสินี) ๑	ที.อ.๑
๑๐	ทีฆนิกาย มหาวคค	ที.ม.	5	ทีฆนิกายฎฐกถา (สูมจคลวิลาสินี) ๒	ที.อ.๒
๑๑	ทีฆนิกาย ปาฎีกวคค	ที.ปา.	6	ทีฆนิกายฎฐกถา (สูมจคลวิลาสินี) ๓	ที.อ.๓
๑๒	มขณิมนิกาย มูลปณณาสก	ม.ม.	7	มขณิมนิกายฎฐกถา (ปปญจสุทนี) ๑	ม.อ.๑
	๑๒.๑ มูลปริยายวคค สีหนาทวคค		8	7.1 มูลปริยายวคค สีหนาทวคคควณณนา	ม.อ.๒
	๑๒.๒ โอปมมวคค จุฬยมกวคค			มขณิมนิกายฎฐกถา (ปปญจสุทนี) ๒	
				8.1 โอปมมวคค จุฬยมกวคคควณณนา	

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกฯ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพฯ ๑๐๗

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๑๓	มชุฉิมนิกาย มชุฉิมปณณาสก	ม.ม.	9	มชุฉิมนิกายกฐกถา (ปปลงสุทนี) ๓ 9.1 มชุฉิมปณณาสก วณณนา	ม.อ.๓
๑๔	มชุฉิมนิกาย อุปริปณณาสก	ม.อุ.	10	มชุฉิมนิกายกฐกถา (ปปลงสุทนี) ๔ 10.1 อุปริปณณาสก วณณนา	ม.อ.๔
๑๕	สัฎฺตนิคาย สคาถวคค	สั.ส.	11	สัฎฺตนิคายกฐกถา (สารตถปกาลินี) ๑ 11.1 สคาถวคควณณนา	สั.อ.๑
๑๖	สัฎฺตนิคาย นีทานวคค	สั.นิ	12	สัฎฺตนิคายกฐกถา (สารตถปกาลินี) ๒ 12.1 นีทานวคควณณนา 12.2 ขนธวคควณณนา	สั.อ.๒
๑๗	สัฎฺตนิคาย ขนธวารวคค	สั.ข.			
๑๘	สัฎฺตนิคาย สฬายตทวคค	สั.สฬ	13	สัฎฺตนิคายกฐกถา (สารตถปกาลินี) ๓ 13.1 สฬายตทวคค วณณนา	สั.อ.๓
๑๙	สัฎฺตนิคาย มหาวารวคค	สั.ม.		13.2 มหาวารวคค วณณนา	
๒๐	องคฺตตรนิกาย ๑ ๒๐.๑ เอกนินปาต	 อง.เอก.	14	องคฺตตรนิกายกฐกถา (มโนรทปุรณี) ๑ 14.1 เอกนินปาตวณณนา	อง.อ.๑
			15	องคฺตตรนิกายกฐกถา (มโนรทปุรณี) ๒	อง.อ.๒

๑๐๘ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๒๑	๒๐.๒ ทุกนิปาต	อง.ทุก.	15.1	ทุกนิปาตวณณนา	
	๒๐.๓ ติกนิปาต	อง.ติก.		15.2	
๒๒	อังกุตตรนิกาย ๒	อง.จตุกก.	16	15.3 จตุกกนิปาตวณณนา	อง.อ.๓
	๒๑.๑ จตุกกนิปาต			อังกุตตรนิกายฎกถา (มนโรลปุรณี) ๓	
๒๓	๒๒.๑ ปญจนินิปาต	อง.ปญจก.	16.1	ปญจนินิปาตวณณนา	
	๒๒.๒ ฉกุกนิปาต	อง.ฉกุก.	16.2	ฉกุกนิปาตวณณนา	
	อังกุตตรนิกาย ๔	อง.สตก.	16.3	สตกนิปาตวณณนา	
	๒๓.๑ สตกนิปาต		16.4	อฎกุกนิปาตวณณนา	
๒๔	๒๓.๒ อฎกุกนิปาต	อง.อฎกุก.	16.5	นวกนิปาตวณณนา	
	๒๓.๓ นวกนิปาต	อง.นวก.	16.6	ทสกนิปาตวณณนา	
	อังกุตตรนิกาย ๕	อง.ทสก.	16.7	เอกาทสกนิปา ตวณณนา	
	๒๔.๑ ทสกนิปาต	อง.เอกา ทสก.	17	ขุททกนิกายฎกถา	
๒๔.๒ เอกาทสกนิปาต	ขุ.ขุ.	18	ขุททกปาฐวณณนา (ปรมตลโฆติกา)		
๒๕		ขุททกนิกาย ๑	ขุ.ธ.	19	ธมมปทฎกถา ๑
	๒๕.๑ ขุททกปาฐ	20		ธมมปทฎกถา ๒	ธ.อ.๒
	๒๕.๒ ธมมปท	21		ธมมปทฎกถา ๓	ธ.อ.๓
				ธมมปทฎกถา ๔	ธ.อ.๔
				ปณชิตสทสวคควณณนา	

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกฯ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพฯ ๑๐๙

พระไตรปิฎก			อรรถกถา				
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ		
๒๕			22	ธम्मปทภูจกถา ๕	ธ.อ.๕		
			23	ปาป-ชราวคควณณา	ธ.อ.๖		
			24	ธम्मปทภูจกถา ๖	ธ.อ.๗		
			25	มล-นาควคควณณา	ธ.อ.๘		
			26	ตมฺหาพราหมณวคควณณา	ธ.อ.๙		
	๒๕.๓ อุทาน	ขุ.อุ.	26	ขุททกนิกายภูจกถา อุทานวณณา (ปรมตลที่ปนี)	อุ.อ.		
	๒๕.๔ อิติวุตตก	ขุ.อิตฺติ.	27	ขุททกนิกายภูจกถา อิติวุตตควณณา (ปรมตลที่ปนี)	อิตฺติ.อ.		
	๒๕.๕ สุตตนิปาต	ขุ.สุ.	28	ขุททกนิกายภูจกถา สุตตนิปาตวณณา (ปรมตลไซตีกา) ๑	สุตต.อ.๑		
	29	ขุททกนิกายภูจกถา สุตตนิปาตวณณา (ปรมตลไซตีกา) ๒	สุตต.อ.๒				
๒๖	ขุททกนิกาย ๒ ๒๖.๑ วิมานวตถุ	ขุ.วิมาน	30	ขุททกนิกายภูจกถา วิมานวตถุวณณา (ปรมตลที่ปนี)	วิมาน.อ.		
			๒๖.๒ เปตวตถุ	ขุ.เปต.	31	ขุททกนิกายภูจกถา เปตวตถุวณณา (ปรมตลที่ปนี)	เปต.อ.

๑๑๐ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๒๗	๒๖.๓ เถรคาถา	ขุ.เถร.	32	ขุททกนิกายภูจกถา เถรคาถาวรรณนา (ปรมตถทีปนี) ๑	เถร.อ.๑
	๒๖.๓.๑ เอก-ติกนิปาต		33	ขุททกนิกายภูจกถา เถรคาถาวรรณนา (ปรมตถทีปนี) ๒	เถรี.อ.๒
	๒๖.๓.๒ จตุกก- มหานิปาต		32.2	จตุกก-มหานิปาต วรรณนา	
	๒๖.๔ เถรีคาถา	ขุ.เถรี.	34	ขุททกนิกายภูจกถา เถรีคาถาวรรณนา (ปรมตถทีปนี)	เถรี.อ.
	ขุททกนิกาย ๓	ขุ.ชา.	35	ชาตกภูจกถา ๑ เอกนิปาตวรรณนา (๑)	ชา.อ.๑
	๒๗.๑ ชาตก ๑ เอก-จตตาลีส นิปาต		36	ชาตกภูจกถา ๒ เอกนิปาตวรรณนา (๒)	ชา.อ.๒
			37	ชาตกภูจกถา ๓ ทุกนิปาตวรรณนา	ชา.อ.๓
			38	ชาตกภูจกถา ๔ ติก-ปณจกนิปาตวรรณนา	ชา.อ.๔
			39	ชาตกภูจกถา ๕ ฉกก-ทสกนิปาตวรรณนา	ชา.อ.๕
			40	ชาตกภูจกถา ๖ เอกาทสก-ปภินณก นิปาตวรรณนา	ชา.อ.๖

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกฯ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพฯ ๑๑๑

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๒๘	ขุททกนิกาย ๔ ๒๘.๒ ชาตก ๒ ปญญาส- มหานิปาต	ขุ.ชา.	41	ชาตกฏฐกถา ๗ วิสติ-จตตาทีสนิปาต วณณนา	ชา.อ.๗
			42	ชาตกฏฐกถา ๘ ปญญาส-สตตตินิปาต วณณนา	ชา.อ.๘
			43	ชาตกฏฐกถา ๙ มหานิปาตวณณนา (๑)	ชา.อ.๙
๒๙	ขุททกนิกาย ๕ ๒๙.๑ มหานิทเทศ	ขุ.ม.	44	ชาตกฏฐกถา ๑๐ มหานิปาตวณณนา (๒)	ชา.อ.๑๐
			45	ขุททกนิกายฎฐกถา มหานิทเทศวณณนา (สททम्मปชโชติกา)	นิต.อ.๑
๓๐	ขุททกนิกาย ๖ ๓๐.๑ จุฬนิตเทศ	ขุ.จ.	46	ขุททกนิกายฎฐกถา จุฬนิตเทศวณณนา (สททम्मปชโชติกา)	นิต.อ.๒
๓๑	ขุททกนิกาย ๗ ๓๑.๑ ปฐีสหมิทามคค	ขุ.ปฐ.	47	ขุททกนิกายฎฐกถา ปฐีสหมิทามคควณณนา (สททम्मปกาสิณี) ๑	ปฐีส.อ.๑
			48	ขุททกนิกายฎฐกถา ปฐีสหมิทามคควณณนา (สททम्मปกาสิณี) ๒	ปฐีส.อ.๒
๓๒	ขุททกนิกาย ๘ ๓๒.๑ อปทาน ๑ ๓๒.๑.๑ พุทธรวคค	ขุ.อป.	49	ขุททกนิกายฎฐกถา อปทานวณณนา (วิสุททททททททททท) ๑ 49.1 พุทธรวคควณณนา	อป.อ.๑

๑๑๒ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๓๓	๓๒.๑.๒ สีหასนีย เมตเตยวคค	ขุ.อป.	50	ขุททกนิกายภูจกถา อปทานวณณนา (วิสุทฺธชนวิลาสินี) ๒ 50.1 สีหასนีย-เมตเตย วคควณณนา	อป.อ.๒
	ขุททกนิกาย ๙		50.2 ภัททาลิ-ภททียวคค วณณนา		
	๓๓.๑ อปทาน ๒ ๓๓.๑.๑ ภัททาลิ ภททียวคค ๓๓.๑.๒ เถรียา ปทาน		50.3 เถรียาปทานวณณนา		
๓๓.๒ พุทฺธวีส	ขุ.พุทฺธ.	51	ขุททกนิกายภูจกถา พุทฺธวีสวณณนา (มรฺรุตถวิลาสินี) ๒	พุทฺธ.อ.	
๓๓.๓ จริยาปิฎก	ขุ.จริยา.	52	ขุททกนิกายภูจกถา จริยาปิฎกวณณนา (ปรมตลที่ปนี)	จริยา.อ.	

III. พระอภิธรรมปิฎก

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๓๔	ธมฺมสงคณี	อภิ.สั	53	อภิธมฺมภูจกถา ธมฺมสงคณีวณณนา (อฏฺฐสาลินี)	สงคณี.อ.

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกฯ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพฯ ๑๑๓

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ	เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	อักษรย่อ
๓๕	วิงค	อภิ.วิ.	54	อภิธมมฎกถา วิงคควณณา (สมโมทวิโนทนี)	วิงค.อ.
๓๖	๑. ชาตูกถา	อภิ.ธา.	55	อภิธมมฎกถา ชาตูกถาวณณา (ปญจปรณฎกถา)	ปญจ.อ.
	๒. ปุคคลปญญตติ	อภิ.ปุ.		55.1 ชาตูกถาวณณา 55.2 ปุคคลปญญตติ วณณา	
๓๗	กถาวตถุ	อภิ.ก.		55.3 กถาวตถุวณณา	
๓๘	ยมก ๑	อภิ.ย.		55.4 ยมกวณณา	
๓๙	ยมก ๒	อภิ.ย.			
๔๐	ปฎฐาน ๑	อภิ.ป.		55.5 ปฎฐานวณณา	
๔๑	ปฎฐาน ๒	อภิ.ป.			
๔๒	ปฎฐาน ๓	อภิ.ป.			
๔๓	ปฎฐาน ๔	อภิ.ป.			
๔๔	ปฎฐาน ๕	อภิ.ป.			
๔๕	ปฎฐาน ๖	อภิ.ป.			

คัมภีร์สำคัญอื่นบางเล่ม^{๔๐}

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
ลำดับ	คัมภีร์หลัก	อักษรย่อ	ลำดับ	คัมภีร์ที่อธิบาย	อักษรย่อ
56	มิลินทพโยหา	มิลินท			
57	วิสุทธิมคค ๑	วิสุทธิ ๑	61	วิสุทธิมคคส่วนฉนนา มหาฎีกา (ปรมตถมณชสา) ๑	วิสุทธิ. ฎีกา๑
58	วิสุทธิมคค ๒	วิสุทธิ ๒	62	วิสุทธิมคคส่วนฉนนา มหาฎีกา (ปรมตถมณชสา) ๒	วิสุทธิ. ฎีกา๒
59	วิสุทธิมคค ๓	วิสุทธิ ๓	63	วิสุทธิมคคส่วนฉนนา มหาฎีกา (ปรมตถมณชสา) ๓	วิสุทธิ. ฎีกา๓
60	อภิธมมตถสงคห	สงคห.	๖๐	อภิธมมตถสงคหฎีกา (อภิธมมตถวิภาวินี) ๑	สงคห. ฎีกา
1	วินยฎฐกถา (สมนตปาสาทิกา) ๑ ๑.๑ เวรณชกณช- วณณนา ๑.๒ ปรหมจตุตถปาราชิก- วณณนา	วินย.อ.๑	64	วินยฎฐีกา สมนตปาสาทิกาวณณนา (สารตถทีปนี) ๑	วินย. ฎีกา๑
			65	วินยฎฐีกา สมนตปาสาทิกาวณณนา (สารตถทีปนี) ๒	วินย. ฎีกา๒
2	วินยฎฐกถา (สมนตปาสาทิกา) ๒	วินย.อ.๒	66	วินยฎฐีกา สมนตปาสาทิกาวณณนา (สารตถทีปนี) ๓	วินย. ฎีกา๓

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๖). *พระไตรปิฎก: สิ่งซึ่งชาวพุทธต้องรู้*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, นครปฐม: วัฒญาณเวศกวัน, น.๖๓-๖๔.

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกฯ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลสุขภาพฯ ๑๑๕

พระไตรปิฎก			อรรถกถา		
ลำดับ	คัมภีร์หลัก	อักษรย่อ	ลำดับ	คัมภีร์ที่อธิบาย	อักษรย่อ
3	วินยฎฐกถา (สมนตปาสาทิกา) ๓	วินย.อ.๓	67	วินยฎฐีกา สมนตปาสาทิกาวณณา (สารตถที่ปนี) ๔	วินย. ฎฐีกา๔
-	ขุททกนิกาย สุตตนิปาต มงคลสูตร	-	68	มงคลตถที่ปนี ๑	มงคล.๑
70	ภิกขุปาติโมกขपालิ	ปาติโมกข.	69	มงคลตถที่ปนี ๒ (ลำดับที่ 1, 2, 3, 64, 65, 66, 67)	มงคล.๒

บทที่ ๖

พุทธทัศน์เกี่ยวกับชีวิตและสุขภาพ

๖.๑ ความหมายของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

สุเขาวนฺ พลอยชฺฌ (๒๕๖๐)^{๑๑} ได้ศึกษาเรื่องชีวิตในพุทธปรัชญาไว้ ดังต่อไปนี้

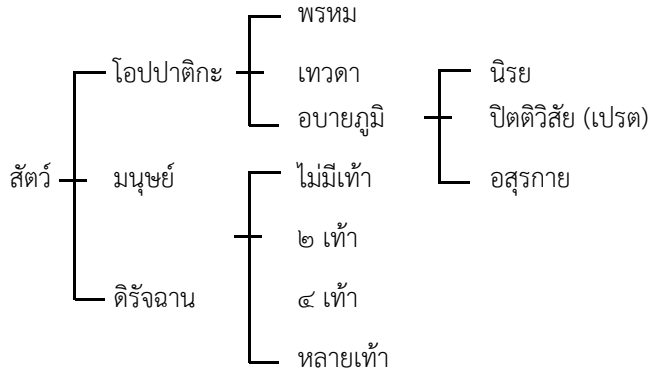
ความหมายและกำเนิดชีวิต

ในคำสอนของพระพุทธศาสนา ชีวิตแบ่งได้เป็น ๒ ระดับ คือ ชีวิตที่มีจิตวิญญาณ และชีวิตที่ไม่มีจิตวิญญาณ ชีวิตทั้ง ๒ ระดับมีลักษณะรวม คือ มีการเกิดและมีการเจริญเติบโต ดังที่อธิบายไว้ในอรรถกถาพระวินัยว่า *ภวนติ อาหฺวนติ จาติ ภูตา. ขายนฺติ วชฺฌนฺติ ขาตา วชฺฌิตา วาติ อตุโถ* มีใจความว่า **เพราะเกิดและเจริญเติบโต จึงชื่อว่ามีชีวิต** (สมนต, พุติย. ๓๕๔) ฉะนั้น จึงอาจนิยามความหมายของชีวิตตามนัยคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ว่า **ชีวิตคือสิ่งที่มีการเกิด การเจริญเติบโต และการตาย**

ชีวิตที่มีจิตวิญญาณ พระพุทธศาสนาเรียกรวมว่าสัตว์ ซึ่งแบ่งได้ เป็น ๓ ระดับ คือ โอปปาทิกะ มนุษย์ และดิรัจฉาน ซึ่งเขียนเป็นแผนภูมิให้เข้าใจง่ายได้ดังนี้

^{๑๑} สุเขาวนฺ พลอยชฺฌ. (๒๕๖๐). *พุทธปรัชญาในสุตตันตปิฎก*. พิมพ์ครั้งที่ ๒, นครปฐม, น. ๒๒-๕๐.

แผนภูมิที่ ๒ สัตว์ ๓ ระดับ

ใน**พีชสูตร** ส่วนชีวิตที่ไม่มีจิตวิญญาณ ได้แก่ ต้นไม้และพืชต่าง ๆ ซึ่งพระพุทธศาสนาเรียกรวม ๆ ว่าภูตคาม หรือพืชคาม ซึ่งแบ่งเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. มूलพีชชะ (พีชที่เกิดจากเหง้าพาะ เช่น ขมิ้น ขิง เป็นต้น)
๒. ขันธิพีชชะ (พีชที่เกิดจากลำต้น คือ การตอนออกได้จากไม้ต้นทั้งหลาย เช่น ต้นมะม่วง ต้นขนุน เป็นต้น)
๓. ผงูพีชชะ (พีชที่เกิดจากข้อ คือ ใช้ข้อปลุก เช่น อ้อย ไม้ไผ่ เป็นต้น)
๔. อัคคพีชชะ (พีชที่เกิดจากยอด คือ ใช้ยอดปักชำก็ขึ้นได้ เช่น ผักต่าง ๆ มีผักบุ้ง ผักชีล้อม เป็นต้น)
๕. พีชพีชชะ (พีชที่เกิดจากเมล็ด คือ ใช้เมล็ดพาะ เช่น ข้าว ถั่วต่าง ๆ เป็นต้น)

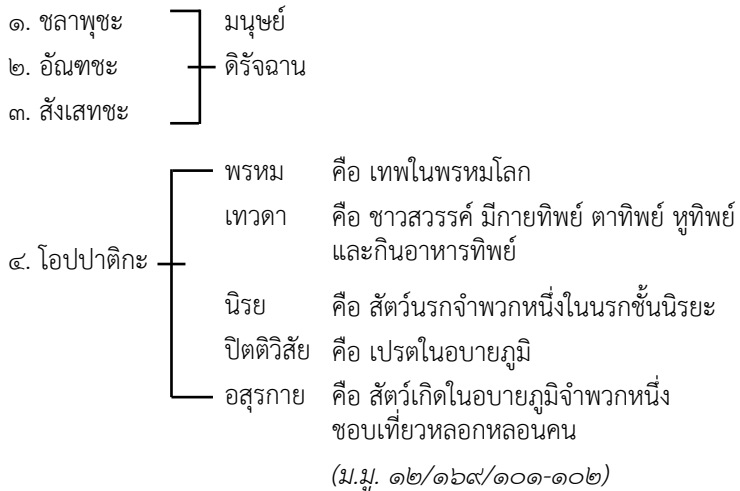
(ส.ป. ๑๗/๑๐๖/๕๔-๕๕)

การเกิด ๔ ประเภท

ชีวิตประเภทสัตว์นั้น พระพุทธศาสนาจำแนกไว้หลายลักษณะ กล่าวคือ แบ่งตามลักษณะของการเกิด เรียกว่า โยนิ ๔ มี ๔ ประเภท คือ

๑. ชลาพุชะ กำเนิดในครรภ์ คือ คลอดออกมาเป็นตัว เช่น คน โค สุนัข แมว เป็นต้น
๒. อัญชชะ กำเนิดในไข่ คือ ออกไข่เป็นฟองก่อน แล้วจึงฟักเป็นตัว เช่น นก เป็ด ไก่ เป็นต้น
๓. สັงเสทชะ กำเนิดในถ้ำโคล คือ เกิดในที่ชื้นแฉะหมักหมมเน่าเปื่อย ขยายแพร่ออกไปเอง เช่น หนอง กิมีชาติบางชนิด
๔. โอปปาติกะ ผุดเกิดขึ้นเอง คือ ผุดเกิดขึ้นในตัวในทันที ได้แก่ เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางพวก และเปรต ท่านว่าเกิดและตาย ไม่ต้องมีเชื้อหรือซากปรากฏ
(ที.ป.ว. ๑๑/๒๖๓/๒๔๒)

แผนภูมิที่ ๓ ลักษณะการเกิดของสัตว์ ๔ ประเภท

แบ่งตามจำนวนชั้นันต์ คือ องค์ประกอบของชีวิตมี ๓ ประเภท คือ

สัตว์ที่มีชั้นันต์ ๑ (เอกโวการ)

สัตว์ที่มีชั้นันต์ ๔ (จตุโวการ)

สัตว์ที่มีชั้นันต์ ๕ (ปัญจโวการ)

(สทฺธมม. ๑/๔๙)

สัตว์อาจแบ่งได้อีก ๕ ลักษณะ ตามลักษณะของรูปและสัญญา คือ

มีรูป

ไม่มีรูป

มีสัญญา

ไม่มีสัญญา

มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

(สํ.ม. ๑๙/๒๔๕/๖๒)

ในกรณีของมนุษย์ พระพุทธศาสนาแสดงไว้ใน**ธาตุวิงคสูตร** (ม.อ. ๑๔/๖๗๙/๔๓๖) ว่ามนุษย์ประกอบด้วยธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ

ส่วนการเกิดขึ้นของมนุษย์นั้น ใน**มหาตณหาสังขยสูตร** อธิบายว่ามืองค์ประกอบ ๓ คือ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีประจำเดือน มีวิญญาณมาปฏิสนธิ หรือมีสัตว์มาเกิด

และใน**นวสูตร** (อง.ติก. ๒๐/๕๑๖/๒๘๗) แสดงองค์ประกอบฝ่ายนามธรรม ในกระบวนการเกิดของมนุษย์ว่า กัมมเขตตะ กรรมเสมือนที่นา วิญญาณพีชะ วิญญาณเสมือนเมล็ดพืช ตัณหาสินะหะ ตัณหาเสมือนยางเหนียวในเมล็ดพืช

ข้อความในพระสูตรดังกล่าวมานี้ แสดงให้เห็นถึงกระบวนการก่อกำเนิดของชีวิตมนุษย์แบบคร่าว ๆ พอเข้าใจได้ง่าย ๆ ว่า ชีวิตมิได้เกิดจากการสร้างสรรค์ของพระเจ้าหรืออำนาจลึกลับใด ๆ แต่เกิดจากกระบวนการของธรรมชาติ คือ สิ่งที่มีที่เป็นตามธรรมชาติของมันเอง และจากข้อความในพระสูตรดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตก่อกำเนิดขึ้นนั้นมีทั้งสาเหตุทางวัตถุและสาเหตุทางจิต กล่าวคือ สาเหตุทางวัตถุก็คือ บิดา มารดา ดังที่คัมภีร์ฝ่าย**อภิธรรม**อธิบายว่า “*รูปเท่านั้นยังรูปให้เกิด*” (สมโมห. ๓๗) ซึ่งหมายความว่า *สสารย่อมเกิดจากสสาร*

สังขารที่มีใจครอง

แต่ในฐานะที่สัตว์หรือมนุษย์เป็นสสารที่มีชีวิต ซึ่งพระพุทธศาสนาเรียกว่า “อุปาทินนสังขาร” (คือสังขารที่มีใจครอง) จึงมีสาเหตุทางจิต คือ ปฏิสนธิจิตเข้ามา ร่วมในกระบวนการก่อกำเนิดด้วย ชีวิตหรือสัตว์จึงปรากฏขึ้นได้ ดังที่คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม ได้ขยายความตรงนี้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังวัตถุ (รูป) แต่ ปฏิสนธิ จิตก็มีใจเป็นผู้สร้างรูป (สมโมท. ๓๘)

การก่อกำเนิดของชีวิตหรือมนุษย์จึงเป็นผลจากการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ของวัตถุและจิต (รูปกับนาม) ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในมหานิทานสูตร ความว่า

ถ้าวิญญานไม่หยั่งลงในครรภ์มารดา นามรูปก็ก่อตัวขึ้นไม่ได้ ถ้า วิญญานหยั่งลงในครรภ์มารดาแล้วดับไปเสีย นามรูปก็คงอยู่ต่อไปไม่ได้ ถ้า วิญญานของทารก (ในครรภ์มารดา) ขาดความสืบทอด นาม รูป (คือชีวิตของ ทารก) ก็เจริญงอกงามต่อไปไม่ได้ (ที.มหา. ๑๐/๖๐/๗๔)

และเมื่อถือกำเนิดขึ้นมาแล้ว วิญญานกับนามรูป (คือหน่วยชีวิต) ก็ยังต้อง อาศัยซึ่งกันและกันไปตลอด ชีวิตจึงดำเนินไปได้ ดังความในมหานิทานสูตรว่า

เพราะวิญญานเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป ถ้าวิญญานไม่หยั่งลงใน ครรภ์มารดา นามรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาน ถ้าวิญญานไม่ได้อาศัยนามรูป ความเกิดขึ้นของชาติ ขรา มรณะ ก็เป็นไป ไม่ได้ (ที.มหา. ๑๐/๖๐/๗๔)

ปฏิสนธิจิตก่อกำเนิดชีวิต

ในสาเหตุทางจิต คือ ปฏิสนธิจิต หรือปฏิสนธิวิญญานนั้น ยังแฝงสาเหตุที่สำคัญของการก่อกำเนิดชีวิตไว้อีก ๒ อย่างคือ กรรมและกิเลส ดังพุทธพจน์ในนวุตตร (อง.ติก. ๒๐/๕๑๖/๒๘๗) ที่ว่า

๑. กัมมเขตตะ
๒. วิญญานพิเช
๓. ตัณหาสินเนหะ

พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าสิ่งที่มาพร้อมกับปฏิสนธิจิตอีก ๒ อย่างคือ กรรม ซึ่งหมายถึงผลกรรม และตัณหาหรือกิเลส นั้น เป็นอีก ๒ สาเหตุที่มีส่วนในการก่อกำเนิด

ของชีวิต โดยค้นหาเป็นตัวยึดโยงจิตหรือวิญญาณให้เกาะเกี่ยวกับวัตถุ (รูป) หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นพลังฝ่ายอสงสารที่เป็นตัวผลักดันให้จิตหรือวิญญาณมารวมกับ สสาร คือ รูป แล้วก่อกำเนิดเป็นชีวิตขึ้น ส่วนกรรมหรือผลกรรมนั้นเป็นตัวปรุงหรือสร้างรูปแบบของชีวิตนั้นให้เป็นไปในสภาพต่าง ๆ คือ เป็นเทวดา มนุษย์ หรือดิรัจฉาน พร้อมทั้งให้เป็นไปในลักษณะต่าง ๆ เช่น สมประกอบหรือไม่สมประกอบ สวยงามหรือไม่สวยงาม เกิดในฐานะสูงหรือในฐานะต่ำ เป็นต้น

ลำดับของการก่อกำเนิดชีวิต

ในอินทกสูตรได้กล่าวถึงลำดับของการก่อกำเนิดชีวิตไว้ว่า

รูป (คือมนุษย์) นี้ เป็น**กลละ** (รูปเริ่มแรกที่ปฏิสนธิในครรภ์มารดาแบบชลาพุชโยนิ) ก่อนแล้วจึงกลายเป็น**อัพพะตะ** (ของเหลวชั้น หรือลูกในครรภ์ที่เพิ่งปฏิสนธิได้ ๒ สัปดาห์) จาก**อัพพะตะ**จึงกลายเป็น**เปลี** (ชิ้นเนื้อในครรภ์ที่ปฏิสนธิได้ ๓ สัปดาห์) จาก**เปลี**จึงกลายเป็น**ขณะ** (ก้อนเนื้อแข็งที่ปฏิสนธิในครรภ์ สัปดาห์ที่ ๖) จาก**ขณะ**จึงกลายเป็น**ปัญจสาขา** ต่อแต่นั้น ผม ขน เล็บ (เป็นต้น) ก็เกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์บริโภคข้าวน้ำและอาหารอย่างใด สัตว์ในครรภ์ ก็ยังอึดภาพให้เป็นไปในครรภ์มารดาด้วยอาหารอย่างนั้น

(ส.สค.๑๕/๘๐๓/๓๐๓).

คัมภีร์พระวินัยได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับกระบวนการก่อกำเนิดของชีวิตไว้ว่า

วิญญาณ พร้อมด้วยอรุบขันธ ๓ (คือ เวทนา สัญญา สังขาร) ซึ่งเกาะเกี่ยวอยู่กับจิตนั้นและกลลรูป (ซึ่งมีลักษณะเหมือนหยาดน้ำมันใส) เกิดขึ้นพร้อมกันในครรภ์มารดา เชื่อว่ามนุษย์ได้เกิดขึ้นมาแล้ว ชีวิตเมื่อแรกเกิดขึ้นนั้นเรียกว่ากลลรูป มีขนาดเท่ากับหยาดน้ำมันใสๆ ที่ซ้อนขึ้นด้วยปลายขนแกะแรกเกิด (ปฐมสมันต. แปล ๓/๗๕)

อรรถกถาของสังยุตตนิกาย (สารัตถปกาสินี) ได้ขยายความเกี่ยวกับขั้นตอนของพัฒนาการของชีวิตในช่วงแรกเกิดให้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า

ชีวิตเมื่อแรกปฏิสนธิหรือแรกก่อกำเนิดขึ้น มีลักษณะเหมือนหยาดน้ำมันใสๆ ที่ติดอยู่ที่ปลายขนแกะแรกเกิด เรียกว่า กลละ

๑๒๒ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

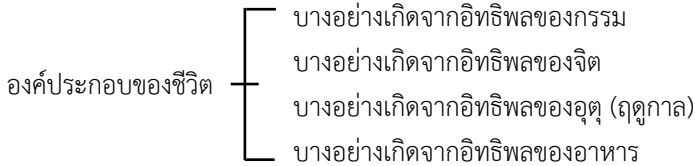
- สัปดาห์ที่ ๒ กลละนั้นเปลี่ยนสภาพเป็นชั้นขึ้น และมีสีคล้ายน้ำ
ล้างเนื้อ เรียกว่า อัฟพุทะ
- สัปดาห์ที่ ๓ อัฟพุทะนั้นเปลี่ยนสภาพเป็นชั้นยิ่งขึ้น และมีสีคล้ายตึก
เหลว เรียกว่า เเปลี
- สัปดาห์ที่ ๔ เเปลีนั้นเปลี่ยนสภาพเป็นก้อนเนื้อที่มีขนาดเท่าไข่ไก่
เรียกว่า ฉนะ
- สัปดาห์ที่ ๕ ฉนะนั้นเกิดเป็นปุ่มขึ้น ๕ ปุ่ม เรียกว่า ปัญจสาขา และ
ปุ่มทั้ง ๕ นี้เองที่พัฒนามาเป็นคิริษะและ ๒ มือ ๒ เท้า
(สารตถ, ปฐม. ๔๐๖-๔๐๗)

ในคัมภีร์อภิธรรมได้ให้รายละเอียดของพัฒนาการของชีวิตในครรภ์มารดา
ต่อไปว่า

- สัปดาห์ที่ ๗ เกิดจักขุประสาท (จักขุทสกะ) คือ ประสาทตา เห็นรูป
- สัปดาห์ที่ ๘ เกิดโสตประสาท (โสตทสกะ) คือ ประสาทหู ฟังเสียง
- สัปดาห์ที่ ๙ เกิดฆานประสาท (ฆานทสกะ) คือ ประสาทจมูก ดมกลิ่น
- สัปดาห์ที่ ๑๐ เกิดชีวหาประสาท (ชีวหาทสกะ) คือ ประสาทลิ้น ลิ้มรส
- สัปดาห์ที่ ๑๑ เกิดกายประสาท (กายทสกะ) คือ ประสาทสัมผัสทางกาย
- สัปดาห์ที่ ๑๒ เกิดเพศ (ภาวะทสกะ) คือ ภาวะเพศชาย/หญิง
- สัปดาห์ที่ ๑๓ เกิดหัวใจ (วัตถุทสกะ)
(วิภาวินี, ๓๐๒)

พัฒนาการของชีวิตในครรภ์มารดานับแต่แรกปฏิสนธิ พระพุทธศาสนาแสดง
ว่าเป็นไปตามอิทธิพลของกรรมบ้าง จิตบ้าง ฤดู (อุตุ) บ้าง อาหารบ้าง (วิภาวินี, ๒๖๕)
ที่เรียกว่า **สมุฏฐาน** ของรูป กล่าวคือ

แผนภูมิที่ ๔ พัฒนาการชีวิตในครรภ์มารดา

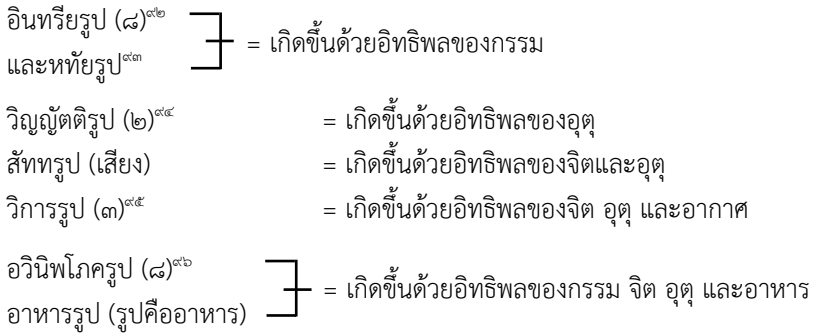

กระบวนการของพัฒนาการดังกล่าวนี้ดำเนินไปตลอดอายุของมนุษย์ เหมือนกระแสน้ำที่ไหลไม่ขาดสาย หรือเปลวไฟที่ลุกติดต่อกันเรื่อยไป

ที่ท่านเปรียบชีวิตมนุษย์ว่าเหมือนกระแสน้ำหรือเปลวไฟ ก็เพื่อชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเจริญเติบโตของชีวิตทั้งในทางรูปธรรมและทางนามธรรมนั้น คือ กระบวนการเกิด-ดับ ๆ ของรูปธรรมและนามธรรมต่อเนื่องกันไป ตั้งแต่แรกเกิดจนถึงที่สุดคือ *ตาย* นั่นเอง

ในคัมภีร์อิทธิธรรมได้แสดงไว้อย่างละเอียดว่าส่วนใดของชีวิตเกิดจากอิทธิพลของกรรม ของจิต ของอุตุ และของอาหาร (*วิภาวินี*, ๒๖๒) ดังนี้

แผนภูมิที่ ๕ อิทธิพลของกรรม จิต อุดุ และอาหาร
ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔

๙๒ อินทริยรูป ๘: รูปคืออินทริย์ ๘ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ - ตา หู จมูก ลิ้น กาย, ภาวรูป ๒ - เพศหญิง เพศชาย และชีวิตรูป ๑ - ชีวิต

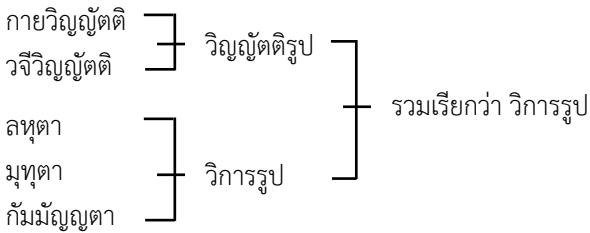
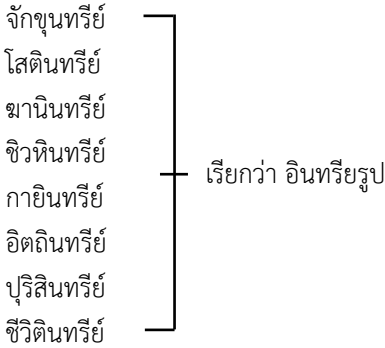
๙๓ หทัยรูป: คือ หัวใจ

๙๔ วิญญัตติรูป ๒: รูป คือ กายวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยกาย และวจิวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา

๙๕ วิการรูป ๓: ลหุตา คือ ความเบา, มุทุตา คือ ความอ่อนสลาย และกัมมัณฺญูตา คือ ความควร แก่งาน

๙๖ อวินิพโภครูป ๘: รูปที่แยกออกจากกันไม่ได้ กล่าวคือ ในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง แม้แต่ปรมาณู ที่เล็กที่สุดก็ต้องมีรูปธรรมชุดนี้อยู่เป็นคุณสมบัติพื้นฐาน ที่มีอยู่เป็นประจำมี ๘ อย่าง คือ ปฐวี (ภาวะแผ่ขยายหรือรองรับ) อาโป (ภาวะเอิบอาบเกาะกุม) เตโช (ภาวะร้อน) วาโย (ภาวะ เคลื่อนไหวเคร่งตึง) วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รสชะ (รส) โหชา (อาหารรูป) ในอวินิพโภครูป ๘ อย่างนี้ อย่างแรกคือ มหาภูตรูป (รูปต้นเดิม) หรือ ธาตุ ๔, สี่อย่างหลังเป็น อุปาทายรูป (รูป อาศัย, รูปสืบเนื่อง) มีทั้งหมด ๒๘ ส่วนอุปาทายรูป (รูปอาศัย) ที่เหลืออีก ๒๐ อย่างเรียกว่า วินิพโภครูป คือรูปที่แยกจากกันได้

ลักษณะรูป^{๑๗} = ไม่เกิดจากสมุฏฐานใด ๆ

^{๑๗} **ลักษณะรูป ๔:** รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด ๔ ประการ คือ อุปจยะ - ความก่อตัวหรือเติบโตใหญ่ขึ้น, สันตติ - ความสืบต่อ, ชรตา - ความทรุดโทรม, อนิจจตา - ความปรวนแปรแตกสลาย

จากคำอธิบายเกี่ยวกับการก่อกำเนิดของชีวิตในด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมา จึงสรุปได้ว่า ตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ชีวิตมนุษย์ก่อกำเนิดขึ้นภายใต้สาเหตุสำคัญ หรือ สมุฏฐาน ๔ อย่าง คือ

- กรรม
- จิต
- อุตฺ
- อาหาร

ซึ่งโดยใจความก็คือ สาเหตุทางวัตถุหรือสสาร และสาเหตุทางจิตหรืออสสาร สมุฏฐานเหล่านี้ พุทธศาสนาก็มิได้ถือว่าเป็นปฐมเหตุ หรือเป็นผู้สร้างชีวิต แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่ง ๆ ที่มารวมกันเข้า แล้วก่อให้เกิดเป็นชีวิตขึ้นเท่านั้น และบรรดาองค์ประกอบต่าง ๆ ดังกล่าวก็เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติของมัน แต่เมื่อมารวมกันด้วยจำนวนหรือปริมาณต่าง ๆ กัน ก็ปรากฏเป็นสิ่งต่าง ๆ ขึ้นเท่านั้น เมื่อองค์ประกอบเหล่านั้นแยกกัน ก็กลับไปเป็นสภาพเดิมขององค์ประกอบนั้น ๆ อีก ความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ในโลก รวมทั้งชีวิตด้วย จึงเป็นเพียงกระบวนการของการรวมกันและการแยกกันของสิ่งที่มีอยู่แล้ว (ที่เรียกว่าธาตุ) เท่านั้น ฉะนั้น สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้จึงไม่มีอะไรใหม่และไม่มีอะไรเก่า มีแต่สิ่งที่รวมตัวขึ้นใหม่แล้วก็แปรเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ที่สุดก็แยกตัวกันหรือสลาย แล้วก็กลับรวมตัวกันขึ้นใหม่อีก ตามอิทธิพลของสมุฏฐานหรือเหตุปัจจัยเท่านั้น

สำหรับชีวิตมนุษย์นั้น ก็กล่าวได้ว่าเป็น **กลุ่มธาตุ ๖** ที่เป็นไปตามอิทธิพลของ **สมุฏฐาน ๔** คือ กรรม จิต อุตฺ และอาหาร ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ คือ ก่อกำเนิดจนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายของชีวิตคือตายเท่านั้น ดังที่**คัมภีร์อภิธรรม**อธิบายไว้ว่า

- **รูปกลาปะ (กลุ่มรูป/กลุ่มสสาร) ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นตั้งแต่ปฏิสนธิ**
- **กลุ่มรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นแต่จิตดวงที่ ๒ (คือต่อจากปฏิสนธิจิต)**
- **กลุ่มรูปที่มีอุตฺ (ฤดู) เป็นสมุฏฐานเริ่มตั้งแต่ฐิติกาล (เวลาที่ก่อตัวเป็นรูป)**
- **กลุ่มรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นตั้งแต่โอชะของอาหาร แฝ่ไปสู่ร่างกาย**
- **การทำงานของสมุฏฐานทั้ง ๔ นี้ ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย ตลอดอายุขัยของชีวิต ดุจเปลวไฟหรือกระแสไฟฟ้า ฉะนั้น**

(วิภาวินี, ๒๖๕)

จากคำอธิบายในอรรถกถาอภิธรรมแสดงให้เห็นว่า ส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์คือขันธ ๕ นั้น เกิดขึ้นพร้อมกันในขณะปฏิสนธิ (สมโมท. ๔๗/๓๔) ฉะนั้น มนุษย์จึงเป็นสัตว์หรือชีวิตที่สมบูรณ์ตั้งแต่แรกเกิด ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้ว ในทางพระวินัยจึงถือว่า ภิกษุทำลายชีวิตตั้งแต่ยังเป็นภละอยู่ในครรภ์มารดา ถือว่าเป็นการฆ่ามนุษย์เหมือนกัน (สมนุต.ปฐม. ๖๔๒)

ในคัมภีร์อภิธรรมได้บอกให้เราทราบด้วยว่าสัตว์หรือชีวิตประเภทต่าง ๆ นั้นมีส่วนประกอบของชีวิตและอวัยวะต่าง ๆ แตกต่างกันไปตามลักษณะและสภาพของชีวิต กล่าวคือ

- มนุษย์ เป็นสัตว์ที่มีประสาทสัมผัสครบทุกอย่าง (อายตนะ ๖)
- พวกโอปปาติกสัตว์ชั้นสูง คือ พวกเกิดในสุคติภูมิ ไม่มีจักขุ โสตะ และชีวหา
- พวกโอปปาติกสัตว์ชั้นต่ำ คือ พวกเกิดในทุคติภูมิ ไม่มีจักขุ โสตะ และเพศ
- พวกรูปพรหม ไม่มีขานะ ชิวหา กาย และเพศ
- พวกอสังขยีสัตว์ ไม่มีจักขุ โสตะ และหทัยวัตถุ
- พวกสังเสทชะ ไม่มีจักขุ โสตะ ขานะ และเพศ
- พวกอรุปรหม ไม่มีรูปใด ๆ เลย มีแต่มนโณวิญญาณเท่านั้น
(วิภาวินี, ๑๑๖, ๑๓๗, ๒๖๕, ๒๙๙-๓๐๔)

เมื่อชีวิตเริ่มต้นขึ้นแล้ว พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกฎธรรมดา หรือกฎธรรมชาติอีกชุดหนึ่งเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ชีวิตของสัตว์แต่ละชนิดดำเนินไปตามครรลองหรือวิถีของตนเอง ทำให้ธรรมชาติดำเนินไปอย่างมีระบบนั่นคือ นิยาม ๕ คือ

พีชนิยาม ได้แก่ ตัวกำหนดคือพันธกรรม เช่น มนุษย์ก็ออกลูกเป็นมนุษย์ มะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง เป็นต้น

อุตุนิยาม ได้แก่ ตัวกำหนดคือฤดูกาล เช่น มนุษย์ก็อยู่ในครรภ์มารดา ๙-๑๐ เดือนจึงคลอด ต้นไม้แต่ละชนิดก็ออกดอกผลตามฤดูกาลของตน

กรรมนิยาม ได้แก่ ตัวกำหนดคือกรรม หรือผลกรรม กรรมชั่วยกให้ผลต่อชีวิตของผู้ทำในทางชั่ว กรรมดีก็ให้ผลต่อชีวิตของผู้ทำในทางดี เหตุการณ์ โรคร้ายบางอย่างในชีวิตก็ถูกกำหนดโดยกรรม

ธรรมนิยาม ได้แก่ ตัวกำหนดคือธรรมดา หรือธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ เช่น แผ่นดินไหวเมื่อพระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ ปลงอายุ สังขาร ปริณิพพาน เป็นต้น

จิตตนิยาม ได้แก่ ตัวกำหนดคือจิต การทำหน้าที่รับรู้ของประสาทสัมผัสด้านต่าง ๆ นั้น เป็นไปตามการกำหนดของจิต การแสดง พฤติกรรมทางกายบางอย่าง เช่น การพูด การเคลื่อนไหวร่างกาย ก็เป็นไปตามการกำหนดของจิต

(อภุทธสาลินี, ๕๑๑-๕๑๔)

เรื่อง**สมุฏฐาน ๔** และเรื่อง**นิยาม ๕** นั้น หากพิจารณาดูก็จะเห็นว่าคล้าย ๆ กัน แต่ที่ท่านแยกกล่าวเป็น ๒ เรื่อง ก็เพราะทำหน้าที่เกี่ยวกับชีวิตต่างกัน กล่าวคือ

สมุฏฐาน ๔ นั้น ทำหน้าที่เกี่ยวกับการก่อกำเนิดหรือการก่อตัวของส่วนต่าง ๆ ของชีวิตทั้งทางวัตถุและทางจิต และทำหน้าที่นั้น ๆ ต่อไปจนตลอดอายุของชีวิต เป็นเสมือนตัวก่อกำเนิดและซ่อมแซมส่วนต่าง ๆ ของชีวิตไปจนตลอดชีวิต

ส่วนนิยาม ๕ นั้น ทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดวิถีหรือครรลองของความเป็นไปของชีวิต เมื่อชีวิตได้เริ่มต้นขึ้นแล้ว ฉะนั้นจึงมีกฎบางตัว ที่ไม่มีส่วนในการก่อกำเนิดของชีวิต และเมื่อชีวิตปรากฏขึ้นแล้ว กฎบางตัวดังกล่าวก็เข้ามาเกี่ยวข้องกับความเป็นไปของชีวิตตามธรรมชาติของชีวิตทันที

คำสอนของพระพุทธศาสนาที่แสดงให้เห็นถึงกระแสของชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายอย่างละเอียด ก็คือเรื่อง **ปฏิจจสมุปบาท** โดยชี้ไปที่สาเหตุ หรือปัจจัยตัวสำคัญที่เป็นเหตุให้กระแสชีวิตไหลไปอย่างต่อเนื่องไม่รู้จบ คือ อวิชชา อันหมายถึงความไม่รู้ความจริงของชีวิต เพราะไม่รู้ความจริงจึงทำให้สิ่งต่าง ๆ เกิดตามมาเป็นกระบวนการคือ

อวิชชา	เป็นเหตุให้เกิด	สังขาร
สังขาร	”	วิญญาน
วิญญาน	”	นามรูป
นามรูป	”	สฬายตนะ
สฬายตนะ	”	ผัสสะ
ผัสสะ	”	เวทนา
เวทนา	”	ตัณหา
ตัณหา	”	อุปาทาน
อุปาทาน	”	ภพ
ภพ	”	ชาติ
ชาติ	”	ชรามรณะ-ทุกข์-โศก-โทมนัส-อุปายาส

เมื่อพิจารณาตามหลักปฏิจจสมุปบาท จึงเห็นได้ว่า ทุกข์ทั้งปวงของชีวิตมีขึ้นก็เพราะมีชาติ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงสรุปว่า ทุกข์ทั้งปวงนั้น โดยสรุปก็คือชีวิตนั่นเอง การเกิดขึ้นของชีวิตก็คือการเกิดขึ้นของทุกข์ ในทางกลับกันก็คือ การไม่เกิดขึ้นหรือการดับไปของชีวิต ก็คือการไม่เกิดขึ้นหรือการดับไปของทุกข์ (ติตถสุตฺร อัง.ติก. ๒๐/๕๐๑/๒๒๗-๘)

ในบางพระสูตร พระพุทธศาสนาจึงกล่าวถึงการเกิดขึ้นของชีวิตตามความหมายที่แท้จริงว่า

รูปนี้ไม่มีใครสร้าง อตภาพนี้ไม่มีใครก่อ เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ ดับไปเพราะเหตุดับ ชันธฺ ธาตุ อายตนะ เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุ ดับไปเพราะเหตุดับ เหมือนพืงอกขึ้นในนา เพราะอาศัยรสนดินและยางพืช ฉะนั้น (เสราสุตฺร - ส.ส. ๑๕/๕๕๑/๑๙๗)

เพราะฉะนั้น ในความหมายที่แท้จริงจึงไม่มีอะไรเกิด ไม่มีอะไรตาย มีแต่ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นดับไป (วชิราสุตฺร - ส.ส. ๑๕/๕๕๔/๑๙๙)

ในเรื่องของชีวิตนั้น พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่เรื่องกรรมมาก เพราะกรรมเป็นปัจจัยสำคัญต่อการก่อกำเนิดของชีวิตใหม่ และความเป็นไปของชีวิตปัจจุบัน ดังที่พุทธพจน์ที่ว่า

- สัตว์มีกรรมเป็นของตน
- เป็นทายาทของกรรม
- มีกรรมเป็นกำเนิด
- มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์
- มีกรรมเป็นที่พึ่ง
- กรรมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต

ในทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า ความเป็นไปของชีวิตทั้งในทางลบและในทางบวก คือทั้งทุกข์และสุขของชีวิตเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย และพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงเหตุปัจจัยของทุกข์และสุขของชีวิตมนุษย์ให้เห็นทั้งกระบวนการ เริ่มแต่องค์ประกอบขั้นพื้นฐานของชีวิตมนุษย์ ไปจนกระทั่งถึงกระบวนการของการดับทุกข์ของ

ชีวิต **ธาตุวิงศ์สูตร** (ม.อ. ๑๔/๖๗๘-๖๘๑/๔๓๖) ดังนี้

- (๑) มนุษย์ประกอบด้วยธาตุ ๖
- (๒) มนุษย์มีอายตนะ ๖
- (๓) มนุษย์มีแดนคิด (มโนปริจาร) ๑๘
- (๔) กระบวนการเกิดและดับทุกข์ของชีวิตคือ อริยสัง ๔

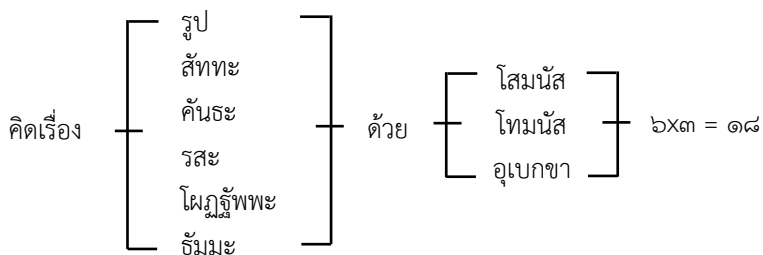
มนุษย์ประกอบด้วยธาตุ ๖ คือ

- ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน
- อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ
- เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ
- วาโยธาตุ คือ ธาตุลม
- อากาศธาตุ คือ ธาตุอากาศ
- วิญญานธาตุ คือ ธาตุรู้

มนุษย์มีอายตนะภายในหรืออินทรีย์ คือประสาทสัมผัส ๖ คือ

๑. จักขวยตนะ อายตนะ คือ ตา
๒. โสตายตนะ อายตนะ คือ หู
๓. ชานายตนะ อายตนะ คือ จมูก
๔. ชิวหายตนะ อายตนะ คือ ลิ้น
๕. กายายตนะ อายตนะ คือ กาย
๖. มนายตนะ อายตนะ คือ ใจ

แผนภูมิที่ ๖ มนุษย์มีแดนคิด ๑๘

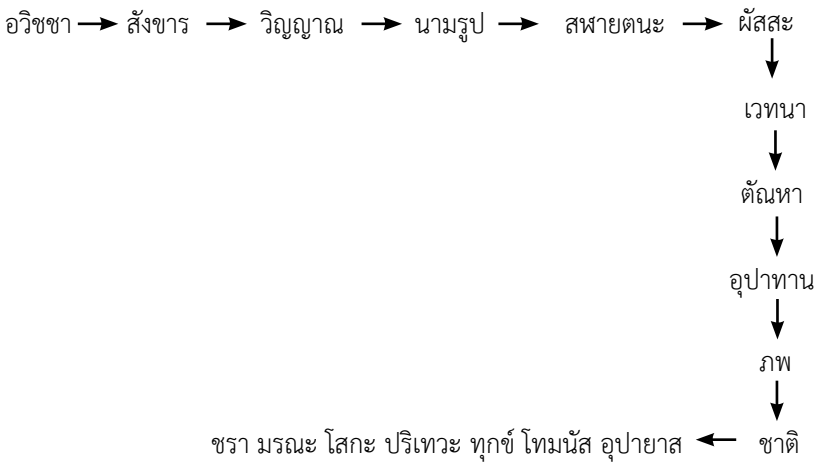
อธิบายเรื่องทุกข์หรือโรคของชีวิต ตามหลักอริยสัจ ๔

ทุกขอริยสัจ: ทุกข์ (โรค) ของชีวิต คือ

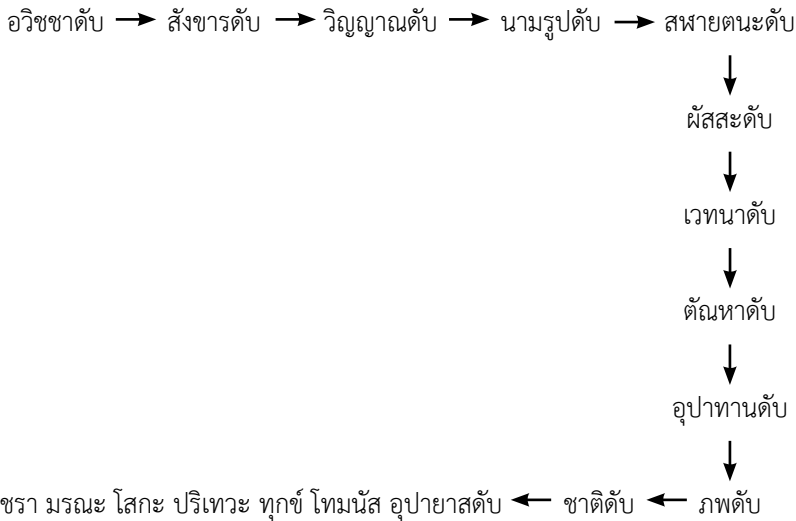
- ขาติ คือ ความเกิดเป็นทุกข์
- ชรา คือ ความแก่เป็นทุกข์
- มรณะ คือ ความตายเป็นทุกข์
- โสกะ คือ ความโศกเป็นทุกข์
- ปริเทวะ คือ ความคร่ำครวญรำพันเป็นทุกข์
- ทุกข์ คือ ความทุกข์กาย
- โทมณัส คือ ความทุกข์ใจ
- อุปายาส คือ ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์
- อับปิยสัมปโยค คือ ความประสพกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์
- ปิยวิปโยค คือ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก เป็นทุกข์
- นลภติทุกข์ คือ ความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น เป็นทุกข์

โดยรวมยอด คือปัญจอุปาทานชั้นทุกข์ (ทุกข์อันเกิดจากการยึดมั่นถือมั่นใน
ชั้นทั้ง ๕)

ทุกขสมุทัยอริยสัจ: กระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์ทั้งหมด คือ

ทุกขนิโรธอริยสัง: กระบวนการดับทุกข์ทั้งหมด คือ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง: แนวทางเพื่อการดับทุกข์ คือ มรรค ๘

- สัมมาทิฏฐิ คือ เห็นชอบ
- สัมมาสังกัปปะ คือ ดำริชอบ
- สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ
- สัมมากัมมันตะ คือ ทำการชอบ
- สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ
- สัมมาวายามะ คือ เพียรชอบ
- สัมมาสติ คือ ระลึกชอบ
- สัมมาสมาธิ คือ ตั้งจิตมั่นชอบ

(ตีตถสูตร - อัง.ติก. ๒๐/๕๐๑/๒๒๘)

ในตีตถสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงให้เห็นความเกี่ยวโยงกันขององค์ประกอบของชีวิตทั้ง ๔ อย่าง ว่าเป็นกระบวนการให้เกิดทุกข์ขึ้นได้อย่างไร ดังนี้
เมื่อธาตุ ๖ ประกอบกันเข้า จึงมีการตั้งครรรค์ (คือการเริ่มต้นของชีวิต)
เมื่อมีการตั้งครรรค์ นามรูป (หน่วยชีวิต) ย่อมมี เพราะมีนามรูป จึงมีอายตนะ ๖

เพราะมีอายตนะ ๖ จึงมีผัสสะ

เพราะมีผัสสะ จึงมีเวทนา

เพราะมีเวทนา จึงมีกระบวนการอริยสังขี (คือ การเกิด - การดับของทุกข์)

(อง.ติก. ๒๐/๕๐๑/๒๒๗)

จากพุทธพจน์ใน **ติดตลสูตร** นี้ แสดงให้เห็นว่าสุขทุกข์ของชีวิตนั้นมิได้เป็นผลของกรรมเก่า หรือการบันดาลของพระเจ้า หรือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างไรเหตุปัจจัย ดังที่ลัทธิศาสนาต่าง ๆ เชื่อมโยงกันดังกล่าวมาแล้ว แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างมีเหตุปัจจัยที่อาศัยกันหรือเกี่ยวโยงกันอย่างเป็นกระบวนการ และกระบวนการดังกล่าวก็เริ่มขึ้นและจบลงที่ชีวิตของแต่ละคนนั่นเอง กระบวนการเกิดขึ้นและดับไปของทุกข์ดังกล่าวนี้ พระพุทธศาสนาเรียกว่า **ปฏิจจสมุปบาท** ซึ่งมีความหมายเป็นกลาง ๆ ว่า การอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น และการอาศัยซึ่งกันและกันดับไปของสิ่งทั้งปวง เมื่อนำเอากระบวนการปฏิจจสมุปบาทไปอธิบายกระบวนการเกิดและกระบวนการดับของทุกข์ ท่านเรียกว่า **อริยสังขี** ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นใน **ติดตลสูตร** นี้เป็นตัวอย่าง

กล่าวโดยสรุปก็คือ พระพุทธศาสนากล่าวว่าที่มาของความสุขหรือความทุกข์ของชีวิตรวมทั้งสุขภาพและทุกขภาวะ หรือโรคทางกายทางใจนั้น ก็คือตัวชีวิตนั่นเอง ไม่ใช่มาจากการกำหนดหรือการบันดาลจากสิ่งภายนอกใด ๆ เพราะชีวิตมีลักษณะของทุกข์ติดมาตั้งแต่เกิดแล้ว ฉะนั้น ถ้าไม่รู้จักบริหารชีวิตให้ดี ไม่รู้จักวิธีแก้ทุกข์อย่างถูกต้องแล้ว ชีวิตก็จะมีทุกข์มากยิ่งขึ้น แต่ถ้ารู้จักบริหารชีวิตให้ดี รู้จักวิธีแก้ทุกข์อย่างถูกต้อง ก็สามารถมีชีวิตอยู่อย่างมีทุกข์น้อยลง จนถึงไม่มีทุกข์เลยก็ได้

๖.๒ ข้อสรุปเกี่ยวกับชีวิตและการกำเนิดชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งมีอิทธิพลต่อการแพทย์แผนไทย^{๔๘}

นิยามคำว่า “**มนุषย์**” ในพระวินัย หมายถึง “**มนุสสวิคคหิ**” แปลว่า **มนุषย์** ได้แก่ “**จิตที่เป็นปฐม**” คือวิญญาณแรก ซึ่งปรากฏในครรภ์มารดาจนกระทั่งถึงมรณะ ในระหว่างนี้ถือว่าเป็น **มนุสสวิคคหิ**^{๔๙}

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๘). *การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, เรียบเรียงจาก น.๔๒๖-๔๓๓.

^{๔๙} วินย. ๑/๑/๘๑/๑๓๗.

ดังนั้น ตามคำจำกัดความของ **มนุสสวิคคหิ** ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เป็นจิตแรกในท้องของมารดาจนถึงตาย ปัญหาต่อไปคือ **จิตแรก** หรือวิญญาณอันเป็นปฐม หรือปฐมจิตนั้น คือช่วงตอนใด

อรรถกถา อธิบายถ้อยคำและข้อความในพระไตรปิฎกว่า จิตที่เป็นปฐมนั้น ได้แก่ **ปฏิสนธิจิต** (จิตที่ปฏิสนธิ) หมายถึงปฏิสนธิของสัตว์ที่มี **ขันธ ๕**

ขันธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เพราะฉะนั้น **จิตแรก** (วิญญาณ) นี้ประกอบด้วย **อรุปขันธ** ทั้ง ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขาร “กับทั้ง **กลลรูป** ที่เกิดพร้อมด้วยปฐมจิตนั้น” กล่าวคือ ชีวิตเกิดขึ้นพร้อมกันทั้งด้านจิตใจและด้านร่างกาย ได้แก่

ก. ส่วนทางด้านจิตใจ หรือนามธรรม ได้แก่

๑. ปฐมจิต
๒. อรูปขันธทั้ง ๓ ที่เกิดร่วมกับปฐมจิตนั้น

ข. ส่วนทางด้านร่างกาย หรือรูปธรรม คือ **กลลรูป** ที่เกิดพร้อมด้วยปฐมจิต โดยสรุป **กลลรูป** “นี้แหละชื่อว่า **มนุสสวิคคหิ** ที่เป็นเบื้องต้นแรกที่สุด” หมายความว่าจุดเริ่มแรกที่สุดของชีวิตมนุษย์อยู่ที่นี้ แล้วก็มีคำอธิบายสรุปท้ายอีกว่า

“พรากรมมนุษย์จากชีวิตแม้ในเวลาที่เป็น **กลล**”^{๑๐๐} นี้ชื่อว่า **ทำแท้ง** หรือ **ทำกรรมให้ตกไป** หรือ **ฆ่ามนุษย์ในครรภ์ตั้งแต่รูปเล็กที่สุดที่เป็นกลลรูป**”

สำหรับภิกษุยอมชัดเจนแล้วว่าถ้าทำลายชีวิตมนุษย์ตั้งต้นแต่เขาอยู่ในครรภ์มารดา เป็น **กลลรูป** เป็นรูปที่เป็น **กลล** ก็ถือว่าขาดจากความเป็นพระภิกษุ เชื่อว่าทำลายชีวิตมนุษย์ทั้งสิ้น

ว่าด้วยกำเนิดมนุษย์

กำเนิดของมนุษย์ตามความที่ปรากฏชัดเจนในพระสูตรแห่งพระไตรปิฎก เพื่อเชื่อมโยงเนื้อความที่สัมพันธ์กัน ดังนี้

มีพระสูตรที่กล่าวถึงเรื่องกำเนิดของชีวิตมนุษย์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะการประชุมพร้อมแห่งองค์ประกอบ ๓ ประการ ย่อมมีการหยั่งลงแห่งครรรค์...”

การหยั่งลงแห่งครรรค์ หมายความว่า มีการเกิดขึ้นของสัตว์ที่เกิดในท้องมารดา ดังพุทธพจน์ตอนเดียวกันต่อไปว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดมารดาบิดาร่วมกัน ๑ มารดาอยู่ในฤดู (ช่วงเวลาไข่สุก) ๑ และคันธัพพะเข้าไปตั้งอยู่แล้ว ๑ เพราะประชุมองค์ประกอบ ๓ ประการอย่างนี้ ก็มีการก้าวลงแห่งครรรค์”^{๑๐๑}

หมายความว่า องค์ประกอบฝ่ายมารดากับบิดามาประจวบกัน ๑ และมารดา ก็อยู่ในระยะที่มีไข่สุก ๑ อีกทั้งคันธัพพะก็เข้าไปตั้งอยู่ ๑ นี้เป็นจุดเริ่มต้นกำเนิดชีวิต ในที่นี้ คำว่า **คันธัพพะ** ตามคำอธิบายในอรรถกถากล่าวว่า

“คันธัพพะ คือสัตว์ที่เข้าไปที่นั่น”

และอธิบายต่อไปอีก เป็นคำอธิบายของ**อรรถกถา**และ**ทั้งฎีกา**ด้วย มีสาระสำคัญว่า **คันธัพพะ** ก็คือสัตว์ผู้ไปเกิด ซึ่งตอนนั้นถือได้ว่าอยู่ในภพก่อนวิญญานหรือจิตสุดท้ายจะมุ่งหน้ามาสู่กำเนิดโดยมี **คตินิมิต** เป็นตัวนำ^{๑๐๒}

อธิบายว่า เวลาคนจะตาย ท่านบอกว่าจะมี **กรรมนิมิต** อันได้แก่ภาพของกรรม คือประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ตนได้กระทำไว้ในอดีตของชีวิตมาฉายให้เห็น พอ **กรรมนิมิต** คือภาพตัวแทนของสิ่งที่ตนได้กระทำมาผ่านไปแล้ว ก็มี **คตินิมิต** คือภาพของภพใหม่ที่ตนจะไปเกิดปรากฏให้เห็น

คตินิมิต ที่ปรากฏนี้ก็จะเป็นไปตามกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด กรรมนั้นแสดงออก โดยมีคตินิมิตเป็นเครื่องหมาย แล้วกรรมก็เป็นตัวชักพาไป วิญญานเก่าดับไป วิญญานใหม่เกิดขึ้นสืบต่อกรรมที่สะสมไว้ และวิญญานนั้นชื่อว่าเป็น **คันธัพพะ**

๑๐๑ ม.ญ. ๑๒/๔๕๒/๔๘๗.

๑๐๒ ม.อ. ๒/๔๐๘/๒๑๘; วินย.ฎีกา ๒/๑๐/๒๐.

ฉะนั้น คำว่า **คันธัพพะ** ตามมติของ **อรรถกถา** ก็หมายถึง “ตัวสัตว์ผู้ไปเกิด” อรรถกถาจารย์ท่านเรียกว่า **อุปปชชนกสคโต** แปลว่า “สัตว์ผู้เกิดขึ้น ผู้เกิด หรือผู้ถือกำเนิด”

ว่าด้วยชีวิตในครรภ์

ในฝ่ายรูปธรรมกล่าวถึง “กลละ” ซึ่งพระสูตรที่ว่าด้วยลำดับของชีวิตในครรภ์ มารดา เป็นคาถาบาลีว่า

ปฐมํ กลลํ โหติ	กลลา โหติ อพพุทํ
อพพุทา ชายเต เปสิ	เปสิ นิพพตตตี ฆโน
ฆนา ปสาชา ชายนติ	เกสา โลมา นขาปิ จํ

นี่คือคำอธิบายว่าด้วยลำดับการเกิดเป็นระยะ ๆ ที่ละช่วงสัปดาห์ หรือช่วงละเจ็ดวัน ๆ ลำดับแรกที่สุดก็คือเป็น **ปฐมํ กลลํ** เป็นกลละก่อน

กลละ เป็นศัพท์เฉพาะ ซึ่งมีความหมายเกี่ยวกับชีวิต ในกรณีนี้หมายถึงหยาดน้ำใส เป็นหยดที่เล็กเหลือเกิน เล็กจนกระทั่งในสมัยนั้นไม่รู้จะพูดกันอย่างไร เพราะยังไม่ได้ใช้มาตราวัดอย่างละเอียดถึงขนาดที่ว่า เป็นเศษส่วนเท่าไรของมิลลิเมตรของเซนติเมตร หรือของนิ้ว อรรถกถาจารย์จึงต้องใช้วิธีอุปมาว่าหยาดน้ำใสกลละนี้มีขนาดเล็กเหมือนอย่างอาชานจามรี ซึ่งมีขนที่ละเอียดมาก อาชานจามรีเส้นหนึ่งมาจุ่มน้ำมันงาแล้วก็สลัดเจ็ดครั้ง แม้จะสลัดเจ็ดครั้งแล้วมันก็ยังมิเหลือติดอยู่นิดหนึ่ง ซึ่งเป็นขนาดของกลละ

กลละ จึงหมายถึงชีวิตในฝ่ายรูปธรรม เมื่อเริ่มกำเนิดในเจ็ดวันแรก ในช่วงเจ็ดวันแรกก็เป็นกลละก่อน ซึ่งเล็กมากเหลือเกิน แล้วต่อจากกลละนี้ไปในสัปดาห์ที่สองก็เป็น **อัพพุทะ** มีลักษณะเป็นน้ำขุ่นหรือเมือกขุ่น ต่อจากนั้นในสัปดาห์ที่ ๓ ก็จะเป็น **เปสิ** คือเป็นชิ้นเนื้อ แล้วต่อจากนั้นในสัปดาห์ที่ ๔ ก็จะเป็นก้อน เรียกว่า **ฆนะ**

ต่อจากนั้นในสัปดาห์ที่ ๕ ก็จะเหมือนกับมีส่วนงอกออกมาเป็นปุ่มห้าปุ่ม เรียกว่า **ปัญจสาขา** แล้วหลังจากนั้นก็จะมี “**ผม ขน เล็บ**” ต่อมา

ที่ว่ามานี้ก็เป็นการพูดถึงลำดับของการเกิด เป็นชีวิตฝ่ายรูปธรรมที่เป็นจุดเล็กที่สุดคือ **กลละ** ซึ่งมีจิตแล้ว

จิตดวงแรก หรือจิตอันเป็นปฐมนี้ เป็นมาพร้อมกันกับรูปธรรมที่เป็น **กลละ** ซึ่งเป็นจุดเล็กในสัปดาห์แรกนี้

ดังนั้น ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานี้ชัดเจนมากกว่า ชีวิตเริ่มต้นที่องค์ ๓ ประการบรรจบกัน คือ ฝ่ายมารดากับฝ่ายบิดาบรรจบกัน แล้วมารดาอยู่ในช่วงเวลา ไข่สุก พร้อมทั้งมี**คันธัพพะ** หรือสัตว์ผู้มาเกิด ประกอบด้วย**ปฐมจิต** คือจิตแรกซึ่งเกิด พร้อมกันกับ**กลรูป** ที่เป็นหยาดน้ำใสซึ่งเกิดขึ้นในสัปดาห์ที่หนึ่งในชีวิตช่วงแรกที่สุด อันเป็นการลำดับความเจริญของชีวิตในครรภ์ที่เรียกว่า **กลละ อัพพะพะ เบลี ฆนะ** และ **ปัญญาสาขา** จึงทำให้ได้ข้อยุติในเรื่องของการกำเนิดชีวิตมนุษย์ที่ประกอบด้วยชั้น ๕ เรียกเป็นศัพท์เฉพาะว่า **ปัญญาโวการ** ได้แก่ **รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ**

๖.๓ สุขภาวะตามความหมายแห่งพระพุทธศาสนา

ในพระสูตรกล่าวถึงสุขภาวะ หรือภาวะแห่งความสุขไว้ ๒ ประการ ได้แก่ **กายิกสุข** คือความสุขทางกาย และ**เจตสิกสุข** คือความสุขทางใจ (อง.พุทธ. ๒๐/๓๑๕/๑๐๑)

นอกจากนี้ ในหลัก**อายุวัฒนธรรม** (อง.ปญจก. ๒๒/๑๒๕/๑๖๓) ยังกล่าวถึงข้อปฏิบัติที่ส่งเสริมสุขภาพ ช่วยให้ชีวิตยืนยาว ๕ ประการ คือ

๑. **สัปปายการี** ทำสิ่งที่สบายเพื่อเอื้อต่อชีวิต
๒. **สัปปายมัตตัญญู** รู้จักประมาณในสิ่งที่สบาย
๓. **ปริณตโภชิ** บริโภคสิ่งที่ย่อยง่าย เช่น เคี้ยวอาหารให้ละเอียด
๔. **สีลวา** ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรมอันดี
๕. **กัลยาณมิตร** มีเพื่อนที่ดี

๖.๔ ความหมายของ “โรค” ในพระไตรปิฎก

“โรค” เป็นคำนามที่คนไทยนิยมใช้สำหรับเรียกเพื่อบอกถึง “**ภาวะที่ร่างกายทำงานได้ไม่เป็นปกติ เนื่องจากเชื้อโรคเป็นต้น**”^{๑๐๓} แต่ในทางพระพุทธศาสนา คำว่า “โรค” เป็นศัพท์ภาษาบาลี มีความหมายตามรากศัพท์กว้างและลึกกว่าความเจ็บป่วยทางร่างกาย

๑๐๓ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์. ๒๕๕๖, น.๙๗๘.

ทองย้อย แสงสินชัย^{๑๐๔} อธิบายรากศัพท์ภาษาบาลีของคำว่า “โรค” ดังนี้
บาลีอ่านว่า โร-คะ รากศัพท์มาจาก รุช (ธาตุ = เสียดแทง, ทำลาย)
+ ณ ปัจจัย, ลบ ณ, แผลง อุ ที่ รุ- (ช) เป็น โอ (รุช > โรช), แผลง ช เป็น ค:
รุช + ณ = รุชณ > รุช > โรช > โรค แปลตามศัพท์ว่า

(๑) “**อาการที่เสียดแทง**” (๒) “**อาการที่ทำให้ลายอวัยวะน้อยใหญ่**”
หมายถึงความ เจ็บป่วย, ความไข้ (illness, disease)

พระครูนิวริฐสมานิกุล (สมนึก วรจิตโต)^{๑๐๕} อธิบายเชิงวิเคราะห์ศัพท์คำว่า
“โรค” ดังนี้

คำว่าโรค หรือ โรคะ มีความหมายตามวิเคราะห์ศัพท์อยู่ ๒ แบบ คือ

๑. **รุชตติ โรโค** หมายความว่า **อาการที่เสียดแทง** (รุช - ธาตุ ใน
ความหมายว่า เสียดแทง ณ ปัจ, พฤทธิ อุ เป็น โอ แผลง ช เป็น ค)

๒. **รุชติ ภณชติ อังคปัจจนคานีติ โรโค** **อาการที่ทำให้ลายอวัยวะ
น้อยใหญ่** (รุช - ธาตุ ในความหมายว่าทำลาย ณ ปัจ, พฤทธิ อุ เป็น โอ แผลง
ช เป็น ค)”

กล่าวโดยสรุป ความหมายของคำว่า “โรค” ทั้งสองทัศนะข้างต้น สอดคล้อง
กับความเห็นของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) ที่ว่า

คำว่า ‘**โรค**’ นี้เป็นคำที่ใช้แทนคำว่า ‘**ทุกข์**’ ซึ่งเป็นปัญหาของ
มนุษย์ทุกคน ทุกข์ก็คือปัญหาของชีวิต

เพราะฉะนั้น เมื่อใช้คำว่า **โรค** แทนคำว่า **ทุกข์** ก็ถือว่าทุกข์นั้นเป็น
โรค เป็นสิ่งบีบคั้นขัดข้อง เป็นปัญหาที่ต้องแก้ไข

๑๐๔ นาวาเอกทองย้อย แสงสินชัย อดีตพระมหาเปรียญธรรม ๙ ประโยค วัดมหาธาตุวรวิหาร รัราชากร
ตำแหน่งสุดท้ายเป็นผู้อำนวยการกองอนุศาสนาจารย์ กรมยุทศศึกษาทหารเรือ.

ดู www.dhamma.serichon.us

๑๐๕ พระอาจารย์สมนึก วรจิตโต เจ้าอาวาสวัดเกรียงไกรใต้ ต.เกรียงไกร อ.เมือง จ.นครสวรรค์ นัก
ธรรมเอก เป็นพระนักเผยแผ่และพระวิปัสสนาจารย์. ดู เฟซบุ๊ก วัดเกรียงไกรใต้-หลวงพ่สมนึก

คำว่า **โรค** นั้น แปลว่า **สิ่งที่เสียดแทง** อาจจะมีค่าที่แปลแล้วสื่อความหมายได้ดีกว่านี้ แต่โบราณแปลกันมาว่า สิ่งที่เสียดแทง โรคก็คือสิ่งที่เสียดแทงชีวิต ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดออกไป จะได้โปร่งได้โล่ง แล้วก็สบาย^{๑๐๖}

โรค ๒ ในพระไตรปิฎก

ในพระพุทธศาสนากล่าวว่ามีโรค ๒ ชนิด คือ ๑. กายโก โรคโค คือ โรคทางกาย ๒. เจตสิกโก โรคโค คือ โรคทางใจ ดังนั้น พระพุทธทรงแสดงใน **โรคสูตร** ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย โรคมีอยู่ ๒ ชนิดดังนี้ คือ โรคทางกาย ๑ โรคทางใจ ๑ สัตว์ทั้งหลายที่ยืนยันได้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลาทั้งปี ก็มีปรากฏอยู่ ผู้ที่ยืนยันได้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลา ๒ ปี... ๓ ปี... ๔ ปี... ๕ ปี... ๑๐ ปี... ๒๐ ปี... ๓๐ ปี... ๔๐ ปี... ๕๐ ปี... ๑๐๐ ปี ก็มีปรากฏอยู่ แต่สัตว์ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่เป็นโรคทางใจเลยแม้ช่วงเวลาเพียงชั่วครู่หนึ่งนั้น หาได้ยากในโลก ยกเว้นแต่พระชีณาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) ทั้งหลาย”

(อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ๒๑/๑๕๗/๑๙๑)

๖.๕ สาเหตุแห่งความเจ็บป่วยในพระไตรปิฎก

ใน**สิวกสูตร** กล่าวถึงสาเหตุแห่งการเกิดโรคไว้ดังนี้

“...ตุกรลิวกะ เวทนาบางอย่างมี**ปิตตะ (ดี) เป็นสมุฏฐาน**ก็มี ย่อมเกิดขึ้นในโลกนี้ ข้อที่เวทนาบางอย่างซึ่งมี**ปิตตะ (ดี) เป็นสมุฏฐาน**เกิดขึ้นในโลกนี้ บุคคลพึงทราบได้เองอย่างนี้ก็มี โลกสมมติว่าเป็นของจริงก็มีในข้อนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใดมีวาตะอย่างนี้ มีอิทธิพลอย่างนี้ว่า **บุคคลนี้ได้เสวยสุข ทุกข์ หรืออทุกข์ขมสุข (ไม่ทุกข์ ไม่สุข) อย่างใดอย่างหนึ่ง สุข ทุกข์ หรืออทุกข์ขมสุขทั้งมวลนั้น มีการกระทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ ย่อมแล่นไปสู่สิ่งที่รู้ด้วยตนเอง และแล่นไปสู่สิ่งที่สมมติกันว่าเป็นความจริงในโลก เพราะฉะนั้นเรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้น เวทนาบางอย่างมี**เสมหะ เป็นสมุฏฐาน**ก็มี ฯลฯ มี**วาตะ (ลม) เป็นสมุฏฐาน**ก็มี ฯลฯ มี**ปิตตะ เสมหะ และวาตะ**ร่วมกันเป็นสมุฏฐานก็มี ฯลฯ เกิดแต่เปลี่ยนแปลง (อตุสมุฏฐาน) ก็มี**

๑๐๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด. ๒๕๕๘, น.๓๕๑.

ฯลฯ เกิดแต่รักษาตัวไม่สม่ำเสมอก็มี ฯลฯ เกิดจากการถูกทำร้ายก็มี ฯลฯ เวทนาบางอย่างเกิดแต่ผลของกรรมก็มี ย่อมเกิดขึ้นในโลกนี้ ข้อที่เวทนาบางอย่างซึ่งเกิดแต่ผลของกรรมเกิดขึ้นในโลกนี้ บุคคลพึงทราบได้เองอย่างนี้ก็มี โลกสมมติว่าเป็นของจริงก็มี ในข้อนั้นสมณพราหมณ์เหล่าใดมีวาตะอย่างนี้มีวิธีอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ได้เสวยสุข ทุกข์ หรือทุกข์ผสมสุข อย่างใดอย่างหนึ่ง สุข ทุกข์ หรือทุกข์ผสมสุขทั้งมวลนั้น มีการกระทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ ย่อมเล่นไปสู่สิ่งที่ดีด้วยตนเอง และเล่นไปสู่สิ่งที่สมมติกันว่าเป็นความจริงในโลก เพราะฉะนั้น เรากล่าวว่าเป็นความคิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นฯ”

(ส.สพ. ๑๘/๔๒๗/๒๖๔)

ซึ่งแสดงให้เห็นถึงสาเหตุของการป่วยหรือเวทนาว่ามีสาเหตุได้ถึง ๘ อย่าง คือ ปิตตะ (ดี), เสมหะ, วาตะ (ลม), ปิตตะ (ดี)-เสมหะ-วาตะ (ลม) รวมกัน ฤดู รักษาตัวไม่สม่ำเสมอ ถูกทำร้าย และผลของกรรม ไม่ควรที่จะเข้าใจผิดไปว่าเกิดจากกรรมที่กระทำมาก่อนแต่เพียงอย่างเดียว อีกตอนหนึ่งเมื่อพระพุทธองค์กล่าวถึง**ธรรมที่เป็นเหตุให้มีอายุสั้น** ซึ่งตรงกันข้ามกับข้อปฏิบัติในอายุวัฒนธรรม (ธรรมที่ช่วยให้มีสุขภาพดี มีอายุยืน) เพื่อมีวัตถุประสงค์ให้คนประพฤติตัวในทางที่ถูกที่ควร ก็ได้แสดงเหตุถึง ๕ ประการที่มีผลทำให้คนอายุสั้น จึงควรหลีกเลี่ยงไม่ปฏิบัติในธรรม ๕ ประการนั้น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้อายุสั้น ๕ ประการเป็นฉนวน คือ บุคคลย่อมไม่กระทำความสบายแก่ตนเอง ๑ ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่สบาย ๑ บริโภคสิ่งที่ย่อยยาก ๑ เป็นคนทุศีล ๑ มีมิตรเลวทราม ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้อายุสั้นฯ

(อง.ปญจก. ๒๒/๑๒๖)

จากพุทธพจน์ดังกล่าวช่วยแสดงว่า พุทธศาสนาเชื่อว่า ผลอย่างหนึ่งที่น่าปรากฏขึ้นมาได้จากเหตุที่หลากหลาย แม้ในเรื่องของสุขภาพหรือการมีชีวิตที่ยืนยาว สาเหตุยังเลยไปถึงเรื่องความประพฤติอื่น ๆ ในชีวิตด้วย กล่าวคือ ศีลที่รวมถึงการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต และการเลือกคบมิตร เป็นต้น

พุทธทัศน์ว่าด้วย “ความตาย”

ความตาย ตามความหมายของพระพุทธศาสนาก็คือความดับไปของ **ขันธ ๕** ดังที่กล่าวในขราสูตร ว่า

บุรุษย่อมสำคัญขันธ ๕ ใตวนี่ของเรา

ขันธ ๕ นั้น บุรุษย่อมละไปเพราะความตาย

(ขุ.ขุ.ธ.อ.อิติ.สุ. ๒๕/๘๑๓/๖๙๕-๖๙๗)

ทั้งนี้ โดยมีองค์ประกอบเชิงการดำรงชีพ ๓ ประการ คือ **อายุ ใออุ่น และ วิทยญาณ** ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ว่า

ท่านทั้งหลาย จงดูรูป (ร่างกาย) ที่เขาทิ้งแล้ว

เมื่อใด อายุ ใออุ่น และวิทยญาณ ละกายนี้

เมื่อนั้น ร่างกายก็ถูกทิ้ง นอน ไร้จิตใจ...

นี้แหละ การสืบท่อ (ชีวิต) ก็อย่างนี้

มันเป็นมายากลหอกคนโง่ให้เพ้อ

เบญจขันธ (ขันธ ๕) นี้ เป็นผู้ล่าสังหารอยู่ในตัว

จะหาแก่นสารในเบญจขันธนี้ย่อมไม่มี

(ส.ข. ๑๗/๒๔๗/๑๗๔)

ในที่นี้ **อายุ** หมายถึง ชีวิตรูป (รูปที่เป็นที่ชีวิต) คือ สภาวะทางสรีรวิทยาของร่างกายที่ยังทำงานได้ตามปกติ **ใออุ่น** หมายถึง **สันตบัปคติ** คือ ธาตุไฟ ทำให้ร่างกายอุ่นเป็นปกติ **วิทยญาณ** หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ประการ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (ความนึกคิด) องค์ประกอบเชิงการดำรงชีพ

๓ ประการนี้ สามารถนำมาใช้เป็นหลักเกณฑ์ในการวินิจฉัยการมีชีวิตและความตายตามหลักพุทธศาสนาได้

“ความตาย” ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระพุทธโฆสเถระได้กล่าวไว้ใน **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** ว่าด้วย **“อายุทุพพลภาพ”** หรือเงื่อนไขที่ทำให้ **“บุคคลย่อมได้ชื่อว่าตาย”** และ **“ความสิ้นชีวิต”** ไว้ ๕ ประการ คือ (๑) สมหายใจออกและสมหายใจเข้า (๒) อิริยาบถทั้ง ๔ (๓) ความเย็นและความร้อน (๔) มหาภูตรูป ๔ และ (๕) อาหาร ดังนี้

๕. อธิบายโดยอายุทุพลภาพ^{๑๐๗}

[๑๗๓] คำว่า **อายุทุพลภาพ** อธิบายว่า ธรรมดาว่า อายุนั้นไม่แข็งแรง อ่อนแอ จริงอย่างนั้น ชีวิตของเหล่าสัตว์เนื่องด้วย **ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า** เนื่องด้วยอิริยาบถ เนื่องด้วย **ความเย็นและความร้อน** เนื่องด้วย **มหาภูต** และเนื่องด้วย **อาหาร** ชีวิตนั้นเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้นแหละ จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอกไม่กลับเข้าไปข้างในก็ดี ที่เข้าไปแล้วไม่ออกมาก็ดี **บุคคลย่อมได้ชื่อว่าตาย** ชีวิตเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแม้แห่งอิริยาบถทั้ง ๔ นั้นแหละจึงเป็นไปได้ แต่เพราะความที่อิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งเกินประมาณ **อายุสังขารย่อมขาด** ชีวิตที่ได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแม้แห่งความเย็นและความร้อนนั้นแหละ จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อบุคคลถูกความเย็นจัดก็ดี ถูกความร้อนจัดก็ดีครอบงำ **ย่อมวิบัติ** ชีวิตเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่าเสมอแม้แห่งมหาภูตรูป นั้นแหละจึงเป็นไปได้ แต่เพราะปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุ เป็นต้นธาตุใดธาตุหนึ่งกำเริบ บุคคลแม้สมบูรณ์ด้วยกำลังก็ยังเป็นคนมีกายแข็งกระด้างได้ หรือมีกายเน่าเปื่อยระเือนด้วยอำนาจโรคลงแดง เป็นต้น หรือมีความร้อนมากเป็นเบื้องหน้าได้ หรือมีไขข้อและเส้นเอ็นขาดไปได้ ย่อมถึง **ความสิ้นชีวิต** บุคคลเมื่อได้แม้อาหารหรือคำข้าวในเวลาสมควร นั้นแหละชีวิตจึงเป็นไปได้ แต่เมื่อไม่ได้อาหาร ย่อมถึง **ความสิ้นสูญ** พระโยคาวจรจึงตามระลึกถึงความตายโดยอายุเป็นของทุพลภาพ ด้วยประการฉะนี้
(วิสุทธิมรรค, ปริจเฉทที่ ๘ อนุสสติกัมมภูฐานนิตเทศ ข้อ ๑๗๓)

นอกจากนี้ **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** ยังกล่าวถึงความตายว่า “สัตว์โลกชื่อว่าตาย เพราะความดับแห่งจิต” ดังนี้

๑๐๗ พระพุทธโฆสเถระ รัตน. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพฯ: บริษัท ประยูรวงค์พรินติ้ง จำกัด. ๒๕๔๗, น.๔๐๔.

๘. อธิบายโดยมีขณะเล็กน้อย^{๑๐๘}

[๑๗๖] ในคำว่า โดยมีขณะเล็กน้อย มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้
จริงอยู่ เมื่อว่าโดยขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อยนัก ชั่วความเป็นไปแห่งจิตขณะเดียว เปรียบเหมือนล้อรถแม่เมื่อหมุนไปก็หมุนด้วยส่วนแห่งกงส่วนหนึ่งเท่านั้น แม้เมื่อหยุดก็หยุดด้วยส่วนแห่งกงส่วนหนึ่งเท่านั้น ฉนใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นไปชั่วขณะแห่งจิตขณะเดียว ฉนนั้นเหมือนกัน **ในเมื่อจิตนั้นดับแล้ว สัตว์ก็ถูกเรียกว่าดับแล้ว** ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ในขณะแห่งจิตเป็นอดีต สัตว์เป็นแล้ว ไม่ใช่กำลังเป็นอยู่ ไม่ใช่จักเป็นในขณะแห่งจิตเป็นอนาคต ไม่ใช่เป็นแล้ว ไม่ใช่กำลังเป็น แต่จักเป็นในขณะแห่งจิตเป็นปัจจุบัน สัตว์ไม่ใช่เป็นแล้ว แต่กำลังเป็น ไม่ใช่จักเป็นชีวิต, อตภาพ และสุขทุกข์ทั้งหมด ล้วนประกอบกับจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปโดยรวดเร็ว ชั้นธของสัตว์ทั้งที่ตายทั้งที่ยังดำรงอยู่ในภพนี้ ครันดับแล้วก็เหมือนกันหมด ไปโดยไม่มี ความสืบท่อ สัตว์ไม่เกิดเพราะจิตที่เป็นอนาคต เป็นอยู่เพราะจิตเป็นปัจจุบัน **สัตว์โลกชื่อว่าตายเพราะความดับแห่งจิต** แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์เป็นบัญญัติ จึงระลึกถึงมรณะโดยมีขณะเล็กน้อย ด้วยประการฉะนี้

จุดยืนของพระพุทธศาสนาต่อความตาย

แม้ในประเพณีชีวิตของทางโลกที่พระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้อง เช่น การแสดงอนุโมทนาวิธี^{๑๐๙} เนื่องในการทำบุญโอกาสต่างๆ ที่อำนวยความสะดวกให้พุทธบริษัทมีอายุยืน (อายุวัฑฒโก) มีความสุขยิ่งขึ้น (สุขวัฑฒโก) และขอให้ความทุกข์ทั้งปวง (สรรพทุกข์) ภัยทั้งปวง (สรรพภัย) และโรคทั้งปวง (สรรพโรค) จงพินาศหมดสิ้นไปก็ก็ตาม แต่โดยหลักการ

๑๐๘ อ้างแล้วใน ๑๐๗, น.๔๐๗-๔๐๘.

๑๐๙ ดู อนุโมทนาวิธีต่างๆ ใน *เจ็ดตำนาน* และ*สิบสองตำนาน* ได้แก่ อนุโมทนาธรรมภาคธา, สามัญญานโมทนาคาถา, มงคลจักรวาลน้อย, โภชนานโมทนาคาถา, ทานานุโมทนาคาถา เป็นต้น.

แห่งพระพุทธศาสนาที่ตั้งอยู่ตามหลักการ “ธาตุ (กฎธรรมชาติ) ธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่แห่งธรรมดา) เป็นธรรมนิยาม (ความเป็นไปอันแน่นอนแห่งธรรมดา) คือ อิทปปัจยตา (ภาวะที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน...)” (ส.นิ. ๑๖/๖๑/๓๐) ยกตัวอย่างดังนี้

๑. ชีวิตเป็นไปตามกฎแห่งธรรมนิยาม ๓ อันเป็นกำหนดแห่งธรรมดาและกฎธรรมชาติ คือ

- (๑) สัพเพ สังขารา อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
- (๒) สัพเพ สังขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์
- (๓) สัพเพ สังขารา อนัตตา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตน

(อง.ตัก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘)

หลักธรรมนิยาม คือ คำเรียกในพระไตรปิฎก ซึ่งต่อมาพระอรชกถาจารย์เรียกชื่อใหม่ว่าไตรลักษณ์ หรือลักษณะ ๓ อย่างที่เป็นสามัญเสมอกัน จึงเรียกอีกว่า สามัญลักษณ์

(ส.สพ. ๑๘/๑/๑; ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๑)

๒. ชีวิตเป็นของไม่แน่นอน ความตายเป็นของแน่นอน

ชีวิตัง เม อนิยตัง ชีวิตของเรา เป็นของไม่เที่ยง
มรณัง เม นิยตัง ความตายของเรา เป็นของเที่ยง
(บทพิจารณาสังขารทำวัตรเช้า-เย็น)

อยัง กาโย ร่างกายนี้
อจิริง มิได้ตั้งอยู่นาน
อเปตะวิญญาโน ครั้นปราศจากวิญญาณ
ฉุทโธ อันเขาทิ้งเสียแล้ว
อธิเสสสติ จักนอนทับ
ปฐูวิง ซึ่งแผ่นดิน
กลิงคฺริง อิวะ ประคุดคั่งว่าท่อนไม้และท่อนพิน
นิรุตถัง หาประโยชน์มิได้

(ขุ.อ. คาถาธรรมบท จิตตวรรคที่ ๓ เรื่องพระปุตติคัตตติสเถระ, ๒๕/๑๓/๓๐)

๓. สังขารไม่เที่ยง การสงบสังขารได้ เป็นสุข

อนิจจา วต สงขารา อุปปาทวยธมมิโน
อุปปชชิตวา นิรุชฌนติ เตสํ วูปสโม สุโข.
สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ
มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา
ครั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป
การเข้าไปสงบระงับสังขารเหล่านั้นเสียได้เป็นความสุข
(ขุ.ชา. เอกนิบาต, มหาสุทฺถสณชาดก ข้อ ๙๕, มจร. ข้อ ๙๕)

ความเป็นมาแห่งโพธิสัตว์ภาคนี้

พระพุทธเจ้าทรงปรารภเหตุที่พระองค์เลือกปรินิพพานที่เมือง
กุสินารา ตรัสเล่าชาดกนี้...

ครั้งนั้นกุสินาราคือเมืองใหญ่มั่งคั่ง ชื่อกุสวาดีราชธานี พระองค์
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมหาสุทฺถสณะ มีพระชนมายุ ๓ แสนกว่าปี (ดู มหา
สุทฺถสณสูตร ที.ม.) ในวันจะเสด็จสวรรคต พระอัศรมเหสีและคนในแผ่นดิน
ต่างร้องไห้ระงม พระโพธิสัตว์มหาสุทฺถสณะตรัสปลอบพระมเหสีว่าอย่าได้
เศร้าโศกเลย สังขารย่อมแตกดับเป็นธรรมดา สังขารที่เที่ยงแท้ไม่มีเลย แล้ว
ตรัสภาคนี้ (ดู ที.ม. ข้อ ๑๔๗, ๑๔๖), สังขารทั้งหลาย หมายถึง สิ่งที่เกิด
จากเหตุปัจจัยร่วมกันทำให้เกิดขึ้น, ไม่เที่ยง คือสังขารเหล่านั้นมีอยู่ชั่วขณะ
แล้วเปลี่ยนแปลงไป, ธรรมสงบระงับสังขารได้แก่พระนิพพานอันเป็นสุขเพียง
อย่างเดียว ไม่เป็นอย่างอื่น (ดู ชาดก.อ. ๑/๒/๒๕๘-๒๖๑)

๔. มนุษย์ย่อมมีอายุน้อยเป็นธรรมดา

อุปปมายู มนุสสานํ ทีเหยย นํ สุโปริโส
จเรยยาทิตตสีโส นตถิ มจจุสส นาคโม.
มนุษย์ทั้งหลายมีอายุน้อย คนดีควรดูหมิ่นอายุนั้น
ควรประพุดเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้ศีรษะ ฉะนั้น
การที่ความตายจะไม่มาถึง ไม่มี
(ส.ส. ปฐมอายุสูตร ข้อ ๔๔๒, มจร. ข้อ ๑๔๕)

ความเป็นมาแห่งพุทธภาษิต

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายอยู่ว่า “อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อยนัก จำต้องไปสู่สัมปรายภพ...” มารผู้มีบาปเข้ามาพูดขัดขึ้นว่า “มนุษย์ทั้งหลายมีอายุยืน คนที่ไม่ควรดูหมิ่นอายุนั้น ควรทำตัวเหมือนเด็กอ่อนที่คอยตีนม ความตายยังไม่มาถึงหรอก” พระศาสดาจึงตรัสภาษิตนี้

ดูหมิ่นอายุ คือดูถูกว่าจะอยู่สักกี่ปี ไม่นานก็ต้องตาย คิดได้อย่างนี้แล้ว คนดีจึงไม่ประมาท รีบทำกุศล เหมือนรีบดับไฟที่ลูกบนศีรษะของตนเอง ฉะนั้น

๕. ชีวิตนี้สั้นนัก ดำรงอยู่เพียงชั่วคราว

อุสสาโว ตินคคมหิ สूरियสสุคคมนํ ปติ

เอวมายู มนุสสานิ

อายุของมนุษย์ทั้งหลาย เหมือนน้ำค้างบนยอดหญ้า

ยามพระอาทิตย์ขึ้นก็เหือดแห้งไป

(ช.ชา. เอกาทสกนิบาต, ยุธัญชยชาดก ข้อ ๑๕๕๙, มจร. ข้อ ๗๙)

๖. ชีวิต...ตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียว แล้วเปลี่ยนไป

ชีวิตํ อตตภาโว จ สุขทุกขา จ เกวลา

เอกจิตตสมายุตตา लहुโส वृत्तเต खिणे.

ชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ทั้งปวง

เป็นธรรมที่ประกอบพร้อมกันขึ้นชั่วขณะจิตเดียว

ขณะย่อมหมุนไปอย่างรวดเร็ว

(ช.มหา. คุหฺมฺฐกฺกสฺสฺตนิเทส ข้อ ๔๙, มจร. ข้อ ๑๐)

ความเป็นมาแห่งเถรภาษิต

พระสารีบุตรเถรแสดงไว้...

ชีวิต ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ จัดเป็นสังขารชั้น ๓, อตภาพ หมายถึง รูปชั้น ๓, สุขและทุกข์ (รวมอุเบกขาเวทนา) หมายถึง เวทนาชั้น ๓, จิต ได้แก่ วิญญาณชั้น ๓, แม้สัญญาชั้น ๓ ก็เป็นอันกล่าวแล้ว เพราะเกิดพร้อมกับอรุปรธรรม (คือ เวทนา สังขาร และวิญญาณ) จึงเป็นอันท่านกล่าวถึงชั้น ๕ โดย

ยกจิต (วิญญาณ) ขึ้นเป็นประธาน (จิตเป็นปัจจัยแกจิตตชรูป ทั้งยังเป็นปัจจัย แก่กัมมชรูปด้วย เพราะกรรมสั่งสมในจิต) ถ้าขาดจิตไป ชีวิต อัดภาพ สุขและ ทุกข์ ก็ไม่มี, ขณะยอมหมุนไปรวดเร็ว หมายถึงอรุปรธรรม (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เป็นไปเร็ว หรือเกิดดับรวดเร็ว (ดู นิทเทส. ๑ /๒๗๒-๔)

๗. แม้แต่โลกก็มีอายุสั้น เหมือนฟองน้ำและพยับแดด

ยถา ปุพฺพุพฺกํ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มริจิกํ
เอวํ โลกํ อเวกฺขนุตํ มจฺจุรราชาน ปสฺสตี.
มัจจุราชย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลก
เหมือนเห็นฟองน้ำ เหมือนเห็นพยับแดด
(ขุ.ธ. โลกวรรค ข้อ ๒๓, มจร. ข้อ ๑๗๐)

ความเป็นมาแห่งพุทธภาษิต

ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป เรียนกรรมฐานจากพระศาสดาแล้ว เข้า ไปบำเพ็ญเพียรในป่า ก็ยังไม่บรรลุคุณวิเศษ จึงจะไปเข้าเฝ้าเรียนกรรมฐาน เพิ่ม ระหว่างทางถือเอาพยับแดด (มริจิก) เป็นอารมณ์ (พิจารณาความว่างเปล่า ไม่มีอะไรอยู่จริงตามที่เห็น) ถึงพระวิหารเกิดฝนตก พวกท่านหลบอยู่ หน้าวิหาร เห็นฟองน้ำเกิดขึ้นและแตกหายไปกับสายน้ำฝน จึงน้อมเทียบกับ อัดภาพที่แตกดับ ไร้แก่นสารเช่นกัน พระศาสดาทอดพระเนตรเห็นพวกท่าน แล้ว ทรงแผ่พระรัศมีมาตรัสภาษิตนี้, มัจจุราชคือ ความตาย, มองไม่เห็น คือ ไม่อาจพรากรผู้พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ในโลก คือชั้น ๕ เป็นต้น เพราะผู้นั้น จะไม่เกิดเพื่อให้มัจจุราชพรากรไปอีก) ฟองน้ำมีลักษณะเกิดแล้วดับ, พยับแดด มีลักษณะว่างเปล่า พวกท่านบรรลุพระอรหัตแล้ว (ดู ข.ธ. ๓/๒๐๑-๒)

๘. ถึงจะอายุเกินร้อยหรือต่ำกว่าร้อย ก็ตายอยู่ที่

อุปปี วต ชีวิตํ อิหํ โอรํ วสฺสสตปิ มียยตี
โย เจปิ อติจฺจ ชีวิติ อถ โข โส ชรสาปี มียยตี.
ชีวิตนี้น้อยนัก มนุษย์ยอมตายภายในร้อยปี
แม้หากผู้ใดจะมีชีวิตอยู่เกินไปกว่าร้อยปี

ผู้นั้นก็จะต้องตายเพราะชราเป็นแน่แท้
(ขุ.สุ. ชราสูตร ข้อ ๔๑๓, มจร. ข้อ ๘๑๑)

๙. ร่างกายไม่สวยงาม ภายมีกระดูก ๓๐๐ ท่อนเป็นโครงสร้าง

อฏฐินัน นคริ กติ มัสโลหิตเลปนนิ
ยตถ ชรา มจจุ จ มาโน มกโข จ โอิหิโต.

ร่างกายนี้ถูกสร้างให้เป็นนครแห่งกระดูก ๓๐๐ ท่อน
ฉาบด้วยเนื้อและเลือด
เป็นที่ตั้งแห่งความแก่ ความตาย ความถือตัว และความลบลู่กัน
(ขุ.ธ. ชรารวรรค ข้อ ๒๑, มจร. ข้อ ๑๕๐)

๑๐. ความเป็นรังของโรค มีความแตกดับเป็นที่สุด

ปริชิตณณมิทํ รูปิ โรคนิหิ ปภงคุณิ
ภิกษุขติ ปุติสนเทโท มรณนตํ หิ ชีวิติ.

ร่างกายนี้แก่ห่อมาแล้วเป็นรังของโรค มีแต่จะทรุดโทรมลงไป
ร่างกายที่เฒ่าเปื่อยนี้ก็จะแตกดับไป เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด
(ขุ.ธ. ชรารวรรค ข้อ ๒๑, มจร. ข้อ ๑๕๘)

ความเป็นมาแห่งพุทธภาษิต

พระอุตตรากิษุณมีอายุ ๑๒๐ ปี ได้บิณฑบาตแล้วพบภิกษุรูปหนึ่ง
จึงถวายไป ซึ่งท่านก็รับไปทั้งหมด นางอดอาหาร, แม่วันที่ ๒ และ ๓ ก็พบภิกษุ
รูปนั้นอีก ท่านอดอาหารถึง ๓ วัน วันที่ ๔ เทียวบิณฑบาตอยู่ ได้พบพระศาสดา
นางเหยียบขยี้แล้วชวนเสลัมลง พระพุทธองค์จึงตรัสภาษิตนี้, จบเทศนา
ท่านบรรลู่โสดาปัตติผลแล้ว

กายเป็นรังของโรค เพราะเป็นที่เกิดของโรคทุกชนิด กายนี้แม้จะ
เกิดในวันนั้นก็ชื่อว่ากายเฒ่า เพราะมีสิ่งปฏิภูลไหลออกเป็นนิตย์

(ธ.อ. ๓/๑๒๙-๑๓๐)

**คาถาธรรมบท ชราวรรคที่ ๑๑: รูปร่างอันสวยงาม ที่แท้เป็นรังของโรค
เป็นที่ตั้งแห่งความแก่และความตาย**

ท่านจงดูอัญญากรรมทำให้วิจิตรแล้ว มีกายเป็นแผลมาก
(คือรูทวารทั้ง ๙ อันเป็นช่องถ่ายของเสียตลอดเวลา) ไม่มีความยั่งยืนมั่นคง
รูปร่างนี้คร่ำคร่าแล้ว เป็นรังแห่งโรค ผุพัง กายของตนอันเปื่อยเน่าจะแตก
เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด... สรรีระอันกรรมสร้างสรรคให้ เป็นเมืองแห่ง
กระดูก มีเลือดและเนื้อเป็นเครื่องไล้ทา เป็นที่ตั้งแห่งความแก่และความตาย
(ขุ.ธ. ๒๕/๒๔-๒๕/๒๑)

**๑๑. ชีวิตดำรงอยู่เพียงชั่วขณะเดียวคำข้าว และชั่วขณะที่หายใจเข้า
หายใจออก**

ภิกษุใดยอมเจริญมรณัสสติ (ระลึกถึงความตาย) อย่างนี้ว่า โอหนอ
เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วขณะที่เคี้ยวข้าวคำหนึ่งกลืนกิน... และภิกษุใดยอมเจริญ
มรณัสสติอย่างนี้ว่า โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วขณะที่หายใจเข้าแล้วหายใจ
ออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า เราพึงมนสิการ (พิจารณาใคร่ครวญ) คำ
สอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงกระทำกิจให้มากหนอ ดูกร ภิกษุทั้งหลาย
เหล่านี้ เรากล่าวว่าเป็นผู้ไม่ประมาท...

(มรณัสตีสสูตรที่ ๑, อง.ปญจก-ฉก. ๒๒/๒๙๐/๓๑๕-๓๑๘)

๑๒. วิธีช่วยไม่ให้ตาย ไม่มี

น หิ โส อุปกกโม อตถิ เยน ขาตา น มียเย
ชรมปิ ปตวา มรณิ เหวธมมา ทิ ปาณินโน.

วิธีที่สัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตาย ย่อมไม่มี

แม้จะอยู่ไปจนถึงชรา ก็จะต้องถึงแก่ความตาย

เพราะสัตว์ทั้งหลายมีความตายอย่างนี้เป็นธรรมดา

(ขุ.สุ. สัลลสูตร ข้อ ๓๘๐, มจร. ข้อ ๕๘๑)

ความเป็นมาแห่งพุทธภษิต

พระพุทธเจ้าทรงแสดงสูตรนี้แก่อุบาสกผู้เศร้าโศกเพราะบุตรตาย...
อุปาสกคิดว่าบุตรของเราไม่ควรตาย ควรจะอยู่ถึงแก่ชราแล้ว
ค่อยตาย จึงควร, พระศาสดาทรงชี้แจงว่าเกิดมาแล้วก็ต้องตาย จะอยู่ถึงชรา
ก็ต้องตายอยู่ดี วิธีทรมเทเลียงบุตรให้คืนัน มีอยู่ แต่วิธีหรือความพยายามที่
จะไม่ให้ตายนั้น ไม่มีเลย (ดู สุตต.อ. ๒/๔๕๘)

บทที่ ๗

พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญา ในคัมภีร์การแพทย์แผนไทย

๗.๑ อุดมคติสูงสุดของการแพทย์แผนไทย คือการบรรลุนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาในคัมภีร์ฉันทศาสตร์

การแพทย์อายุรเวท ย่อมมีต้นกำเนิดจากคัมภีร์พระเวทในจารีตของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะส่วนที่เป็น *คัมภีร์อถรรพเวท* ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของการแพทย์อายุรเวทโดยตรงที่ได้รับการร้อยกรองเป็นโคลกคำฉันท์ภาษาสันสกฤต จึงมีชื่อเรียกว่า “*ฉันทศาสตร์*” หรือศาสตร์ที่ประพันธ์เป็นคำฉันท์ ดังนั้น ครูแพทย์แผนไทยแต่โบราณจึงแต่งคัมภีร์เทียบเคียงกับ *คัมภีร์ฉันทศาสตร์ของอถรรพเวท*^{๑๐๐} แต่เรียกชื่อว่า “*พุทธฉันทศาสตร์*”^{๑๐๑} อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ฉันทศาสตร์ของไทยก็ได้ปฏิเสธ “*คัมภีร์ไสย*” หรือ “*คัมภีร์อถรรพเวท*” ในจารีตของพราหมณ์ ซึ่งยังมีความเชื่อในทางไสยศาสตร์ ดังร้อยกรองตอนหนึ่งในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ว่า

๑๐๐ กระทรวงศึกษาธิการ. *แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ*, กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ. ๒๕๕๒, น.๒๔.

๑๐๑ เล่มเดียวกัน, น.๘๒.

“...ผู้ใดจะเรียนรู้ พิเคราะห์หัดดูผู้อาจารย์ เทียงแท้ว่าพิสดาร ทั้ง พุทธิไสย จึงควรเรียน แต่สักเบนแพทย์ได้คัมภีร์ไสย ไม่จำเนียร ครุนั้นไม่ควร เรียน จะนำตนให้หลงทาง...”^{๑๑๒} และ

“...เป็นแพทย์ไม่รู้ใน คัมภีร์ไสย ท่านบรรจงรู้แต่ยามาอ่าองค์ รักษา ไข้ไม่เซ็ดขาม...”^{๑๑๓}

อย่างไรก็ตาม แม้พระพุทธศาสนาจะปรับตัวยืดหยุ่น กลมกลืนกับความเชื่อใน จารีตพราหมณ์ที่ไม่เป็นโทษ ไม่ว่าจะ เป็นความเชื่อด้านไสยศาสตร์ที่ส่งผลในทางจิตวิทยา ช่วยให้จิตใจมั่นคงเมื่อมีเครื่องยึดเหนี่ยว หรือในด้านจรรยาบรรณแพทย์ที่ต้องยึดมั่นใน หลักศีลห้าและศีลแปด อันเป็นหลักจริยธรรมร่วมกันของพุทธกับพราหมณ์ แต่สิ่งสำคัญ ที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนระหว่าง การแพทย์แผนไทยในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา กับการแพทย์ในวัฒนธรรมอื่น ก็คือ เป้าหมายสูงสุดในครรลองชีวิต แพทย์แผนไทย ต้องมุ่งสู่พระนิพพานอันเป็นความสุขสูงสุดที่เป็นอิสระจากโรคทางใจ คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยไม่ต้องอาศัยอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเครื่องกล่อมใด ๆ ดัง ปฐมวรรคใน “คัมภีร์ฉันทศาสตร์” แม้จะให้ความเคารพบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อ ต่าง ๆ แต่จุดมุ่งหมายสูงสุดของการแพทย์แผนไทยคือ การบรรลุนิพพาน

“ข้าขอประณมหัตถ์ พระไตรรัตนนาถา ตรีโลกอมรมา อภิวาหนการ อหนึ่ง ข้าอัญชลี พระฤษีผู้ทรงญาณ แปะดองค์เธอมีฌาน โดยรอบรู้ในโรคา ไหว้คุณ อิศวเรศ ทั้ง พรหมเมศทุกชั้นฟ้า สาปสรรคซึ่งหว่านยา ประทานทั่ว โลกธาตรี ไหว้ครู กุมารภัก ผู้เจนจัดในคัมภีร์ เวชศาสตร์บรรดามี ให้ทานทั่ว แก่นรชน ไหว้ ครูผู้สั่งสอน แต่ปางก่อน เจริญผล ล่วงลุนิพพานคล สำเร็จ กิจประสิทธิพร

จะกล่าว คัมภีร์ฉันทศาสตร์ บรรพที่ครูสอน เสมอดวงทินกร แล ดวงจันทร์กระจ่างตา ส่องสัตว์ให้สว่าง กระจ่างแจ้งในมรรคา หมอนวดแล หมอยา ผู้เรียนรู้ คัมภีร์ไสย เรียนรู้ให้ครบหมด จนจบบทคัมภีร์ใน ฉันทศาสตร์ ท่านกล่าวไข...”^{๑๑๔}

๑๑๒ เล่มเดียวกัน, น.๓๔.

๑๑๓ เล่มเดียวกัน, น.๓๑.

๑๑๔ เล่มเดียวกัน, น.๓๑.

บทไหว้ครูของ *คัมภีร์ฉันทศาสตร์* ที่ยกมานี้ จะเห็นลำดับชั้นของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่แพทย์แผนไทยต้องให้การสักการะ ลำดับสูงสุดคือพระรัตนตรัยแห่งพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ลำดับรองลงมาคือพระฤๅษีผู้ทรงญาณ ๘ องค์ ซึ่งนักวิชาการบางท่าน^{๑๑๕} เชื่อว่าน่าจะหมายถึงฤๅษีผู้เป็นอาจารย์แพทย์ผู้มีชื่อเสียง ๘ องค์ในสมัยอินเดียบราหฺม ได้แก่ (๑) อาเตรยะ ผู้เป็นปรมาจารย์ และศิษย์รุ่นหลังคือ (๒) หาริต (๓) อัคนิวศ (๔) กาศยปะ (๕) เกทะ (๖) จรกะ (๗) สุสรุตะ และ (๘) วาคภฏ^{๑๑๖} โดยฤๅษี ๓ องค์หลังเป็นอาจารย์แพทย์ผู้มีชื่อเสียงของการแพทย์อายุรเวท ซึ่งวงการแพทย์แผนไทยส่วนใหญ่ไม่รู้จักชื่อ และมีได้นับถือว่าเป็นครูแพทย์แผนไทย

ตามประเพณีความเชื่อของชาวไทยพุทธและในหมู่แพทย์แผนไทย เมื่อกล่าวถึงพระฤๅษีทั้ง ๘ องค์ในบทไหว้ครู มักจะหมายถึงผู้ทรงศีลในตำนาน เป็นเทวฤๅษีผู้มีฐานะสูงกว่าเทพเจ้าของพราหมณ์ ได้แก่ (๑) พระฤๅษีอมรประสิทธิ์ (๒) พระฤๅษีนารถ (๓) พระฤๅษีสัชชนาลัย (๔) พระฤๅษีตาไฟ (๕) พระฤๅษีตาแวว (๖) พระฤๅษีกัศยปะ (๗) พระฤๅษีสิงขะ (๘) พระฤๅษีกัไลโยภู แม้ชื่อพระเทวฤๅษีเหล่านี้จะปรากฏในตำนานปราสาทของฝ่ายพราหมณ์ แต่ก็ได้รับความนิยมนับถืออย่างสูงจากชาวพุทธไทยและวงการแพทย์แผนไทยมากกว่าฤๅษีผู้เป็นครูแพทย์อายุรเวททั้งแปดท่านข้างต้น ซึ่งน่าจะถูกจัดอยู่ในลำดับรองจากเทพเจ้าของฮินดู เพราะพระพรหมเป็นผู้ให้กำเนิดความรู้แพทย์อายุรเวทในจารีตพราหมณ์^{๑๑๗}

แต่ประเพณีการจัดลำดับความสำคัญของฝ่ายพระพุทธศาสนานั้น ใช้มาตรฐานทางศีลเป็นเกณฑ์วัดมากกว่าสถานะของความเป็นมนุษย์หรือเทวดา ดังนั้น “บทไหว้ครู” ของชาวพุทธ โดยเฉพาะในวงการแพทย์แผนไทย จึงจัดอันดับพระฤๅษีผู้ทรงศีลทรงฌานสมาบัติสูงไว้เหนือพระอิศวรและพระพรหม ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดของจารีตพราหมณ์ อย่างไรก็ตาม แม้อคตินิยมทางวัฒนธรรมประเพณี การแพทย์แผนไทย

๑๑๕ คือ ศาสตราจารย์ ดร.กุสุมา รัชชมณี. ดู เล่มเดียวกัน, น.๒๓.

๑๑๖ เล่มเดียวกัน, น.๒๕-๒๖.

๑๑๗ ขุนนิเทศสุขกิจ. *อายุรเวทศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่สอง, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พร้อมจักรการพิมพ์. ๒๕๑๖, น.๔๐.

ตามความเชื่อของฮินดูโบราณ พระพรหมสอนวิชาแพทย์แก่ท้าวทักขิประเทศชาติ ซึ่งสอนต่อแก่อัศวินผู้สอนต่อแก่พระอินทร์ ผู้ถ่ายทอดให้พวกฤๅษี จากนั้นพวกฤๅษีจึงเป็นครูสอนวิชาแพทย์แก่ศิษย์สืบต่อกันมาจนทุกวันนี้

ให้ความเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งฝ่ายพุทธและฝ่ายพราหมณ์ หรือไสยศาสตร์ก็ตาม แต่ในขั้นที่เป็นอุดมคติสูงสุดของชีวิตนั้น การแพทย์แผนไทยมีจุดมุ่งหมายอย่างชัดเจนคือเพื่อบรรลुพระนิพพานอันเป็นบรมสุขตามคตินิยมทางพระพุทธศาสนา

ใน *พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์* นอกจากแพทย์แผนไทยจะตั้งปณิธานเพื่อให้ “ลวงลุนิพพานคล” ตาม “บทไหว้ครู” แล้วแม้แต่ผู้ประพันธ์ “*พุทธฉันทศาสตร์*” เอง ก็ยังอธิษฐานว่าหากไม่สามารถบรรลุนิพพานในชาตินี้ ก็ขอให้เกิดทัน *ยุคพระศรีอารยเมตไตรย* อันเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตวงศ์ เพื่อจะได้บรรลุพระนิพพานในชาติต่อไป ดังคำอธิษฐานของแพทย์แผนไทย ดังนี้

“ไปกายหน้า ข้าขอทนต์ *องค์พระเมตไตรย* อันได้โปรดข้าในชาติ
ควร ข้ามฝั่งยังห้องแก้ว *พระนิพพาน* อย่าแปรปรวน”^{๑๑๘}

อันที่จริง การช่วงชิงสถานะที่เหนือกว่าระหว่างพุทธกับพระเจ้าของพราหมณ์ มีปรากฏอยู่ในคำสอนของทั้งสองฝ่าย แต่สำหรับการแพทย์แผนไทย ย่อมถือว่าพุทธสถานะย่อมเหนือกว่าพราหมณ์สถานะ ดังเรื่องที่พระพุทธองค์ทรมานท้าวภากาพราหมณ์^{๑๑๙} ผู้มีมิถนาพิณูฐิตี อดอ้างว่าอยู่เหนือกว่าใคร ว่า

“พราหมณ์สถานะนี้เที่ยง ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เป็นทั้งหมดทั้งสิ้น ไม่มี
การแตกดับ พราหมณ์สถานะนี้แหละ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ แลที่
รอดพ้นเหนือขึ้นไปนอกจากพราหมณ์สถานะนี้หาไม่มี”

นอกจากนี้ พราหมณ์บริวารคนหนึ่ง ซึ่งถูกมารครอบงำ ได้กล่าวชมพระพุทธองค์ว่า

“ท่านอย่าก้าวร้าวพระพราหมณ์ เพราะว่าท่านพระพราหมณ์นี้แหละ
คือท้าวมหาพราหมณ์ องค์พระผู้เป็นเจ้าที่ไม่มีใครฝ่าฝืนได้ เป็นผู้มองเห็นหมด
สิ้น ยังสรรพสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิศวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นผู้บันดาล
เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่า
สัตว์ทั้งที่เกิด และที่จะเกิดต่อไป...”

๑๑๘ ดู *แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์*. อ่างแก้ว, น.๘๒.

๑๑๙ พระพราหมณ์คุณากรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธิมม์. พ.ศ. ๒๕๕๕, น.๓๓๙.

พระพุทธรูปเจ้าจึงตรัสบอกให้ทราบถึงภาวะนิพพาน ซึ่งไม่มีอำนาจใดเกาะกุมได้แม้แต่อำนาจของพระผู้เป็นเจ้า

“ภาวะที่พึงรู้ได้ มองด้วยตาไม่เห็น เป็นอนันต์ สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด ซึ่งภาวะปฐวีแห่งปฐวีเกาะกุมไม่ได้ ภาวะอาโปแห่งอาโป... ภาวะเตโชแห่งเตโช... ภาวะวาโยแห่งวาโยเกาะกุมไม่ได้ ภาวะสัตว์แห่งสัตว์ทั้งหลาย... ภาวะเทพแห่งเทพทั้งหลาย... ภาวะประชาชนดีแห่งประชาชนดี... ภาวะพรหมแห่งพระพรหม... ภาวะเวทหัพพะแห่งเวทหัพพะพรหมทั้งหลายเกาะกุมไม่ได้ ภาวะพระผู้เป็นเจ้าแห่งพระผู้เป็นเจ้าเกาะกุมไม่ได้ สรรพภาวะแห่งสรรพสิ่งเกาะกุมไม่ได้”^{๑๒๐}

“ภาวะที่พึงรู้ได้ มองด้วยตาไม่เห็น เป็นอนันต์ สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด” ในที่นี้คือ “ภาวะแห่งพระนิพพาน” ซึ่งไม่มีอยู่ในคำสอนของพระเวทหรือในจารีตของการแพทย์อายุรเวท

ดังนั้น จึงไม่ต้องสงสัยเลยว่า ในอารัมภบทของคัมภีร์แพทย์แผนไทยทุกคัมภีร์ จะเริ่มต้นด้วยคำกล่าวบูชาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระรัตนตรัย จากนั้นในบางคัมภีร์จะมีคำกล่าวบูชาบรมครูแพทย์ชีวกโกมารภัจจ์หรือพระฤๅษี หรือชื่อของผู้แต่งที่เป็นชาวพุทธ ยกตัวอย่างเช่น

พระคัมภีร์ปฐมจินดาร์^{๑๒๑} ตำราแพทย์แผนไทยที่ว่าด้วยเรื่องแม่และเด็ก และการกำเนิดโลกมนุษย์ มีบทเริ่มต้นเป็นภาษาบาลีพร้อมคำแปลว่า

“อันว่าข้า ถวายนมัสการแล้ว ซึ่ง**พระศรีสุคตศพลญาณเจ้า เป็นที่พึงของโลกย์** อนึ่งโสด อันว่าข้าไหว้แล้วโดยพิเศษ ซึ่ง**ชีวกโกมารภัจจ์ แพทย์ผู้ประเสริฐ เปรียบดุจสมเด็จพระนรินทรราชาธิบดี** ผู้มีมหิศรภาพเป็นจอมมกุฎแก่เทพย์บุตย์ทั้งหลาย จักแสดงบัดนี้ซึ่งคัมภีร์แพทย์อันวิเศษ ชื่อ **ประณมจินดาร์** อันเป็นหลัก**เบเนประธานแห่งพระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ทั้งปวง** อันพระอาจารย์โกมารภัจจ์แต่งไว้ในกาลก่อนโดยสังเขป เพื่อจะให้เป็นที่ยิ่งแก่สัตว์โลกทั้งหลาย ด้วยประการดังนี้”

๑๒๐ เล่มเดียวกัน, น.๓๓๙.

๑๒๑ กระทรวงศึกษาธิการ, **แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ**, กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ. ๒๕๕๒, น.๘๙.

สำหรับคัมภีร์นี้ หลังจากเริ่มต้นด้วยการถวายนมัสการ**พระศรีสุคตทศพลญาณเจ้า** ซึ่งก็คือ**พระพุทธเจ้า**แล้ว จะให้ความเคารพอย่างสูงต่อ**หมอชีวกโกมารภัจจ์** เสมอเหมือนสมเด็จพระจอมรินทร์จอมเทพ และยกย่อง**คัมภีร์ปฐมจินดาร์** ที่ท่านแต่งไว้ว่าเป็นประธานแห่งคัมภีร์แพทย์ทั้งปวง

พระคัมภีร์ตักกะศิลา^{๑๒๒} เป็นตำราแพทย์แผนไทยที่ว่าด้วยโรคระบาดร้ายแรงที่เกิดขึ้นในเมืองตักกะศิลา มีบทเริ่มต้นเป็นคำร้อยกรองภาษาไทยดังนี้

“ข้าไหว้**พระพุทธ พระธรรมบรสิฐถี พระสงฆ์บริพาร บิดา มารดา ครูบาอาจารย์** ขอแตงนิทาน เมืองตักกะศิลา ขอให้**มีไชยชนะแก่ภัย โรคะโรคา** กล่าวกลอนสอนไว้ ตามในตำรา เมืองตักกะศิลา ครั้งท่าลงเมือง **พระฤๅษีเมตตา เห็นเวทนา** ผู้คนตายเปลือง จึงไว้ตำรา **มีมาตามเรื่อง** เปนบุญไปเบื้องนำ**ชั่วกัลปา**”

พระคัมภีร์มหาโชดรัต^{๑๒๓} ตำราแพทย์แผนไทยที่ว่าด้วยโรคของสตรีโดยเฉพาะ เริ่มต้นพระคัมภีร์ด้วยพระคาถาบาลีกล่าวบูชา**พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พระปัจเจกพุทธเจ้า พรหม ท้าวจาดูโลกบาล พระฤๅษี เทวดา ฯลฯ** และกล่าวถึงผู้ประดิษฐ์ฐานคัมภีร์มหาโชดรัตหลายชื่อ ได้แก่ **ท้าวสัทัมบดีพรหม ครูผู้เฒ่า พระฤๅษี** ทั้ง ๔ คน เป็นต้น

พระคัมภีร์วโรยศสาร^{๑๒๔} ตำราแพทย์แผนไทยที่ว่าด้วยองค์แห่งแพทย์ ๓๐ ประการ เริ่มต้นพระคัมภีร์ด้วยพระคาถาบาลี และกล่าวถึงชื่อผู้แต่งตำราเป็นเสนาบดีกรุงลังกา ชื่อ **อมรเสกมหาอำมาตย์** ซึ่งน้อมกาย วาจาใจ **นมัสการพระบาทแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐกว่านักปราชญ์ทั้งหลาย** ผู้ประเสริฐแต่พระองค์เดียวใน ๓ ภพ

ข้อสังเกตเกี่ยวกับตัวอย่างของพระคัมภีร์แพทย์แผนไทยข้างต้น จะเห็นว่าชื่อผู้แต่งคัมภีร์ที่อยู่ร่วมสมัยกับพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็คือ**หมอชีวกโกมารภัจจ์** ส่วนคัมภีร์แพทย์แผนไทยเล่มอื่น ๆ ทั้งที่ยกตัวอย่างในที่นี้ และนอกจากตัวอย่าง มักไม่ระบุชื่อผู้แต่ง หรือหากระบุก็เป็นชื่อของเทพ เช่น **สัทัมบดีพรหม** ซึ่งแม้

๑๒๒ เล่มเดียวกัน, น.๓๗.

๑๒๓ เล่มเดียวกัน, น.๔๙๑-๔๙๓.

๑๒๔ เล่มเดียวกัน, น.๔๕๓-๔๕๔.

เป็นมหาเทพของพราหมณ์ แต่ก็หันมาสมาทานพระพุทธศาสนา หรือไม่กี่เป็นชื่อของแพทย์กึ่งตำนานที่เป็นชาวพุทธ เช่น อมรเสกมหาอำมาตย์แห่งกรุงลังกา หรือกล่าวถึงฤๅษีนิรนามที่แต่งตำรา แต่ไม่มีคัมภีร์แพทย์แผนไทยเล่มใดที่ระบุชื่อครูแพทย์อายุรเวทของพราหมณ์เลย จึงสรุปได้ว่า **คัมภีร์แพทย์แผนไทยทุกเล่มปฏิเสธการได้รับอิทธิพลจากการแพทย์อายุรเวทของพราหมณ์โดยสิ้นเชิง** แม้จะมีงานศึกษาของนักวิชาการชาวอินเดีย ชื่อ ซโยติร์ มิตรา ที่เชื่อว่า มีเนื้อหาของการแพทย์อายุรเวทปรากฏอยู่ใน **พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย และวิสุทธิมรรค** ของพระพุทธศาสนา^{๑๒๕} แต่ภายหลังมีงานของนักวิชาการชาวอินเดีย ชื่อ เค็นเน็ธ จี ชิส์ค์ ซึ่งหักล้างความเชื่อดังกล่าว ทั้งยังยืนยันว่า

“การสำรวจตรวจสอบเรื่องราวทางการแพทย์ของอินเดียโบราณของข้าพเจ้า... จะให้ภาพของประวัติศาสตร์การแพทย์ของอินเดียโบราณ ซึ่งแตกต่างจากที่มักถูกวาดไว้อย่างสิ้นเชิง ข้อมูลอ้างอิงชี้ให้เห็นว่า ศาสตร์การแพทย์ของฮินดูมีรากฐานมาจากงานของนักพรตนอกรีต (ในที่นี้หมายถึงนักบวชนอกลัทธิพราหมณ์ เช่น นักบวชในพุทธศาสนา เป็นต้น - ผู้เขียน) เป็นหลัก มากกว่าที่จะมาจากปัญญาชนพราหมณ์ อีกทั้งยังชี้ว่าการพัฒนาที่สำคัญของการแพทย์อินเดียเกิดขึ้นในช่วงเริ่มต้นของการสถาปนาวัฏวอารามในพุทธศาสนา นอกเหนือจากการสร้างรากฐานสำหรับประวัติศาสตร์ใหม่ของการแพทย์ในอินเดียโบราณแล้ว การค้นพบเหล่านี้จะช่วยพัฒนาความเข้าใจของเรา ทั้งในเรื่องการสืบทอดและการยอมรับองค์ความรู้บางอย่างผ่านศาสตร์ และพัฒนาความเข้าใจในประวัติศาสตร์เชิงสังคมของพุทธศาสนาในอินเดียและทั่วทั้งเอเชีย การนำเสนอประวัติศาสตร์การแพทย์อินเดียนี้ น่าจะกระตุ้นให้เกิดการถกเถียงโต้แย้ง โดยเฉพาะในบรรดาผู้ที่คิดว่าต้นกำเนิดของอายุรเวทมาจากจารีตพราหมณ์ดั้งเดิม”^{๑๒๖}

๑๒๕ Dr. Jyotir Mitra. *A Critical Appraisal of Ayurvedic Material in Buddhist Literature: With Special Reference to Tripitaka*, Varanasi (India): Jyotirlok Prakashan. First Edition. 1985. PP.23-25, 58-60.

๑๒๖ เค็นเน็ธ จี ชิส์ค์ ผู้แต่ง, ธีรเดช อุทัยวิทยารัตน์ ผู้แปล. *ลัทธินักพรตและการเยียวยาในอินเดียโบราณ: ระบบการแพทย์ในพุทธอาราม*. พิมพ์ครั้งแรก, กรุงเทพฯ: สถาบันการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข. ๒๕๕๑. คำนำผู้แต่ง, น.๑๐.

หลักพุทธจริยศาสตร์ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ เป็นคัมภีร์ประธานของบรรดาคัมภีร์แพทย์แผนไทยทั้งหลาย นอกจากคัมภีร์ฉันทศาสตร์จะบรรจุคัมภีร์สำคัญอื่น ๆ ไว้โดยสังเขป ได้แก่ *คัมภีร์ปฐมจินดา คัมภีร์มหาโชติรัต คัมภีร์ครุภรรษา คัมภีร์อภัยสันตา คัมภีร์สิทธิสาร นนทปักษ์ คัมภีร์อติสาร คัมภีร์มรณญาณสูตร คัมภีร์สรรพคุณรส คัมภีร์ธาตุบรรจบ คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุต่าง ๆ* แล้ว ยังกล่าวถึงจรรยาบรรณแพทย์แผนไทยไว้เป็นหลัก ให้ผู้เป็นแพทย์ต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด นับตั้งแต่การมีนิพพานเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด การปฏิบัติ

รักษาศีล ๕ และศีล ๘ รวมทั้งการละอกุศลบาปธรรม ๑๔ ประการ ดังคำฉันท์ว่า
*ฉันทศาสตร์ท่านกล่าวไข ลิปสี่ข้อจงควรจำ เป็นแพทย์นี้ยากนัก
จะรู้จักซึ่งกองกรรม ตัดเสียซึ่งบาปธรรม ลิปสี่ตัวจึงเที่ยงตรง*^{๑๒๗}

“**บาปธรรมลิปสี่ตัว**” ในที่นี้คือ **อกุศลเจตสิก ๑๔** หรือธรรมที่ประกอบกับจิตในฝ่ายอกุศล ๑๔ ประการ ได้แก่

- (๑) โมหะ (ความหลง)
- (๒) อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป)
- (๓) อนินตตปปะ (ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป)
- (๔) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)
- (๕) โลภะ (ความอยากได้อารมณ์)
- (๖) ทิฎฐิ (ความเห็นผิด)
- (๗) มานะ (ความถือตัว)
- (๘) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย)
- (๙) อิสสา (ความริษยา)
- (๑๐) มัจฉริยะ (ความตระหนี่)
- (๑๑) กุกุกจจะ (ความเดือดร้อนใจ)
- (๑๒) ถีนะ (ความหดหู่)
- (๑๓) มितระ (ความง่วงเหงา)
- (๑๔) วิจิกิจฉา (ความคลางแคลงสงสัย)

๑๒๗ กระทรวงศึกษาธิการ. *แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ*, กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ. ๒๕๕๒, น.๓๑.

๗.๒ พุทธจักรวาลวิทยาในการแพทย์แผนไทย

จักรวาลวิทยา หมายถึง แนวคิดและทฤษฎีที่ว่าด้วยการแสวงหาความจริงที่เกี่ยวกับโลกและจักรวาลในมิติต่าง ๆ^{๑๒๘}

ในกรณีของการแพทย์แผนไทย ได้มีการกล่าวถึงมโนทัศน์จักรวาลวิทยาไว้ในอารัมภบทของ **พระคัมภีร์ปฐมจินดาร์** ซึ่งเป็นตำราแพทย์แผนไทยว่าด้วยแม่และเด็ก ในส่วนของจักรวาลวิทยา **พระคัมภีร์ปฐมจินดาร์** ได้อ้างอิงคำอธิบายจาก **พระคัมภีร์จักรวาลทีปนี**^{๑๒๙} อันเป็นวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเถรวาทชั้น “ทีปนี”^{๑๓๐} ซึ่งแต่งโดยพระเถรจารย์รุ่นหลัง เพื่อสร้างคำอธิบายเรื่องใดเรื่องหนึ่งในพระไตรปิฎกออกไปอย่างพิสดาร สำหรับ **พระคัมภีร์จักรวาลทีปนี** ซึ่งรจนาเป็นภาษาบาลี โดยพระสิริมังคลาจารย์มหาปราชญ์แห่งล้านนา เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๓ **จักรวาลทีปนี** หรือ **จักกवालทีปนี** เป็นงานประพันธ์เชิงวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับจักรวาลวิทยาของพุทธศาสนา (Buddhist Cosmology) ที่มีอายุเก่าแก่รองลงมาจาก **ไตรภูมิภคา** ของพญาลิไทแห่งราชวงศ์พระร่วง (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๗๙๐-๑๘๑๙) ซึ่งมีการอ้างอิงแหล่งที่มามากมายใน **พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา โยชนา และปกรณ์วิเสส** ต่าง ๆ ในฝ่ายของเถรวาท เนื้อหาแบ่งเป็น ๖ กัณฑ์ (บท) ประกอบด้วย

๑๒๘ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. *พุทธจักรวาลวิทยา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙. บทนำ.

๑๒๙ ดู พระคัมภีร์ปฐมจินดาร์ ใน *แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ*. อ่างแก้ว, น.๙๐.

กล่าวว่า “ครั้งแลบังเกิดบูรพนิมิตร์ขึ้นแล้ว จึงนำค่างเปือกตมก็บังเกิดตกลงมา ๗ วัน ๗ คืน แล้วก็สิ้นบนชั้นเข้า ดุจดั่งสวะลอยอยู่เหนือหลังน้ำ โดยหนาได้สองแสนสี่หมื่นโยชน์ อันนี้แจ้งอยู่ในพระคัมภีร์จักรวาลทีปนีโน้นแล้ว”

๑๓๐ การจัดลำดับชั้นความสำคัญของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑. พระไตรปิฎก เป็นหลักฐานชั้นที่ ๑ เรียกว่า บาลี
๒. อรรถกถา คำอธิบายพระไตรปิฎก
๓. ฎีกา คำอธิบายอรรถกถา
๔. อนุฎีกา คำอธิบายฎีกา
๕. โยชนา คำอธิบายอนุฎีกา

สำหรับ “ทีปนี” หมายถึงประทีป หรือแสงสว่าง ที่ส่องอธิบายความให้ชัดเจน มักจะใช้เป็นคำลงท้ายของคัมภีร์ประเภทฎีกาลงมาจนถึงชั้นโยชนา

กัณฑ์ที่ ๑ **จกกวาฬสรูปาทินุเทศ** ว่าด้วยรูปร่างของจักรวาล

กัณฑ์ที่ ๒ **ปพพตนิเทศ** ว่าด้วยเรื่องภูเขาสำคัญต่าง ๆ

กัณฑ์ที่ ๓ **ขลาสยนิเทศ** ว่าด้วยแหล่งน้ำ มหาสมุทร สระน้ำ แม่น้ำต่าง ๆ

กัณฑ์ที่ ๔ **ทีปนิเทศ** ว่าด้วยทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ทวีป ได้แก่ อุตฺรกุฑทวีป บูรพวิทฺหทวีป อมรโคยานทวีป และชมพูทวีป คือโลกมนุษย์ที่มีความพิเศษ คือเป็นแดนเกิดของพระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระจักรพรรดิราช นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงชื่อบ้านภูมิเมืองของนครสำคัญ ๆ อาทิ พาราณสี สาวตถี เวสาลี มิถิลา ตลอดจนการบริหารปกครองราชธานีและชนบท

กัณฑ์ที่ ๕ **ภูมินิเทศ** ว่าด้วยภูมิต่าง ๆ ๒ ภูมิ คือ อบายภูมิ และเทวภูมิ

กัณฑ์ที่ ๖ **ปกิณณกวินิจฉย** ว่าด้วยเรื่องปกิณกะ เบ็ดเตล็ดอื่น ๆ เช่น เรื่องอายุของมนุษย์ อายุของเทวดา อายุของสัตว์นรก ฯลฯ อาหาร ต้นไม้ โลก โลกธาตุ ความไม่สิ้นสุด เป็นต้น

ดร.พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส ได้ให้ข้อสังเกตสำคัญเกี่ยวกับจักรวาลวิทยา ตามคติพุทธปรัชญาเถรวาท หรือที่เรียกว่า **พุทธจักรวาลวิทยา** ไว้ดังนี้

“สำหรับแนวคิดที่เกี่ยวกับเรื่องโลกและจักรวาลในพระพุทธศาสนาเถรวาท นั้น มีต้นเค้ามาตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเอาไว้ เช่น **อัครัญญสูตร** ที่กล่าวถึงกำเนิดมนุษย์และความเป็นมาของโลก **มหาปรินิพพานสูตร** ที่ว่าด้วยลักษณะการตั้งอยู่ของโลกและการไหวของแผ่นดิน และ**จุฬนิกาสูตร** ที่ว่าด้วยจักรวาลซึ่งมีจำนวนถึงแสนโกฏิจักรวาล เป็นต้น

จากตัวอย่างของพระสูตรเหล่านั้น จะเห็นว่าพระพุทธเจ้าได้พยายามที่จะเสนอแนวคิดเรื่องโลกและจักรวาลนี้เอาไว้ต่างกรรมต่างวาระในหลายสถานการณ์ด้วยกัน แต่ประเด็นที่น่าสนใจก็คือว่า ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์พยายามที่จะหาคำตอบเกี่ยวกับผู้สร้างโลกและจักรวาลว่าเกิดหรือมีขึ้นมาได้อย่างไร เมื่อพบทางตันในแง่ของการศึกษาและค้นคว้า ไม่ว่าจะป็นทางกายหรือทางใจ บทสรุปสุดท้ายก็คือการผลึกภาะการสร้างโลกและจักรวาลให้เป็นเรื่องของพระเจ้า ในวิถีทางที่แตกต่างกันนั้น พระพุทธองค์กลับไม่คอยให้ความสำคัญต่อประเด็นของการหาคำตอบเกี่ยวกับการสร้างโลกและจักรวาลเท่าใดนัก เพราะพระองค์มองว่าปัญหาเหล่านั้นเป็นปัญหาในเชิงอภิปรัชญา เป็นปัญหาที่ไม่ได้มุ่งไปสู่การแก้ไขเรื่องภายในของตัวมนุษย์เอง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่า

องค์ความรู้เหล่านั้นไม่ได้มุ่งไปสู่การดับทุกข์อย่างแท้จริง ดังจะเห็นได้จากการที่ พระพุทธรูปองค์ทรงมีท่าที่เงิบงันเมื่อถูกมาลวงกยบุตรถามประเด็นที่ว่าโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง หรือโลกมีที่สิ้นสุดหรือไม่ (ดู *อุฬามาตังคชาดก* ม.ม. ๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๑๗-๑๒๒) เป็นต้น

ประเด็นที่น่าวิเคราะห์ต่อไปก็คือว่า เกิดอะไรขึ้นเกี่ยวกับองค์ความรู้ที่ว่าด้วย “จักรวาลวิทยา” ในยุคหลัง ๆ ซึ่งเป็นยุคของพระอรหันตสาวกและพระภิกษุสงฆ์เป็นต้น ปัญหาก็คือว่า แท้ที่จริงแล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้พยายามที่จะตรัสเรื่องโลกและจักรวาลเอาไว้ อย่างระมัดระวังและรัดกุมอย่างยิ่ง ดังที่ได้ชี้ให้เห็นในเบื้องต้นแล้วว่า พระองค์มองว่าปัญหาเหล่านี้เป็นปัญหาในเชิงอภิปราย และการนำเสนอของพระองค์นั้นก็ไม่ได้มีจุดมุ่งหมาย ที่พยายามจะตอบปัญหาเหล่านี้ในเชิงอภิปราย แต่พระองค์พยายามที่จะนำเสนอในเชิง จริยศาสตร์ แต่เมื่อมาถึงยุคของพระอรหันตสาวก กลับมีการขยายนัยเกี่ยวกับ “จักรวาล วิทยา” เอาไว้อย่างวิจิตรพิสดารและชัดเจนมากยิ่งขึ้น^{๑๓๑}

อัคคัญสูตร: จักรวาลวิทยาแนวพุทธ ว่าด้วยกำเนิดโลก กำเนิดมนุษย์ และกำเนิด ระเบอบการปกครอง

อัคคัญสูตร (ที.ปา. ๑๑/๕๑.๗๒/๗๑-๘๘) เป็นพระสูตรสำคัญอีกสูตรหนึ่ง ที่แสดงแนวความคิดจักรวาลวิทยาแนวพุทธที่มีมาก่อน *พระคัมภีร์ปฐมการ (Book of Genesis)* ที่ว่าด้วยกำเนิดโลกและกำเนิดมนุษย์ของคริสต์ศาสนา โดยจักรวาลวิทยา แนวพุทธนี้เชื่อมโยงกับจักรวาลวิทยาเรื่องพรหมปโรหิตสร้างโลกตามความเชื่อของ ฮินดูโบราณที่มีมาก่อนหน้านั้น แต่พระพุทธศาสนาหักล้างความเชื่อของลัทธิพรหมณ์ ดังกล่าวด้วยทฤษฎีจักรวาลวิทยาแบบเหตุผลเชิงประจักษ์นิยม ดังนี้

“ในอดีตกาลล่วงมายาวนาน... สัตว์ทั้งหลายโดยมากย่อมเกิดในชั้น อาภัสสรพรหม สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปีติเป็นอาหาร (ไม่ต้องบริโภค คำข้าว) มีรัศมีสว่างออกจากกายตนเอง สัตว์จรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอัน งาม... สมัยนั้นจักรวาลทั้งสิ้นนี้เป็นน้ำทั้งนั้น มีตมบนแลไม่เห็นอะไร ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ก็ยังไม่ปรากฏ ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ยังไม่ปรากฏ กลางวัน

๑๓๑ พระมหาพรหมชา ฐมมหาโส. *พุทธจักรวาลวิทยา*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย. ๒๕๓๔. บทหน้า. <https://www.gotoknow.org/posts/316983>

กลางคืนก็ยังไม่ปรากฏ... ฤดูแลงและปีก็ยังไม่ปรากฏ เพศชายและเพศหญิง ก็ยังไม่ปรากฏ...”

ครั้นต่อมา

“เมื่อสัตว์เหล่านั้นพากันเอานิ้วข้อนิ้ววันดินขึ้นลงลึ้มดูอยู่ ๖ วันดิน ได้ซาบซ่านไปแล้ว สัตว์เหล่านั้นจึงเกิดความอยากขึ้น... เมื่อรัศมีกายของสัตว์ เหล่านั้นก็หายไปแล้ว ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็ปรากฏ... ดวงดาวนักษัตร ทั้งหลายก็ปรากฏ... กลางวันกลางคืนก็ปรากฏ... ฤดูแลงและปีก็ปรากฏ”

จากนั้นมนุษย์จึงมีได้เป็น “อาภัสสรพรหม” อีกต่อไป แต่มีเพศหญิง เพศชาย และมีเพศสัมพันธ์กันเพื่อให้กำเนิดบุตร มีการทำนาปลูกข้าวเพื่อเป็นอาหารบริโภค และเริ่มมีระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยโบราณ ซึ่งเป็นหลักการแห่งนิติธรรม ที่ปรากฏอยู่ใน “กฎหมายตรา ๓ ดวง” ของไทย

กล่าวได้ว่า **อัคคัญญสูตร** เป็น **ทฤษฎีจักรวาลวิทยา** ขั้นต้นที่ปรากฏอยู่ในชั้น **พระไตรปิฎก** ซึ่งเป็นต้นเค้าของ **พระคัมภีร์จักรวาลทิปนี** ในชั้นฎีกาที่ **คัมภีร์ปฐมจินดา** นำมาอ้างอิงต่อมา

พุทธจักรวาลวิทยาตาม **พระคัมภีร์จักรวาลทิปนี** ที่ปรากฏในต้น **พระคัมภีร์ปฐมจินดาร** แม้จะยอมรับปรัชญา จักรวาลวิทยาตามจารีตฮินดูว่า เกิดเพลิงประลัย กัลป์ล้างโลกเก่าแล้วมีน้ำท่วมโลก บังเกิดโลกใหม่ และพรหมจารีเป็นผู้ให้กำเนิดบุตร ๑๒ คนด้วยวิธี “**ครรถปะรามาศ**” คือว่าเอามือลูบนาภีก็มีครรภ์ เกิดบุตรแพร่หลายไป ทั้ง ๔ ทวีป”^{๑๓๒} แต่เรื่องราวดังกล่าวเป็นเพียงส่วนเปลือกของ **พระคัมภีร์จักรวาลทิปนี** ของพระพุทธศาสนา เพราะส่วนที่เป็นแก่นของพุทธจักรวาลวิทยาที่ไม่ปรากฏอยู่ใน **คัมภีร์ปัทมปุราณะ** ของพราหมณ์ ที่กล่าวว่า “**พรหมคือพระเจ้าองค์เดียวผู้สร้างโลก**” ก็คือตำนานการ “**บังเกิดสมเด็จพระพุทธเจ้ามาตรัส ๕ พระองค์**”^{๑๓๓} หรือเรื่องชมพูทวีป ที่มีการ “**สร้างเสพเมถุนสังวาคจึงมีครรภ์**”^{๑๓๔} เป็นต้น ซึ่งเป็นการหักล้างเรื่องพระพรหมสร้างโลกพร้อมกับสร้างทฤษฎีการปฏิสนธิตามหลักชีววิทยาธรรมชาติขึ้น

๑๓๒ ดู **แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ**, น.๙๐-๙๑.

๑๓๓ เล่มเดียวกัน, อ้างแล้ว.

๑๓๔ เล่มเดียวกัน, อ้างแล้ว.

๗.๓ ทฤษฎีการกำเนิดชีวิตมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนาและ หลักการแพทย์แผนไทยในคัมภีร์ปฐมจินดาและ คัมภีร์มหาโชติรัต

เนื่องจากพุทธจักรวาลวิทยามีได้ยอมรับว่า ชีวิตเกิดจากการสร้างของ พระผู้เป็นเจ้าของจักรวาลวิทยาตั้งเดิมของพราหมณ์ ดังนั้น จึงมีคำอธิบาย กระบวนการก่อกำเนิดของชีวิตมนุษย์ตามหลักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติในส่วนที่เป็น รูปธรรม และมีคำอธิบายที่เหนือขึ้นไปในส่วนที่เป็นนามธรรม

พระพุทธศาสนาได้จำแนกประเภทชีวิตตามลักษณะของการเกิด ๔ ประเภท ดังที่ปรากฏใน **พระคัมภีร์ปฐมจินดา** อันเป็นตำราเรียนของแพทย์แผนไทยว่า

“แต่ชมพูทวีปเรานี้เป็นกามราค สร้อยเสพเมถุนสังวาสจึงมีครรรภ์ สัตว์ที่มาปฏิสนธินั้นเป็น **ขลามพุขะ** สัตว์ที่เกิดเป็นฟองฟักนั้นชื่อ **อณทชะ** สัตว์มาปฏิสนธิด้วยเปลือกตมนั้นชื่อ **สังเสทชะ อุปปาทิกะ** นั่นคือสัตว์ ปฏิสนธิ เป็น อุปปาทิกะไม่มีสิ่งใด ๆ ก็เกิดขึ้น”^{๑๓๕}

ข้อความข้างต้นมาจากแหล่งที่มาใน**พระไตรปิฎก** ๒ แห่ง คือใน **สังคิตสูตร** (ที.ปา. ๑๑/๒๖๗/๗๔๓) ข้อ **“โยนิ ๔”** ว่าด้วยแบบหรือชนิดของการเกิด ๔ อย่าง และ ใน **มหาสีหนาทสูตร** (ม.มู. ๑๒/๑๖๙/๑๔๗) ตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตร เรื่องกำเนิด ๔ ชนิด ซึ่งมีบริบทดังนี้

กำเนิด ๔

[๑๕๒] สารีบุตร กำเนิด ๔ ชนิดนี้ กำเนิด ๔ ชนิดไหนบ้าง คือ

๑. กำเนิดอณทชะ การเกิดในไข่
๒. กำเนิดขลามพุขะ การเกิดในครรรภ์
๓. กำเนิดสังเสทชะ การเกิดในเถ้าโคลหรือที่ขึ้นแฉะ
๔. กำเนิดโอปปาติกะ การเกิดผุดขึ้น

๑๓๕ ดู แพทย์ศาสตร์สงคราม: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ, น.๙๐.

กำเนิดอณชชะ คืออะไร
คือเหล่าสัตว์ผู้เจาะทำลายเปลือกไข่แล้วเกิด นี้เราเรียกว่า
กำเนิดอณชชะ
กำเนิดชลาพุชะ คืออะไร
คือเหล่าสัตว์ผู้กำเนิดในครรภ์ นี้เราเรียกว่า กำเนิดชลาพุชะ
กำเนิดสังเสทชะ คืออะไร
คือเหล่าสัตว์ผู้กำเนิดในปลาเน่า ซากศพเน่า ขนนมบูด น้ำครำ
หรือเล้าโคล เราเรียกว่า กำเนิดสังเสทชะ
กำเนิดโอปปาติกะ คืออะไร
คือเทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางจำพวก และเปรตบางจำพวก
นี้เราเรียกว่า กำเนิดโอปปาติกะ
สารีบุตร กำเนิดมี ๔ ชนิดนี้แล^{๑๓๖}

มีเรื่องราวปรากฏใน **ปฐมภวสูตร** ว่าคราวหนึ่ง พระอานนท์ได้ทูลถามปัญหา พระพุทธเจ้าว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดในภพต่าง ๆ กล่าวเฉพาะ “กามภพ” อันเป็น ภาวะชีวิตของมนุษย์โลก พระพุทธองค์ตรัสถามย้อนพระอานนท์ว่า

“อานนท์ ถ้ากรรมที่อำนวยผลให้ในกามธาตุจักไม่มีแล้ว กามภพ พึงปรากฏได้บ้างไหม”

จากนั้นทรงกล่าวสรุปว่า

“อานนท์ เพราะเหตุนี้แล **กรรม**จึงชื่อว่าเป็นไรณา (กัมมเขตต์) **วิญญาน**จึงชื่อว่าเป็นพีช (วิญญานพีชะ) **ตัณหา**จึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว (ตัณหาสินะหะ) **วิญญาน**ดำรงมั่นอยู่ได้เพราะกามธาตุของสัตว์ที่มีวิชา เป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดภพใหม่จึงมีต่อไปอีกด้วย **ประการฉะนี้**”^{๑๓๗}

๑๓๖ ที่มา: โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๑๒, น.๑๕๑-๑๕๒. พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๒-๔ สุตตันตปิฎก เล่มที่ ๔ มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก สีนหาทวารค ๒. มหาสีหนาทสูตร.

๑๓๗ ที่มา: โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๒๐, น.๓๐๐-๓๐๑. พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๐ สุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๒ [ฉบับมหาจุฬาฯ] อังคุตตรนิกาย เอกทก-ติก นิบาต ๖. ปฐมภวสูตร ว่าด้วยเหตุเกิดแห่งภพ สูตรที่ ๑.

ปฐมภวสูตร ว่าด้วยเหตุเกิดแห่งภพทั้งสาม มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **นวสูตร** หรือ **พระสูตรว่าด้วยภพใหม่** นับได้ว่าเป็นเอกสารชั้นปฐมภูมิของพระพุทธศาสนา เพราะเป็นพระสูตรในพระไตรปิฎกโดยตรง ซึ่งได้แสดงองค์ประกอบฝ่ายนามธรรมในกระบวนการเกิดของมนุษย์ในภพใหม่ อันได้แก่ **กัมมเขตต์** คือ กรรมเปรียบดังผืนนา **วิญญานพีช** คือวิญญานเปรียบดังเมล็ดพืช และ **ตัณหาสินเนหะ** คือตัณหาเปรียบดังยางเหนียวเครื่องผูกใจให้ไปเกิดในภพใหม่เรื่อยไป トラบใดที่ยังมี**อวิชชา** คือ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ตามพระสูตรนี้ องค์ประกอบฝ่ายนามธรรมที่เป็นปัจจัยในกระบวนการก่อกำเนิดชีวิตคือตัณหาและกรรม ทั้งนี้โดยอำนาจแห่งตัณหา^{๑๓๘} (อันมีอวิชชาดบัง) เป็นปัจจัยยึดโยงวิญญานหรือจิตให้เกาะเกี่ยวกับรูปแล้วก่อกำเนิดเป็นชีวิตขึ้น ส่วนกรรมทั้งที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นปัจจัยสำคัญที่ปรุงแต่งหรือสร้างรูปแบบชีวิตให้เป็นไปในภพหรือสภาพต่าง ๆ เช่น เป็นอรุปรพหม รูปพรหม เทวดา มนุษย์ และดิรัจฉาน เป็นต้น รวมทั้งเป็นปัจจัยให้ชีวิตเป็นไปในลักษณะต่าง ๆ เมื่อแรกเกิด เช่น สมประกอบหรือไม่สมประกอบ สมบูรณ์แข็งแรงหรือไม่สมบูรณ์แข็งแรง เป็นต้น

มหาตัณหาสังขยสูตร^{๑๓๙}: นามและรูปต้องอาศัยกันจึงก่อเกิดชีวิตได้

ตามจารีตความเชื่อของอินเดียโบราณก่อนพระพุทธศาสนา เชื่อว่ามีวิญญานในลักษณะที่เป็นอมตะท่องเที่ยวไปหาแดนเกิดในครรภ์ของสตรี โดยที่บิดาและมารดามีได้มีการสังวาสกัน ความเชื่อดั้งเดิมนี้นี้ยังมีปรากฏใน **พระคัมภีร์ปฐมจินดาร์** ตอน **“ครรภ์ประรามาศ”** กล่าวถึงการเอามือลูบท้องก็มีครรภ์ขึ้นมา แม้ในวรรณกรรมฝ่ายพุทธ เมื่อกล่าวถึงเรื่องราวก่อนสมัยพุทธกาลเอง เช่น ชาดกเรื่อง **สุวรรณสาม** ก็กล่าวถึงทุกุลฤๅษีเอามือลูบท้องปาริกาฤๅษีณิขณะที่นางมีประจำเดือน พระบรมโพธิสัตว์ก็จะลงมาจุติในท้องของนาง หรือในเรื่อง **รามเกียรติ์** ตอนกำเนิดพาลีและสุครีพ วงศ์วานเมืองขีดขิน ได้กล่าวถึงพระอินทร์เอามือลูบหลังของนางกาลอัจนาหนึ่งครั้ง นาง

๑๓๘ หมายถึงตัณหา ๓ ประการคือ ๑. กามตัณหา: ความปรารถนาสิ่งสนองความใคร่ทางอินทรีย์ทั้งห้า ๒. ภวตัณหา: ความปรารถนาในภพหรือภาวะที่น่ายินดี ๓. วิภวตัณหา: ความปรารถนาที่จะไปพ้นจากภพหรือภาวะที่น่าไม่ยินดี.

๑๓๙ ดู **มหาตัณหาสังขยสูตร** ว่าด้วยการสิ้นตัณหาสูตรใหญ่ หรือว่าด้วยชาติภุมมัททิลกสูตร. ที่มา: **พระไตรปิฎกฉบับหลวง** มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก ๑๒/๔๔๐-๔๕๘/๓๓๐-๓๔๘.

ก็ตั้งท้อง ๑๐ เดือน แล้วคลอดออกมาเป็นพาลีกายสีเขียว ต่อมา พระอาทิตย์ลงมาเอา มือลูบท้องนางกาลอัจนา นางก็ตั้งท้องให้กำเนิดสุครีพกายสีแดง เป็นต้น

ทั้งเรื่อง **ชาตก** และเรื่อง **รามเกียรติ์** ล้วนเป็นเรื่องปรัมปราก่อนคำสอนของ พระพุทธเจ้า จึงสะท้อนความเชื่อของลัทธิพราหมณ์อย่างชัดเจน แต่ใน **มหาตัมहाสังขยสูตร** ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่กล่าวไว้ใน **พระไตรปิฎก** ได้หักล้างความเชื่อของพระภิกษุสาวกรูปหนึ่งชื่อภิกษุสาตี บุตรชาวประมง ซึ่งตีความคำสอนของพระบรมศาสดา เรื่อง **“วิญญูณ”** โดยอาศัยฐานคติความเชื่อเดิมในลัทธิพราหมณ์ แล้วคิดว่าตนเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้า ถึงกับเที่ยวประกาศอวดอ้างว่า **“เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคได้แสดงว่าวิญญูณนั้นนั่นแหละ ย่อมท่องเที่ยวเล่นไปไม่ใช่อื่น”**^{๑๔๐}

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถามว่า **“ดูกรสาตี วิญญูณนั้นเป็นอย่างไร”** พระสาตีจึงทูลตอบว่าวิญญูณคือ **“สภาวะที่พูดได้ รับรู้ได้ ย่อมเสวยวิบากกรรมทั้งหลาย ทั้งส่วนดีทั้งส่วนชั่วในทีนั้น ๆ นั้นเป็นวิญญูณ”**^{๑๔๑}

ในที่นี้ พระสาตีต้องการกราบทูลพระบรมศาสดาว่าสิ่งที่เรียกว่าวิญญูณนั้นมีตัวตนเป็นเอกเทศ ไม่ต้องอิงอาศัยปัจจัยอื่นก็สามารถดำรงสภาวะของตัวเองอยู่ได้อย่างเป็นอิสระ และสามารถเดินทางท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ เป็นตัวการเสวยผลแห่งกรรมทั้งหลาย ใน **อรรถกถา มหาตัมहाสังขยสูตร** อธิบายว่าพวก **สัตสตทิกขุ** อันเป็นมิถิชา ทิกขุจำพวกหนึ่งก่อนสมัยพุทธกาลที่เชื่อเรื่องโลกนี้โลกหน้า หรือชาตินี้ชาติหน้า ดังนี้

“เธอได้มีความคิดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร (ชั้น ๔) เหล่านี้ ย่อมดับไปในทีนั้น ๆ นั้นแหละ แต่ วิญญูณ ย่อมท่องเที่ยว ย่อมเล่นไป จากโลกนี้สู่โลกอื่น จากโลกอื่นสู่โลกนี้ ดังนี้ จึงเกิด สัตสตทิกขุ”^{๑๔๒}

สัตสตทิกขุ ดังกล่าว เป็นความเห็นที่พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็น **“ทิกขุอันลามก”** และทรงเรียกผู้ที่มีความเห็นดังกล่าวว่า **“โมฆะบุรุษ”** (บุคคลผู้ไร้ประโยชน์) พระพุทธองค์ทรงอธิบายความหมายอันถูกต้องของ **“วิญญูณ”** ว่ามิใช่เป็นสภาวะที่มีตัวตนเป็นอิสระ แต่ต้องอิงอาศัยปัจจัยประชุมกันจึงเกิดขึ้นได้

๑๔๐ ดู มหาตัมहाสังขยสูตร.

๑๔๑ ดู มหาตัมहाสังขยสูตร.

๑๔๒ อรรถกถา มหาตัมहाสังขยสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก มหายมกวรรค ว่าด้วยสาคติภิกษุ ทิกขุลามก. <http://84000.org/tipitaka/attha/v.php?B=12&A=8041&Z=8506>

**“ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น เรา
กล่าวแล้วโดยปริยาย เป็นอนек ความเกิดแห่งวิญญาณ เว้นจากปัจจัย
มิได้มี”^{๑๔๓}**

จากนั้นทรงเปรียบเทียบ “วิญญาณ” เหมือนกับ “ไฟ” ซึ่งไม่สามารถถูกลูก
ใหม่เป็น “เปลวไฟ” หรือ “ดวงไฟ” ขึ้นได้เองลอยๆ แต่ต้องอาศัยเชื้อชนิดต่างๆ อาทิ
เช่น ไฟที่อาศัยป่าเป็นเชื้อติดขึ้น เรียกว่า “ไฟป่า” ในทำนองเดียวกัน “วิญญาณ” ที่
อาศัยจักขุและรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ก็เรียกว่า “จักขุวิญญาณ” เป็นต้น นอกจากนี้ ใน
มหาตัมahasāngyāsūtra ยังกล่าวถึง “ปัจจัยแห่งการเกิด” และ “ปัจจัยแห่งความดับ”
ตามกฎอฏฐิปัจจตา กล่าวโดยรวบยอดคือ “เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่ง
นี้ก็เกิดขึ้น คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี...” และ “เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ คือ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ...”^{๑๔๔}

หลักคิดของพุทธศาสนาเรื่อง “วิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น” หรือ
“ปัจจัยเป็นเหตุเกิดแห่งวิญญาณ” ได้นำมาสู่ประเด็นรูปธรรมเรื่องกระบวนการเกิด
ของทารกในครรภ์ ซึ่งต้องอาศัยเหตุปัจจัยในการเกิด มิใช่เกิดจากพระเจ้าผู้สร้าง หรือ
เกิดจากดวงวิญญาณไปเกิดในครรภ์

พระพุทธรูปองค์นี้ชัดเจนนัยถึงเหตุแห่งการเกิดทารกในครรภ์เพราะความ
ประชุมพร้อมกันแห่งปัจจัย ๓ ประการ คือ

๑. มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน (สังวาสกัน)
๒. มารดามีระดู
๓. ทารกที่มาจากเกิด

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย ๓
ประการ ความเกิดแห่งทารกก็มีในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่
มารดายังไม่ีระดู และทารกที่จะมาเกิดยังไม่ปรากฏ ความเกิดแห่งทารกก็
ยังไม่มีก่อน ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่ทารกที่จะ
มาเกิดยังไม่ปรากฏ ความเกิดแห่งทารกก็ยังไม่ีก่อน ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อ
ได้มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย มารดามีระดูด้วย ทารกที่จะมาเกิดก็ปรากฏ

๑๔๓ ดู มหาตัมahasāngyāsūtra. ข้อ [๔๔๓].

๑๔๔ ดู มหาตัมahasāngyāsūtra. ข้อ [๔๔๔].

ด้วย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการอย่างนี้ ความเกิดแห่ง ทารกจึงมี ดูกรภิกษุทั้งหลาย มารดาอย่ามรภัษาทารกนั้นด้วย ท้องเก้าเดือน บ้าง สิบเดือนบ้าง เมื่อล่วงไปเก้าเดือนหรือสิบเดือน มารดาก็คลอดทารกผู้ เป็นภาระหนักนั้นด้วยความเสี่ยงชีวิตมาก และเลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนัก นั้นซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความเสี่ยงชีวิตมาก。”^{๑๔๕}

ยักขลังยุตอินทกสูตร: ว่าด้วยคัพภวิทยาแบบพุทธในการแพทย์แผนไทย

ใน **ยักขลังยุตอินทกสูตรที่ ๑**^{๑๔๖} กล่าวถึงอินทกยักษได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบพูลถามปัญหาว่า ชีวิตก่อตัวขึ้นในครรภ์ได้อย่างไร ดังนี้

“ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า รูปไม่ใช่ชีวิต
สัตว์นี้จะมีร่างกายนี้ได้อย่างไรหนอ
กระดุกและก้อนเนื้อมาจากไหน
สัตว์นี้จะอยู่ในครรภ์ได้อย่างไร”

พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า

“รูปนี้เป็น **กลละ** ก่อน

จาก **กลละ** เกิดเป็น **อัมพุทะ**

จาก **อัมพุทะ** เกิดเป็น **เปลี**

จาก **เปลี** เกิดเป็น **ฆนะ**

จาก **ฆนะ** เกิดเป็น **ปุม ๕ ปุม**

ต่อจากนั้น ผม ขน และเส้นจึงเกิดขึ้น

มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์นั้น

บริโภคข้าวน้ำ โภชนาอย่างใด

สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ก็

๑๔๕ ดู มหาตัมหาสังขยสูตร. ข้อ [๔๕๒].

๑๔๖ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๕ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๗ [ฉบับมหาจุฬาฯ] สังยุตตนิกาย สคาถวรรค

[๑๐ ยักขลังยุต ๑. อินทกสูตร]. ที่มา: โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย เล่ม ๑๕, น.๓๓๗. หรือ พระไตรปิฎกฉบับหลวง สังก.ศค. ๑๕/๘๐๑-๘๐๓/๒๘๖.

http://84000.org/tipitaka/read/m_siri.php?B=15&am;Siri=235

ยังอรรถภาพให้เป็นไปในครรภ์
ด้วยข้าว น้ำ โภชนาหารอย่างนั้น”

พระพุทธรูปเรื่องลำดับการเจริญเติบโตชีวิตในครรภ์ดังกล่าว นับเป็นการ
กำเนิดวิชาคัพภวิทยา (Embryology) ในยุคบรรพกาลที่ก้าวหน้ากว่าคำสอนของลัทธิ
ศาสนาต่างๆ ในยุคเดียวกัน ทั้งยังสอดคล้องกับความรู้ของวิชาคัพภวิทยาสมัยใหม่อีก
ด้วย ดังอรรถกถา^{๑๔๗}ได้อธิบายศัพท์และขยายความเพิ่มเติมว่า

คนโดยทั่วไปในยุคนั้นมักสงสัยว่า ถ้ารูปคือ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มี
ชีวิตในตัวเองแล้ว กระดูก ๓๐๐ ท่อน เนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ของสัตว์ที่อยู่ในครรภ์
มารดาจะมาจากไหน และคนทั่วไปมักเข้าใจว่า สัตว์เกิดในครรภ์มารดาเป็น
ตัวเป็นตนครบสมบูรณ์โดยการร่วมกับบิดาเพียงครั้งเดียว ตัวรูปของทารกใน
ครรภ์เกิดจากมารดากินอาหารเช่นปลาและเนื้อ ซึ่งถูกเผาย่อยเพียงคืนเดียว

แต่พระพุทธรูปทรงแสดงว่า สัตว์ไม่ได้เกิดเป็นรูปเป็นร่างตัวตนครบถ้วน
ในครรภ์มารดาโดยการร่วมกับบิดาครั้งเดียว แต่ชีวิตสัตว์จะค่อย ๆ เจริญเติบโตขึ้นโดย
ลำดับ โดยเริ่มจากรูปของสิ่งมีชีวิตแรก (ในสัปดาห์ที่หนึ่ง) ที่เรียกว่า “ปฐมมิ่ง กลลิ่ง” ใน
อรรถกถากล่าวว่า “กลลิ่ง” หรือ “กลละ” (อ่านว่า กะ ละ ละ) มีประมาณเท่าหยาด
น้ำม่านา ซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วยเส้นขนสัตว์ ๓ เส้น จากนั้นเมื่อผ่านไป ๗
วัน (สัปดาห์ที่สอง) กลละซึ่งเป็นหยาดน้ำใสเล็กๆ จะแกว่งขึ้น มีสีเปลี่ยนไปเหมือนสี
น้ำล้างเนื้อ เรียกว่า “อัมพุทะ” จากนั้นเมื่อผ่านไปอีก ๗ วัน (สัปดาห์ที่สาม) “อัมพุทะ”
จะพัฒนาไปเป็น “เปลี” มีลักษณะคล้ายดีบุกเหลวกลมเท่าเม็ดพริกไทย จากนั้นเมื่อ
ผ่านไปอีก ๗ วัน (สัปดาห์ที่สี่) “เปลี” จึงเปลี่ยนภาวะเป็น “ขนะ” คือก้อนเนื้อที่มี
สีฐานเท่าไข่ไก่

ต่อมาในสัปดาห์ที่ ๕ ก้อนเนื้อชื่อ “ขนะ” ก็เกิดเป็น “ปัญจสาขา” คือเกิด
ปุ่มขึ้น ๕ แห่ง เพื่อเป็นมือและเท้าอย่างละ ๒ และเป็นศีรษะ ๑ เมื่อเวลาผ่านไป ๔๒
สัปดาห์ จึงเกิดผม ขน เล็บ เป็นต้น ทั้งยังกล่าวถึงปัจจัยสำคัญที่หล่อเลี้ยงให้ตัวอ่อน
เจริญเติบโต คืออาหารจากมารดาผ่านสายสะดือไปสู่ทารกในครรภ์

๑๔๗ อรรถกถา สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ยักขสังยุต อินทกสูตรที่ ๑. ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๔-๒๘๕.

“สายสะดือตั้งขึ้นจากสะดือของเด็กนั้น คิดเป็นอันเดียวกับแผ่นท้องของมารดา สายสะดือนั้นเป็นรูเหมือนก้นบัว รสอาหารแล่นไปตามสายสะดือของเด็กนั้น ดังรูป (ในที่นี้คือธาตุ ๔) ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น เด็กนั้นย่อมเป็นอยู่ ๑๐ เดือนด้วยประการฉะนี้”

ในท้ายของ **อรรถกถาอินทสุตฺตที่ ๑** นี้ พระพุทธเจ้าทรงสรุปว่า

“สัตว์นี้เจริญขึ้นในท้องของมารดาโดยลำดับ ไม่ใช่เกิดโดยการร่วมครั้งเดียว”

เนื้อความใน **ยักขลังยุดอินทสุตฺตที่ ๑** พร้อมทั้งอรรถกถานี้เอง เป็นที่มาของการอธิบายเรื่องการปฏิสนธิตามคัมภีร์แพทย์แผนไทย

“อันพระอาจารย์เจ้า จะกล่าวพระคัมภีร์ปฐมจินดาร์นี้ ซึ่งท่านคัดออกมาจากคัมภีร์โรคนิทานโน้น ต่อไปให้แพทย์ทั้งหลายพึงรู้โดยสังเขป ดังนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะตั้งอนุโลมปฏิสนธินั้น พร้อมด้วยบิดามารดากับธาตุทั้ง ๔ ก็บริบูรณ์พร้อม คือ ปรวิธาตุ ๒๐ อาโปธาตุ ๑๒ เตโชธาตุ ๔ วาโยธาตุ ๖ ระคนกันเข้า คือเกิดเพราะโลหิตบิดามารดาระคนกัน มิได้วิปริต จึงบังเกิดขึ้นด้วยธาตุน้ำ คือต่อมโลหิตแห่งมารดา ก็ให้บังเกิดตั้งขึ้นเป็นอนุโลมปฏิสนธิ^{๑๔๘}”

จากนั้นในพระคัมภีร์ปฐมจินดารได้บรรยายลำดับพัฒนาการของสัตว์ในครรภ์ ตั้งแต่เป็น “ปฐมกลละ” ไปจนถึงเป็นปัญญาสาขาคลายคลึงกับใน **ยักขลังยุดอินทสุตฺตที่ ๑** และอรรถกถา โดยเพิ่มส่วนที่เป็นจิตและเบญจขันธ์ รวมอาการ ๓๒ ตามหลักพุทธศาสนา แต่ยังมีส่วนที่ติดมาจากคติเดิมที่เชื่อว่า “ดวงจิตวิญญาณ” สถิตอยู่ที่หัวใจ^{๑๔๙} ทั้งยังเชื่อว่าทารกในครรภ์ได้รับอาหารใหม่จากมารดาผ่านทางกระหม่อมซึ่งเปิดอยู่ในขณะที่ตามคัมภีร์อรรถกถาของพุทธศาสนากล่าวว่า ทารกในครรภ์ได้รับอาหารผ่านสายสะดือ ซึ่งเป็นหลักความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์มากกว่า แต่อย่างไรก็ตาม คัพภวิทยาของการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏอยู่ในพระคัมภีร์ปฐมจินดาร ยังยึดถือจริยศาสตร์แบบพุทธ

๑๔๘ กระทรวงศึกษาธิการ. แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ, กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ. ๒๕๔๒, น.๙๒.

๑๔๙ อ้างแล้วใน ๑๔๘, น.๙๓.

คือจิตกตัญญูของลูกที่มีต่อมารดา ซึ่งถูกบ่มเพาะตั้งแต่เป็นทารกในครรภ์

“ข้อหนึ่ง เมื่อกุมารกุมารินั้นเจริญพร้อมด้วยอินทรีย์แลเบญจขันธ์แล้ว อากาโร ๓๒ ก็บริบูรณ์ด้วย เมื่อเบญจขันธ์แลอินทรีย์อากาโร ๓๒ พร้อมบริบูรณ์แล้วเมื่อใด จิตร จึงคิดว่ามารดาของอาตมนี้ประกอบไปด้วยความกรุณา อุตสาหุบำรุงรักษาอาตมนี้ก็มีคุณหาที่สุดมิได้ เมื่อใดอาตมจะได้ออกไปจากครรภ์มารดา อาตมจะได้แทนคุณมารดาของอาตม อันนี้ก็เปณธรรมตาประเพณีแห่งพระบรมโพธิสัตว์แต่ปางก่อนนั้น”^{๑๕๐}

๗.๔ การอธิบายสมุฏฐานของโรคและธาตุสมุฏฐานตามหลัก

พระพุทธรูปและการแพทย์แผนไทย ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย
คัมภีร์วิवरณ์ คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุบรรจบ
คัมภีร์ธาตุวินิจฉัย และคัมภีร์ธาตุพระนารายณ์

แม้อุดมคติสูงสุดของศาสตร์การแพทย์แผนไทยตามที่กล่าวไว้ในบทไหว้ครูตอนต้น พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ คือ “*ลวงคุณิพพานตลสำเรจกิจประสิทธิพร*” แต่เนื่องจากพันธกิจหรือวัตถุประสงค์ที่เป็นรูปธรรมของการแพทย์แผนไทยคือการบำบัดรักษาโรคทางกายเป็นหลัก ซึ่งแตกต่างจากพันธกิจแห่งพระพุทธรูปที่มุ่งรักษาโรคทางใจหรือรักษาโรคทางวิญญาณเป็นหลัก ยกตัวอย่างใน *โรคสูตร*^{๑๕๑} แม้จะกล่าวว่าโรคมีย ๒ อย่าง คือโรคทางกายและโรคทางใจ แต่ก็เน้นย้ำว่าทุกคนต้องมีโรคทางใจตลอดเวลา ยกเว้นผู้หมดกิเลสแล้ว และโรคของบรรพชิต ๔ อย่างที่กล่าวถึงใน “*โรคสูตร*” ก็เป็นโรคเกี่ยวกับกิเลสทั้งสิ้น ไม่มีโรคทางกายเลย ได้แก่ (๑) เป็นคนมักมาก ไม่สันโดษในปัจจุบัน ๔ (๒) ตั้งความปรารถนาชั่วเพื่อต้องการลาภสักการะและชื่อเสียง (๓) วังแต้น ขวนขวาย เพื่อให้ได้ลาภสักการะและชื่อเสียง (๔) เข้าไปประจบญาติโยมโดยการแสดงธรรมหรือกลั่นอุจจาระ ปัสสาวะ เพื่อให้เขานับถือ เป็นต้น ดังนั้น จึงกล่าว

๑๕๐ อ้างแล้วใน ๑๔๘, น.๙๔.

๑๕๑ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๑ พระสุตตันตปิฎกเล่มที่ ๑๓ [ฉบับมหาจุฬาฯ] อังคตตรนิกาย จดกนิบาต [๔.จดตถปัญญาสาร] ๑ อินทริยวรรค ๗ โรคสูตร. ที่มา: *โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* เล่ม ๒๑, น.๒๑๗-๒๑๘.

ได้ว่าใน **พระไตรปิฎก** รวมทั้งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาลำดับชั้นต่าง ๆ ไม่ปรากฏวรรณกรรมที่มีลักษณะเป็นคัมภีร์พุทธเวชศาสตร์เลย การแพทย์แผนไทยได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทอย่างน้อย ๒ ประการใหญ่ๆ ประการหนึ่งคือ การใช้ภาษาบาลีเป็นภาษาหลักสำหรับคำสำคัญที่เป็นศัพท์การแพทย์แผนไทย ทั้งนี้เพราะหากเป็นศัพท์การแพทย์ของพุทธศาสนานิกายมหายานหรือของอายุเวท จะใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก และอิทธิพลประการที่สองคือ การแพทย์แผนไทยได้รับหลักคิดและหลักการอธิบายที่มีเหตุผลมาจากพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักคิดและหลักการอธิบายเกี่ยวกับสมุฏฐานของโรคหรือสาเหตุแห่งการเกิดโรค ซึ่งการแพทย์แผนไทยจะมุ่งเน้นโรคทางกายเป็นด้านหลัก ยกตัวอย่างเช่น การกล่าวถึงสมุฏฐานของโรคทางกายใน **อาพาธสูตร^{๑๕๒} (คิริมานันทสูตร)** ตอน **อาทินวสัณญญา** ว่าด้วยการกำหนดหมายโทษทุกข์ของร่างกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ ดังนี้

“กายนี้มีทุกข์ข้มาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น อาพาธต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น ในกายนี้ คือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย... อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสลดเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีไข้สันนิบาตเป็นสมุฏฐาน อาพาธที่เกิดแต่ฤดูฤดูแปรปรวน อาพาธที่เกิดแต่การบริหารที่ไม่สม่าเสมอ อาพาธที่เกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง อาพาธที่เกิดแต่วิบากกรรม ความหนาว ความร้อน ความทิว ความกระหาย ปวดอจจาระ ปวดปัสสาวะ...”

ข้อความเกี่ยวกับอาพาธบางส่วนใน **อาทินวสัณญญา** ข้างต้น แสดงสาเหตุหรือสมุฏฐานอันเป็นที่ตั้งที่เกิดโรคในลักษณะต่าง ๆ กัน กล่าวคือ การเรียกชื่อโรคตามฐานที่ตั้งของโรคในเบญจอินทรีหรือโรคที่เรียกตามอินทรีทั้ง ๕ ซึ่งมีกล่าวไว้ใน **ตำราเวชศึกษาแพทยศาสตร์สังเขปเล่ม ๑, ๒, ๓** ของพระยาพิศณุประสาทเวช (หมอคงถาวรเวช) ได้แก่ **จักขุโรค** (โรคตา) **โสทรโรค** (โรคหู) **ฆานโรค** (โรคจมูก) **ชีวหาโรค** (โรคลิ้น) และ**กายโรค** (โรคในกาย)

ยิ่งกว่านั้น ใน **อาทินวสัณญญา** ยังกล่าวถึงสาเหตุใหญ่ของการเกิดโรค ได้แก่ **ตรีโทษสมุฏฐาน** คือ **ปิตตสมุฏฐาน** (อาพาธที่เกิดจากดี) **เสมหสมุฏฐาน** (อาพาธที่เกิดจากเสลด) **วาตสมุฏฐาน** (อาพาธที่เกิดจากลม)

๑๕๒ ดู **อาพาธสูตร** และ **คิริมานันทสูตร** ตอนที่กล่าวถึงสัณญญาที่ ๔ **อาทินวสัณญญา**: กำหนดหมายโทษทุกข์ของร่างกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ.

สันนิบาตกาอาพาธา (อาพาธที่เกิดจากตี เสลด ลม ประชุมกัน หรือใช้สันนิบาต) อุตุปริณามชาอาพาธา (อาพาธที่เกิดจากฤดูแปรปรวน) วิสมบริหารชาอาพาธา (อาพาธที่เกิดจากการบริหารอิริยาบถไม่สม่ำเสมอ มี เดิน ยืน นั่ง นอน นานเกินไป เป็นต้น) โอปั๊กมิกาอาพาธา (อาพาธที่เกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง หรือเกิดจากการถูกทุบ ถอง โบย ตี เป็นต้น) รวมทั้ง กัมมวิปากชาอาพาธา (อาพาธที่เกิดจากวิบากกรรม) นอกนั้นก็เป็นที่เกิดจากความหนาว ความร้อน และพฤติกรรมสุขภาพ ได้แก่ ความหิวอาหาร ความกระหายน้ำ การกลั้นอุจจาระ กลั้นปัสสาวะ ซึ่งสาเหตุการเกิดโรคดังกล่าวมีปรากฏอยู่ใน พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย (ตำราว่าด้วยการวินิจฉัยสาเหตุของโรค การตรวจโรค และการพยากรณ์โรค) และคัมภีร์อื่นๆ ของการแพทย์แผนไทย โดยเฉพาะในส่วนที่ว่าด้วย ธาตุสมุฏฐาน และ มหาภูตรูป ๔ ของพระพุทธรูปนั้น กล่าวได้ว่ามีอิทธิพลต่อพระคัมภีร์แพทย์แผนไทยที่เกี่ยวข้องกับการวินิจฉัยโรคหลายคัมภีร์ นอกเหนือจาก คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้แก่ คัมภีร์โรคนิทาน: ตำราที่ว่าด้วยเหตุที่เกิดของโรค คัมภีร์ธาตุวิภังค์: ตำราที่ว่าด้วยการรักษาโรคที่เกี่ยวกับความพิการของธาตุทั้ง ๔ คัมภีร์ ธาตุวิกรม: ตำราว่าด้วยการอธิบายสาเหตุที่ธาตุทั้ง ๔ มีอาการไม่ปกติ ความเปลี่ยนแปลงวิปาสของธาตุทั้ง ๔ ในฤดู เดือนต่าง ๆ และความพิการของธาตุทั้ง ๔ อันเป็นต้นเหตุของโรค

ในที่นี้จะกล่าวถึง คัมภีร์ธาตุวิภังค์ อันเป็นตำราแพทย์แผนไทยซึ่งมีชื่อพ้องกับพระสูตรหนึ่งใน พระไตรปิฎก คือ ธาตุวิภังคสูตร^{๑๕๓} ว่าด้วยการจำแนกธาตุ ๒ กล่าวถึงพระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมแก่ปุ๊กกุสาดิกุลบุตร ณ โรงช่างปั้นหม้อ^{๑๕๔} กรุงราชคฤห์ เรื่อง การจำแนกธาตุ ๒ (ธาตุโจ) แตนลัมผัส ๒ (ฉผัสสายตโน) และความหวังนึก

๑๕๓ ดู ธาตุวิภังคสูตร. ที่มา มัชฌิมนิคาย อุปริปิณณาสก ๑๔/๖๗๓-๓๔๗/๓๗๐-๓๗๑.

<http://www.84000.org/tipitaka/read/v.php?B=14&A=8749&Z=9020∓pagebreak=0>

๑๕๔ ฉากตอนพระพุทธเจ้าพบกับปุ๊กกุสาดิกุลบุตร ณ โรงช่างปั้นหม้อนี้ คาร์ล แอดอล์ฟ เกลเลอร์ (Karl Gyellerop) นักประพันธ์ชาวเดนมาร์กนำมาเป็นฉากที่กามนิตพบพระพุทธเจ้า ณ บ้านช่างปั้นหม้อในวรรณกรรมรางวัลโนเบลของเขาชื่อ *Der Pilger Kamanita* (ภาษาเดนมาร์กและมีชื่อในภาษาอังกฤษว่า *The Pilgrim Kamanita*) ซึ่งเขียนในปี พ.ศ. ๒๔๔๙ คนไทยรู้จักวรรณกรรมอิงพระพุทธศาสนาเรื่องนี้ในชื่อ *กามนิต* หรือ *วาลิภู่* แปล (จากต้นฉบับภาษาอังกฤษ) โดยเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป ในปี พ.ศ. ๒๔๗๓.

ของใจ ๑๘ (อัญจสารสมโนปริจาโร) และธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ (จตุราธิภูฏาโน) ใน
ที่นี้จะกล่าวเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย คือ การจำแนกธาตุ ๖ อัน
ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน ๑๙) (๒) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ ๑๒) (๓) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ
๔) (๔) วาโยธาตุ (ธาตุลม ๖) (๕) อากาศธาตุ (ธาตุอากาศ ๕) และ (๖) วิญญาน
ธาตุ (ธาตุรู้ ๖) ขอยกความใน ธาตุวิภังคสูตร เกี่ยวกับการ จำแนกธาตุ ๖ ดังนี้

“[๒๗๙] ตูกรภิกษุ คนเรานี้มีธาตุ ๖ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว
ตูกภิกษุ ธาตุนี้มี ๖ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ
อากาศธาตุ วิญญานธาตุ ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า ตูกรภิกษุ คนเรานี้มีธาตุ ๖
นั้น เราอาศัยธาตุตั้งนี้กล่าวแล้ว”

จากนั้นพระพุทธองค์ทรง จำแนกธาตุ ๖ โดยละเอียด ดังนี้

“[๒๘๔] ตูกรภิกษุ ก็ปฐวีธาตุเป็นไฉน คือ ปฐวีธาตุภายในก็มี
ภายนอกก็มี ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่แค่นแข็ง กำหนดได้ มี
ในตน อาศัยตน คือ ผม ขนเล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก
ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า
หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่แค่นแข็ง กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้
เรียกว่าปฐวีธาตุภายใน ก็ปฐวีธาตุทั้งภายในและภายนอกนี้แล เป็นปฐวีธาตุ
ทั้งนั้น พึงเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่านั่น
ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่อัตตาของเรา ครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายปฐวีธาตุ
และจะให้จิตคลายกำหนดปฐวีธาตุได้”

[๒๘๕] ตูกรภิกษุ ก็อาโปธาตุเป็นไฉน คือ อาโปธาตุภายในก็มี
ภายนอกก็มี ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่เอิบอาบ ชิมซาบไป
กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน คือ ดี เสลด น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา
เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลหรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่เอิบอาบ
ชิมซาบไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน ก็อาโป
ธาตุทั้งภายในและภายนอกนี้แล เป็นอาโปธาตุทั้งนั้น พึงเห็นอาโปธาตุนั้นด้วย
ปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่านั่นไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่อัตตา
ของเรา ครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายอาโปธาตุ และจะให้จิตคลายกำหนดอาโป
ธาตุได้”

[๖๘๖] ดุกรภิกษุ ก็เตโชธาตุเป็นไฉน คือ เตโชธาตุภายในก็มี ภายนอกก็มี ก็เตโชธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่อบอุ่น ถึงความร่ำร้อน กำหนดได้มีในตน อาศัยตน คือ ธาตุที่เป็นเครื่องยังกายให้อบอุ่น ยังกายให้ทรุดโทรม ยังกายให้กระวนกระวาย และธาตุที่เป็นเหตุให้ของที่กิน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว ที่ลิ้มแล้ว ถึงความย่อยไปด้วยดี หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่อบอุ่น ถึงความร่ำร้อน กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า เตโชธาตุภายใน ก็เตโชธาตุทั้งภายในและภายนอกนี้แล เป็นเตโชธาตุทั้งนั้น พึงเห็นเตโชธาตุนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่านั่นไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่อัตตาของเรา ครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายเตโชธาตุ และจะให้จิตคลายกำหนดเตโชธาตุได้ฯ

[๖๘๗] ดุกรภิกษุ ก็วาโยธาตุเป็นไฉน คือ วาโยธาตุภายในก็มี ภายนอกก็มี ก็วาโยธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่พัดผันไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจออก ลมหายใจเข้า หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่พัดผันไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่าวาโยธาตุภายใน ก็วาโยธาตุทั้งภายในและภายนอกนี้แล เป็นวาโยธาตุทั้งนั้น พึงเห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่อัตตาของเรา ครั้นเห็นแล้ว จะเบื่อหน่ายวาโยธาตุ และจะให้จิตคลายกำหนดวาโยธาตุได้ฯ

[๖๘๘] ดุกรภิกษุ ก็อากาศธาตุเป็นไฉน คือ อากาศธาตุภายในก็มี ภายนอกก็มี ก็อากาศธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่ว่าง ปรุโพร่ง กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน คือ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปากซึ่งเป็นทางให้กลิ่นของที่กิน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว ที่ลิ้ม เป็นที่ตั้งของที่กิน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว ที่ลิ้ม และเป็นทางระบายของที่กิน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว ที่ลิ้ม แล้วออกทางเบื้องล่าง หรือแม้สิ่งอื่น ไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่ว่าง ปรุโพร่ง กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า อากาศธาตุภายใน ก็อากาศธาตุทั้งภายในและภายนอกนี้แล เป็นอากาศธาตุทั้งนั้น พึงเห็นอากาศธาตุนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่อัตตาของเรา ครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายอากาศธาตุ และจะให้จิตคลายกำหนดอากาศธาตุได้ฯ

[๖๘๙] ต่อนั้นสิ่งที่จะเหลืออยู่อีกก็คือ**วิญญานอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง** บุคคลย่อมรู้อะไร ๆ ได้ด้วย**วิญญาน**นั้น คือ **รู้ชัดว่า สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง** ตูกรภิกษุ เพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ย่อมเกิดสุขเวทนา บุคคลนั้นเมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ลึกลับว่ากำลังเสวยสุขเวทนา อยู่ เพราะผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นแลดับไป ย่อมรู้ลึกลับว่าความเสวยอารมณ์ที่เกิดแต่ผัสสะนั้น คือตัวสุขเวทนาอันเกิดเพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ย่อมดับ ย่อมเข้าไปสงบ เพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา ย่อมเกิดทุกข์เวทนา บุคคลนั้นเมื่อเสวยทุกข์เวทนา ย่อมรู้ลึกลับว่ากำลังเสวยทุกข์เวทนาอยู่ เพราะผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนานั้นแลดับไป ย่อมรู้ลึกลับว่าความเสวยอารมณ์ที่เกิดแต่ผัสสะนั้น คือตัวทุกข์เวทนาอันเกิดเพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา ย่อมดับ ย่อมเข้าไปสงบ เพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา ย่อมเกิดอทุกขมสุขเวทนา บุคคลนั้นเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ย่อมรู้ลึกลับว่ากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาอยู่ เพราะผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นแลดับไป ย่อมรู้ลึกลับว่าความเสวยอารมณ์ที่เกิดแต่ผัสสะนั้น คือตัวอทุกขมสุขเวทนาอันเกิดเพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา ย่อมดับ ย่อมเข้าไปสงบ ฯ”

ข้อสังเกต เกี่ยวกับ**ธาตุ ๖** ใน **ธาตุวิภังคสูตร** และ**ธาตุ ๔** ใน**ทฤษฎีการแพทย์แผนไทย**

๑. **ธาตุวิภังคสูตร** ใน **พระไตรปิฎก** พระพุทธเจ้าตรัสชัดเจนว่า **“คนเรานี้มีธาตุ ๖”**^{๑๕๕} ซึ่งมีองค์ประกอบทั้งกายและใจ กล่าวคือ ธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ เป็นองค์ประกอบทาง **“กาย”** ส่วน **วิญญานธาตุ** หรือ **ธาตุรู้** เป็นองค์ประกอบทาง **“ใจ”** ในขณะที่ตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทยนั้นมีเพียง **“ธาตุ ๔”** ซึ่งเป็นองค์ประกอบทาง **“กาย”** เท่านั้น

๒. แม้ในองค์ประกอบของธาตุทางกายเอง ทฤษฎีธาตุสมุฏฐานของการแพทย์แผนไทยเกือบทุกคัมภีร์ไม่กล่าวถึง **อากาศธาตุ** ยกเว้น **พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์** เพียงคัมภีร์เดียวที่กล่าวถึง **ธาตุ ๕** และโทษของ **อากาศธาตุ**แตกพิการ ไว้ดังนี้

๑๕๕ ดู **ธาตุวิภังคสูตร**. ข้อ [๖๗๖].

“บัดนี้จะกล่าวแกลงให้รู้แจ้งแห่งธาตุหยาบ สั้นเขปไว้แต่ย่อ ๆ พอเป็นอย่างทางเล่าเรียน ผู้ใดได้พบเห็น อย่างล้อเล่นแลคติเตียน ด้วยข้าวสุกสำหรับเพียร จึงได้เขียนเป็นตำรา จักกล่าวตามลักษณะ ชื่อรัตนธาตุทั้งห้า อาจารย์ท่านพรรณนา คัดออกมาจากโรคนิทาน ลักษณะนั้นมีห้า เป็นธรรมดาแต่โบราณ คือธาตุนั้นพิการ กำเรียบและหย่อนไป หนึ่งเล่าคือ ธาตุแตก เป็นแผนกนัยบอกรไว้ ธาตุออกจากกายไซ้ สั้นเขปได้ห้าประการ”^{๑๕๖}

จากนั้นพระคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ได้กล่าวถึงโทษของ ธาตุทั้ง ๕ ผิดปกติ ตั้งแต่ปฐวีธาตุไปจนถึง อากาศธาตุ ซึ่งเมื่อธาตุที่ ๕ แตก จะก่อให้เกิดอาการรุนแรง ๒ ประการ คือ หูลั่น และนัยน์ตาพร่ามัวจนมองไม่เห็นมือและนิ้วมือตนเอง หากเกิดอาการดังกล่าวภายใน ๒ วัน คนไข้จะสิ้นชีวิต

“อากาศธาตุแตกนั้น ในหูลั่นกรอก กลอกตา แลดูนิ้ว แลหัตถา ห่อนปรากฏจักษุตน โทษสองประการนั้น ยังสองวันชีวิตน จักดับถึงอัปจน กล่าวแท้แน่ตำรา”^{๑๕๗}

ยิ่งกว่านั้น พระคัมภีร์นี้ยังกล่าวว่า อากาศธาตุ เป็นลักษณะธาตุที่เมื่อออกจากร่างกายแล้วมีเวลาแก้ไขน้อยที่สุด คือเพียงวันเดียว ในขณะที่ธาตุดินมีเวลาแก้ไข ๕ วัน ธาตุน้ำ ๑๑ วัน ธาตุลม ๗ วัน ธาตุไฟ ๗ วัน

“กลหนึ่งลักษณะธาตุ เมื่อนิราศจากอามา เตโชเจ็ดวาราร เร่งวางยาแก้ไขกัน พลวิเมื่อออกจาก แก้ไขยากแต่ห้าวัน มีฟังพันกว่านั้น โรคแปรผันเข้าอะสาน วาโยออกเล่าไซ้ เร่งแก้ไขแต่เจ็ดวาราร มิทุเลาเบาอาการเข้าอะสานท่านกล่าวไว้ อาโปเมื่อออกชาน ลิบเอ็ดวันเร่งแก้ไข โดยที่คัมภีร์ใน ท่านกล่าวไว้ให้แจ้งใจ อากาศเมื่อออกนั้น แก้แต่วันเดียวนั้นไซ้ ยามหนึ่งพึงจำไว้ เป็นฉบับโบราณมา”^{๑๕๘}

๑๕๖ กระทรวงศึกษาธิการ. แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฯ, น.๕๘.

๑๕๗ เล่มเดียวกัน, น.๖๑.

๑๕๘ เล่มเดียวกัน, น.๖๑.

๓. ใน **ธาตุวิงศ์สูตร** ของพระพุทธศาสนานั้น กล่าวถึงแต่ละธาตุว่า มีธาตุภายในและธาตุภายนอก (ยกเว้นวิญญาณธาตุ) กล่าวคือ ธาตุภายใน หมายถึงธาตุทั้ง ๕ ภายในร่างกายที่มีชีวิต ส่วนธาตุภายนอกหมายถึงโลกธาตุทั้ง ๕ ที่อยู่ภายนอกร่างกาย ทั้งยังมีข้อสังเกตอีกว่าจำนวนธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ในพระสูตรนี้มีลักษณะปลายเปิด คือไม่จำกัดตายตัว แต่มีกล่าวเปิดกว้างไว้ว่าอาจจะมีมากกว่านั้นได้ ยกตัวอย่างเช่น **ปฐวีธาตุ**

“หรือแม้สิ่งอื่น ไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่ **แค่นแข็ง** กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า **ปฐวีธาตุ**ภายใน...”^{๑๕๙}

เช่นเดียวกัน หากสิ่งอื่นใดที่ **“เอิบอาบ ชุ่มซาบ”** ก็เรียกว่า **ธาตุน้ำ** ภายในร่างกาย หรือหากสิ่งอื่นใดที่ **“อบอุ่น มีความเร็วร้อน”** ก็เรียกว่า **ธาตุไฟ** ภายในร่างกาย หรือหากสิ่งอื่นใดที่ **“พัดผ่นไป”** ก็เรียกว่า **ธาตุลม** ภายในร่างกาย^{๑๖๐}

ดังจะเห็นได้ว่าใน **ธาตุวิงศ์สูตร** นี้ มีธาตุดิน ๑๙, ธาตุน้ำ ๑๒, ธาตุไฟ ๔, ธาตุลม ๖ ซึ่งเท่ากับจำนวน ที่กล่าวไว้ในทฤษฎีธาตุสมุฏฐานของการแพทย์แผนไทย ยกเว้นจำนวนธาตุดิน ซึ่งในทฤษฎีแพทย์แผนไทยระบุว่าธาตุดินมี ๒๐ อย่าง คือเพิ่ม **มัตถลุงค์** มั่นสมอง เข้ามาอีกหนึ่งอย่าง ที่มาของการเพิ่มนี้มาจาก **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค**^{๑๖๑} ซึ่งพระอรธรรคถาจารย์รจนาขึ้นหลังจาก **ธาตุวิงศ์สูตร** ถึงเกือบพันปี ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าทฤษฎีธาตุ ๔ ในการแพทย์แผนไทยได้รับอิทธิพลมาจาก **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** เช่น ใน **คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์** มีการอ้างอิงถึงไว้อย่างชัดเจนว่า

๑๕๙ ดู **ธาตุวิงศ์สูตร**. ข้อ [๖๘๔].

๑๖๐ ดู **ธาตุวิงศ์สูตร**. ข้อ [๖๘๕]-[๖๘๘].

๑๖๑ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** เป็นคัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในชั้นอรธรรคถาที่มีเนื้อความครอบคลุมคำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้าใน **พระไตรปิฎก** รจนาขึ้นโดยพระพุทธโฆสเถระ ประมาณ ๙๕๖ ปีหลังพุทธปรินิพพาน

ในกรณีปฐวีธาตุนั้น พระสูตรทุกพระสูตรใน**พระไตรปิฎก**ที่กล่าวถึงเรื่องธาตุไว้ จะระบุว่ามีปฐวีธาตุมี ๑๙ อย่าง คือตั้งแต่เกศา (ผม) เป็นต้น จนถึงกรีสั่ง (อาหารเก่า) เป็นที่สุด เช่น **ธาตุวิงศ์สูตร มหาราหุโลวางสูต** และ**มหาหัตถิภิโทปมสูต** เป็นต้น แต่ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้เพิ่มจำนวนปฐวีธาตุขึ้นอีกหนึ่งอย่างคือ **มัตถลุงค์** มั่นสมองภายในกะโหลกศีรษะ ดู พระพุทธโฆสเถระ รจนา. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์พรินติง. ๒๕๔๗, น.๖๑๗.

“จะกล่าวถึงธาตุทั้งสี่ตาม **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** บาทมีมีประจักษ์ พระสรรเพชญ์เทศนา (พระพุทธเจ้าทรงสอน) ลำแดงธาตุวิกล แห่งนรชนผู้โรคา”^{๑๖๒}

เรื่องการจำแนกธาตุใน**พระไตรปิฎก** นอกจากจะมีกล่าวไว้ใน **ธาตุวิงคสูตร** แล้ว ยังมีปรากฏอยู่ใน **มหาราหุโลวาทสูตร**^{๑๖๓} ซึ่งกล่าวถึงการจำแนก **ธาตุ ๕** และ **มหาหัตถิปโทปมสูตร**^{๑๖๔} ซึ่งกล่าวถึง**มหาภูตรูป ๔** และ **รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔** (อุปาทายรูป ๒๔)

๔. พระสูตรที่กล่าวถึงการจำแนกธาตุทั้ง ๓ พระสูตร มีความแตกต่างกันดังนี้
- **ธาตุวิงคสูตร** เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเองว่า “**คนเรานี้มีธาตุ ๖**” ซึ่งก็คือ ทรงยืนยันว่า มนุษย์ประกอบด้วยธาตุ ๖ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ และธาตุวิญญาณ (หรือธาตุรู้)
 - ใน **มหาราหุโลวาทสูตร** พระพุทธเจ้าทรงแสดง **ธาตุ ๕** แก่พระราหุล ด้วยพระองค์เอง
 - **มหาหัตถิปโทปมสูตร** เป็นพระสูตรที่พระสารีบุตรแสดงแก่คณะสงฆ์ เกี่ยวกับ **รูปูปาทานักขันธ** ว่าอุปทานขันธ (ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น) คือ **รูป** ได้แก่ **มหาภูตรูป ๔** และ**อุปาทายรูป ๒๔**

ทั้งสามพระสูตรข้างต้นแม้จะกล่าวว่ามนุษย์ประกอบด้วยจำนวนธาตุต่างกัน คือ **ธาตุ ๖, ธาตุ ๕** และ **ธาตุ ๔** แต่ก็มีมิติที่ครอบคลุมมิติชีวิตทางกายและใจ มากกว่ามิติชีวิตมนุษย์ตามทฤษฎีธาตุในตำราการแพทย์แผนไทยส่วนใหญ่ ที่กล่าวถึงแต่เพียง**มหาภูตรูป ๔** (ทั้งนี้ยกเว้น**พระคัมภีร์ฉันทศาสตร์**ที่กล่าวถึง**ธาตุ ๕**) โดยไม่กล่าวถึง**อุปาทายรูป ๒๔** หรือ**รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔** ซึ่งทำให้องค์ประกอบต่าง ๆ ของชีวิตมนุษย์ครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เช่น ใน**อุปาทายรูป**เอง มีองค์ประกอบของ **อากาศธาตุ** (สภาวะที่เป็นช่องว่าง) อันเป็นธาตุที่ ๕ ของร่างกาย และองค์ประกอบที่เรียกว่า **ชีวิตินทรีย์** หรือ**อินทรีย์ที่มีชีวิต** เป็นต้น

๑๖๒ กระทรวงศึกษาธิการ. *แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์*, น.๖๐๘.

๑๖๓ ดู *มหาราหุโลวาทสูตร* มัชฌิมนิกาย มัชฌิมป็นนสาส์น ๑๓/๑๓๓-๑๔๖/๑๑๑-๑๑๖.

http://www.84000.org/tipitaka/attha/m_siri.php?B=13&iri=12

๑๖๔ ดู *มหาหัตถิปโทปมสูตร* มัชฌิมนิกาย มูลป็นนสาส์น ๑๒/๓๔๐-๓๔๖/๒๔๕-๒๕๕.

http://84000.org/tipitaka/read/m_siri.php?B=12&iri=28

ในทางพระพุทธศาสนานั้น สิ่งที่เรียกว่า **กายมนุษย์** มีทั้งมิติทางนามธรรม และรูปธรรม และ **มหาภูตรูป ๔** ในที่นี้ก็คือ **รูปกาย** ดังที่ **มหาวรรค อานาปานัสสติ กถา** ใน **พระไตรปิฎก** กล่าวไว้ว่า

“คำว่า **กาย** อธิบายว่า **กายมี ๒ อย่าง คือ ๑. นามกาย ๒. รูปกาย นามกาย** เป็นอย่างไร

คือ **เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ... และสิ่งที่เรียกว่า จิตตสังขาร** นี้ชื่อว่า **นามกาย**

รูปกาย เป็นอย่างไร

คือ **มหาภูตรูป และ อุปาหารูป หรือ อุปาหารูป ๒๔ (รูปที่อาศัย มหาภูตรูป ๔)... และสิ่งที่เรียกว่า กายสังขาร** นี้ชื่อว่า **รูปกาย**”^{๑๖๕}

กล่าวสำหรับคัมภีร์การแพทย์แผนไทย แม้จะได้รับอิทธิพลแนวคิดเกี่ยวกับองค์ประกอบของกายมาจากพระพุทธศาสนา แต่ก็มุ่งให้ความสำคัญที่ **มหาภูตรูป ๔** อันเป็นองค์ประกอบของ **รูปกาย** หรือ **กายสังขาร** เท่านั้นซึ่งยังขาดความเป็นองค์รวมของมิติทาง **นามกาย** หรือ **จิตตสังขาร** ทั้งนี้เป็นเพราะคัมภีร์การแพทย์แผนไทยมุ่งสร้างทฤษฎีเพื่อรักษาโรคทางรูปกายเป็นหลัก มากกว่ารักษาโรคนามกายหรือจิตสังขารนั่นเอง อย่างไรก็ตาม แม้ทฤษฎีการแพทย์แผนไทยจะให้ความสำคัญกับมิติทาง **รูปกาย** แต่ก็เป็นรูปกายหรือกายสังขารเพียงครั้งเดียว เพราะยังขาดองค์ประกอบทาง **รูปกาย** อีกครั้งหนึ่งซึ่งมีความสำคัญมากในการอธิบายเกี่ยวกับ **สุขภาพทางรูปกาย** ให้ครบถ้วนสมบูรณ์ นั่นคือส่วนที่เรียกว่า “**อุปาหารูป ๒๔**” หรือรูปย่อยที่อาศัยอยู่ในมหาภูตรูปอันเป็นรูปใหญ่ ทั้งที่ในคัมภีร์การแพทย์แผนไทยบางคัมภีร์ เช่น **คัมภีร์ธาตุวิवरณ์** **คัมภีร์โรคนิทาน** เป็นต้น จะกล่าวไว้ว่าได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาผ่าน **พระคัมภีร์ศิริมานนท์** **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** **พระคัมภีร์สังคหะ** (หรือ **พระคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**) และ **พระคัมภีร์ปรมัตถธรรม** (ซึ่งเป็นอรรถกถาฎีกาทั้งหลายที่อธิบายถึงสภาวะที่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ๔ ประการ คือ **จิต** **เจตสิก** **รูป** **นิพพาน**) ในที่นี้จึง

๑๖๕ **พระไตรปิฎก** เล่มที่ ๓๑ ข้อ ๑๗๐, น.๒๖๕. พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค มหาวรรค อานาปานัสสติกถาสโตการิฎฐานิทเทศ.

ที่มา: **โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย** เล่ม ๓๑, น.๒๖๕.

http://www.84000.org/tipitaka/read/m_siri.php?B=31&siri=62

กล่าวถึง **คัมภีร์ธาตุวิवरณ์** ซึ่งเป็นทฤษฎีเกี่ยวกับธาตุที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกับ **คัมภีร์ธาตุวิภังค์**

คัมภีร์ธาตุวิवरณ์ มีเนื้อหาต่อเนื่องจาก **คัมภีร์ธาตุวิภังค์** และอ้างอิง **คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุบรรจบ** (ตำราที่ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับอุจจาระโดยเฉพาะ คือ กล่าวถึงเหตุที่เกิดโรค ลักษณะอุจจาระธาตุ โรคอุจจาระธาตุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงสมุฏฐานมหาภูตรูป หรือสมุฏฐานธาตุทั้ง ๔ อันเป็นเหตุให้เกิดโรคอุจจาระธาตุ)

ความเชื่อมโยงสำคัญกับพระสูตรใน **พระไตรปิฎก** และ**พระอรรถกถา** ของ **คัมภีร์ธาตุวิवरณ์** คือ มีการอ้างอิงถึงสมุฏฐานโรคต่างๆใน **คิริมานันทสูตร** (หรือ **อาพาธสูตร**) และธาตุสมุฏฐานทั้ง ๔ ใน **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** รวมทั้ง **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ** (หรือเรียกชื่อย่อว่า **คัมภีร์สังคหะ**) อันเป็นพระคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่มีความสำคัญเป็นอันดับรองลงมาจาก **พระไตรปิฎก** กล่าวคือ

เนื้อความของ **คิริมานันทสูตร** ใน **คัมภีร์ธาตุวิवरณ์** มีดังนี้

“หนึ่งโสดจะกล่าวการ สมุฏฐานเป็นค้ำมูล **พุทธรัตน** (พระพุทธเจ้า) **ตรัสบัมฑูร** ซึ่ง**มูลโรคสามประการ** (เหตุที่ทำให้เกิดโรค ๓ ประการ) **ปิตตะ** และ**เสมหะ** และ**วาตสมุฏฐาน** ทั้งสามโดยประมาณ เป็นอาทิให้วิกัล (เป็นตัวอย่างสาเหตุที่ทำให้เกิดโรค) **สรรเพ็ชร์** (พระพุทธเจ้า) **ตรัสพาที โปรต พระคิริมานันท์**^{๑๖๖} **คิลานกำเริปรน** (เจ็บป่วยมาก) **วิกัลกายเวทนา** (มีความทุกข์ทางกาย) **อาพาธทั้งห้า** (โรคที่เกิดกับอินทรีย์ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย) หากเจือกันในสามนา (หากระคนกับปิตตะ เสมหะ หรือวาตะ) **พาหิระโรคา** (โรคภายนอกที่เกิดกับอินทรีย์ ๕) หากวิบัติตามเหตุ **เบนสันนิปาติกา** (โรคอันเกิดจากตรีโทษ คือ ปิตตะ เสมหะ และวาตะ ประชุมโทษพร้อมกัน) **เสลด** **ลมกำเริบเข็ญ** พร้อมสาม (ปิตตะ เสมหะ และวาตะ) ตามเภทเป็น **สันนิบาต** **ประชุมกัน** **อตุปรินาม** (ฤดูแปรปรวน) **ฤดูสามปรวนแปรผัน** **วิระมะหาระ** นั้น (เจ็บป่วยเพราะการขาดสมดุล) **ด้วยอาหารแลอิริยา** (ขาดสมดุลในเรื่องของพฤติกรรมบริโภคและการบริหารร่างกายอย่างสม่ำเสมอ) **หนึ่งโอปักกะมิก** คือ**ปิตพลิกพลาตแคนชา** **หนึ่งกรรมวิปากา** **ใช้เพื่อกรรมกระทำผล**

๑๖๖ ดู คิริมานันทสูตร.

อาหารทั้งแปดนี้ในคัมภีร์คิริमानนท์^{๑๖๗} จากโอษฐ์พระทศพล (จากคำสอนของพระพุทธเจ้า) แพทย์ทั้งหลายดังกล่าวมา...^{๑๖๘}

อาหารทั้งแปดในคัมภีร์คิริमानนท์ ในที่นี้หมายถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดโรค ๘ ประการ ตามที่ปรากฏใน คิริमानันทสูตร นั้นเอง กล่าวคือ

๑. ปิตตสมุฏฐาน โรคเกิดจากดี
๒. เสมหสมุฏฐาน โรคเกิดจากเสมหะ
๓. วาตสมุฏฐาน โรคเกิดจากลม
๔. สันนิปาติกา โรคเกิดจากดีเสมหะและลมประชุมกัน
๕. อุตุปรินาม โรคเกิดจากฤดูสามปรวนแปร
๖. วิสมหาระ โรคเกิดจากอาหารและอาการเคลื่อนไหว
๗. โอปกกมิก โรคเกิดจากถูกกระทบกระทั่งอย่างรุนแรง
๘. กรรมวิปากา โรคเกิดจากผลของกรรม

เนื้อความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ใน คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีดังนี้
“จะกล่าว ธาตุทั้งสี่ ตาม คัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลีมีประจักษ์ พระสรรเพชญเทสวา (พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน) สำแดงธาตุวิกล (ธาตุไม่ปกติ) แห่งนรชนผู้โรคา (ของคนผู้เป็นโรค) ธาตุสี่วิการา (ธาตุสี่พิการ) ภินทนา (แตกทำลาย) หากร้ายแรง ให้กายคนผู้ใช้ ดิงซาไปกระด้างแข็ง มั่งสังหน่งเหี่ยวแห้ง แข็งดังขอนก็ปานกัน...”^{๑๖๙}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๗๐} มีการกล่าวถึง ธาตุ ๔ และ มหาภูตรูป ๔ ไว้ในหลายที่หลายแห่ง เช่น ใน ปริเฉทที่ ๘: อนุสสติกัมมัญฐานนินเทศ ตอนที่ว่าด้วย กายคตาสติกัมมัญฐาน คือการกำหนดพิจารณากายซึ่งประกอบด้วย อากาโร ๓๒ (ธาตุดิน ๒๐ และธาตุน้ำ ๑๒) โดยละเอียด และใน ปริเฉทที่ ๑๑: สมานินเทศ ตอนที่ว่า

๑๖๗ ดู คิริमानันทสูตร.

๑๖๘ กระทรวงศึกษาธิการ. แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์, น.๖๒๐.

๑๖๙ กระทรวงศึกษาธิการ. แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์, น.๖๐๘.

๑๗๐ พระพุทธโฆสเถระ วจนา. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธปาหารจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. อ่างแล้ว. ดู กายคตาสติกัมมัญฐาน, น.๔๐๙-๔๓๘. และดู จตุธาตุวัญฐาน ภา, น.๖๐๕-๖๓๑.

ด้วย จตุธาตุววัฏฐานกถา คือ การกำหนดพิจารณาธาตุ ๔ ยกตัวอย่าง การเพิ่มส่วนของ “**มันสมอง**” เป็นธาตุดินอันดับที่ ๒๐ ไว้ใน **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** ซึ่งเดิมไม่มีอยู่ใน **พระไตรปิฎก** และเป็นที่มาของ **อาการ ๓๒** (ทวัตติงสาการ) ซึ่งประกอบด้วย **ธาตุดิน ๒๐** กับ **ธาตุน้ำ ๑๒** ดังนี้

“อนึ่ง ก็มีภูฐานมีอาการ ๓๒ ที่ทรงสงเคราะห์ **มันสมอง** เข้ากับ **เยื่อกระดูก**”^{๑๗๑}

“คำว่ามันสมอง ได้แก่ กองเยื่ออันตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ มันสมองนั้น โดยสีมีสีขาวดั่งก้อนเห็ดหึ่ง แม้จะกล่าวว่ามีสีดั่งน้ำมันที่เสีย แต่ยังไม่ทันกลายเป็นน้ำมันสั้มก็ควรฯ”^{๑๗๒}

นอกจากนี้ **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** ยังกล่าวในการแสดงวิธีเจริญใน **กายคตาสติ** (พิจารณาร่างกาย)

“บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อิมเมว กาย** ได้แก่ กายอันเนาเปื่อยอันเป็นที่ประชุมแห่ง **มหาภูตรูป ๔...** บทว่า **อิมสมิ** ได้แก่ กายที่ตรัสว่า ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา อันหนึ่งหุ้มโดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่างๆ นี้ บทว่า **กาย** คือในร่างกาย อธิบายว่า “**สรีระเรียกว่ากาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งอาการ ๓๒ มีผม เป็นต้น และแห่งโรคนี้บรือยมีโรคตา เป็นต้น**” และมีบทสาธยายกัมมภูฐาน ๕ เกี่ยวกับ **มัตถลุงคัง** ว่า

“ลำดับนั้น พึงสวดใน **มัตถลุงคะ**ปัญญาจะ ว่า **อนตฺ อุนตฺคุณํ อุทริยํ กริสํ มตฺถลุงคํ** (ไล่ใหญ่ ไล่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง)...”^{๑๗๓}

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างของคัมภีร์อรรถกถาภิกษาของพระพุทธรูปศาสนา เช่น **คัมภีร์สาโรชนา** และ **คัมภีร์สังคหะ** (หรือ **คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ**) เกี่ยวกับวาทสมภูฐานใน **คัมภีร์ธาตุวิवरณ์**

“เบื้องนี้จะบรรยาย ในเรื่องลมสืบต่อมา ผู้แพทย์จงสดับ **ตั้งตำหรับสาโรชนา สมดังคำภิกษา พระสรรเพ็ช** (พระพุทธรูปเจ้า) **ตรัสบรรยาย**

๑๗๑ ดู **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. อ่างแล้ว, น.๔๑๐.

๑๗๒ ดู **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. อ่างแล้ว, น.๔๓๒.

๑๗๓ ดู **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. อ่างแล้ว, น.๔๑๐ และ ๔๑๒.

วาทะสมุฏฐาน เมื่อวิการ (พิการ) กำเริบร้าย...^{๑๗๔}

และกล่าวเชื่อมโยงไปถึง คัมภีร์สังคหะ ดังนี้

“ผู้แพทย์พึงจดจำ ซึ่งอาการลึบแปรตนา สถานหนึ่งนั้นไซ้ร้ย่อมคลั่ง
โคล้โทษวาทา อาจารย์ท่านกล่าวมา ในตำราสังคหะ อาการย่อมคลั่งโคลี้
สมุฏฐานแห่งคำพระ จงวิจารณ์อย่าลืมลละ คัมภีร์สองให้ต้องกัน กล่าวออก
บอกอาการ **สังคหะคัมภีร์**นั้น ชนลูกแลชนชั้น ย่อมให้หนาวละท่านเย็น...”^{๑๗๕}

ส่วน **คัมภีร์โรคนิทาน** ซึ่งว่าด้วยเหตุเกิดโรคและสมุฏฐานโรคอีกคัมภีร์หนึ่ง
ได้กล่าวอ้างอิงถึงพระคัมภีร์พระบรมถธรรมแห่งพระพุทธศาสนา เกี่ยวกับการปรากฏ
ของธาตุทั้ง ๔

“มีวาระพระบาฬี ในคัมภีร์พระบรมถธรรมนั้น ว่าด้วยคนจะ
ถึงความมรณะสิ้นอายุนั้น **เทวทูตในธาตุทั้ง ๔** ก็มีพรรณสำแดงออกให้แจ้ง
ปรากฏโดยมโนทวารอินทรีย์ประสาท...”^{๑๗๖}

กล่าวเฉพาะเรื่อง “รูป” หรือ “รูปกาย” นั้น **พระสุตตันตปิฎก** กล่าวว่า **รูป**
มี ๒ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และ อูปาทารูป ๒๔ (หรือ อูปาทาทายรูป ๒๔) ส่วนใน
พระอภิธรรมปิฎก และคัมภีร์ชั้นพระอรรถกถาฎีกาจะ กล่าวว่า **รูปมี ๒๘** (คือ มหาภูตรูป ๔
กับ อูปาทารูป ๒๔ รวมเป็น ๒๘) ซึ่งมีการแจกแจงโดยละเอียด ดังนี้^{๑๗๗}

ใน **พระสุตตันตปิฎก** มัชฌิมนิกาย อูปริปัณณาสก์ และขุททกนิกาย
ปฐีสัมภิทามรรค

“**รูป ๒** (สภาวะที่แปรปรวนแตกสลายเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัด
แย้ง, ร่างกายและส่วนประกอบฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งพฤติกรรมและคุณสมบัติ
ของมัน, ส่วนที่เป็นร่างกับทั้งคุณและอาการ

๑๗๔ ดู แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฯ. อ้างแล้ว, น.๖๒๓.

๑๗๕ ดู แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฯ. อ้างแล้ว, น.๖๒๔.

๑๗๖ ดู แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฯ. อ้างแล้ว, น.๕๗๓.

๑๗๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. อ้างแล้ว,

ดู [๓๘] รูป ๒, ๒๘ [๓๙] มหาภูตรูป ๔ หน้า ๗๑ และดู [๔๐] อูปาทารูป หรือ อูปาทาย
รูป ๒๔, น.๗๒-๗๓.

พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาในคัมภีร์การแพทย์แผนไทย ๑๘๕

๑. มหาภูต หรือ ภูตรูป ๔ (สภาวะอันปรากฏได้เป็นใหญ่ๆโตๆ หรือเป็นต่างๆได้มากมาย, รูปที่มีอยู่ โดยสภาวะ, รูปต้นเดิม ได้แก่ธาตุ ๔

๒. อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป ๒๔ (รูปอาศัย, รูปที่เป็นไปโดยอาศัยมหาภูต, คุณและอาการแห่งมหาภูต)

(มัชฌิมนิกาย อุปปริตฺถนาสก ๑๔/๘๓/๗๕; ชุททกนิกาย ปฏิลัมภิทามมรรค ๓๑/๔๐๓/๒๗๕)

ส่วนใน พระคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึง รูป ๒๘ ดังนี้

รูป ๒๘ ก็คือรูป ๒ หมวดข้างต้นนี้เอง แต่นับข้อย่อย กล่าวคือ

๑. มหาภูต หรือ ภูตรูป ๔ (รูปใหญ่, รูปเดิม)

๒. อุปาทายรูป ๒๔ (รูปอาศัย, รูปสืบเนื่อง)

(สงคท. ๓๓)

ใน พระสูตรตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และ พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค รวมทั้งคัมภีร์ชั้นอรรถกถาอื่น ได้แจกแจงพร้อมให้คำอธิบายเกี่ยวกับ มหาภูตรูป ๔ และ อุปาทารูป ๒๔ (หรือ อุปาทายรูป ๒๔) ดังนี้

มหาภูต หรือ ภูตรูป ๔

๑. ปฐวีธาตุ (สภาวะที่แผ่ไปกินเนื้อที่, สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งอาศัยแห่งสหชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแผ่นดิน หรือ ธาตุดิน)

๒. อาโปธาตุ (สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึมหรือชานไป ขยายขนาดผืนน้ำ พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือ ธาตุน้ำ)

๓. เตโชธาตุ (สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ)

๔. วาโยธาตุ (สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ และค้ำจุน เรียกสามัญว่า ธาตุลม)

สื่ออย่างนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธาตุ ๔ (ในคัมภีร์ชั้นหลังมี ๒-๓ แห่ง เรียกว่า มหาภูตรูป ๔)

(ทีฆนิกาย ลีลิกขันธวรรค ๔/๓๔๓/๒๗๗, วิสุทธิมรรค ๓/๑๑, อภิธรรมมัตถสังคหะ ๓๓)

อุปาทารูป หรือ อุปาทายรูป ๒๔

ก. ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์)

๑. จักขุ (ตา)
๒. โสตะ (หู)
๓. ฆานะ (จมูก)
๔. ชิวหา (ลิ้น)
๕. กาย (กาย)

ข. โคจรรูป หรือ วิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์)

๖. รูปะ (รูป)
๗. สัทตะ (เสียง)
๘. คันธะ (กลิ่น)
๙. รสชะ (รส)

ค. โผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย) ข้อนี้นับ เพราะเป็นอันเดียวกับมหาภูต ๓ คือ ปฐวี เตโช และวาโย ที่กล่าวไว้ในมหาภูต

๑๐. อิตถัตตะ, อิตถินทรีย์ (ความเป็นหญิง)
๑๑. ปุริสัตตะ, ปุริสินทรีย์ (ความเป็นชาย)

ง. หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย)

๑๒. หทัยวัตถุ (ที่ตั้งแห่งใจ, หัวใจ)^{๑๗๘}

จ. ชีวิตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวิต)

๑๓. ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์คือชีวิต)

ฉ. อาหารรูป ๑ (รูปคืออาหาร)

๑๔. กวฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว, อาหารที่กิน)

ช. ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่กำหนดเทศะ)

๑๕. อากาสธาตุ (สภาวะคือช่องว่าง)

ญ. วิญญูติรูป ๒ (รูปคือการเคลื่อนไหวให้ความหมาย)

๑๖. กายวิญญูติ (การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยกาย)
๑๗. วจิวินญูติ (การเคลื่อนไหวให้ความหมายด้วยวาจา)

๑๗๘ ข้อนี้น ใน พระไตรปิฎก รวมทั้ง อภิธรรมปิฎก ไม่มี เว้นแต่ ปฎุฐาน ใช้คำว่า วัตถุ ไม่มี หทัย

ฎ. **วิการรูป ๕** (รูปคืออาการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้)

๑๘. [รูปัสสะ] **ลหุตตา** (ความเบา)

๑๙. [รูปัสสะ] **มูหุตตา** (ความอ่อนสลวย)

๒๐. [รูปัสสะ] **กัมมัญญุตตา** (ความควรแก่การงาน, ใช้การได้)

๒๑. [รูปัสสะ] **อุปจยะ** (ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น)

๒๒. [รูปัสสะ] **สันตติ** (ความสืบต่อ)

๒๓. [รูปัสสะ] **ขรตา** (ความทรุดโทรม)

๒๔. [รูปัสสะ] **อนิจจตา** (ความปรวนแปรแตกสลาย)

(อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี. ๓๔/๕๐๔/๑๘๕, วิสุทธิมรรค ๓/๑๑,

อภิธรรมมัตถสังคหะ ๓๔)

จตุชรูปสมุฏฐาน^{๑๗๙}

เหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดรูปแห่งชีวิต ๔ ประการ

พุทธธรรม มองชีวิตว่าเป็นองค์ประชุมของส่วนประกอบ ๕ อย่าง ที่เรียกว่า **เบญจขันธ์** หรือ **ขันธ์ ๕** ได้แก่^{๑๘๐}

๑. **รูป** ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกายหรือสสาร และพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น
๒. **เวทนา** ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ
๓. **สัญญา** ได้แก่ ความกำหนดได้หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้
๔. **สังขาร** ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ เป็นที่มาของกรรม หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่าเครื่องปรุงจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

๑๗๙ พระพุทธโฆสเถระ รัตน. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง. ๒๕๔๗, น.๗๓๓, ๔๙๖-๑๐๐๑.

๑๘๐ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิม. ๒๕๕๕, น.๑๓-๑๔.

๕. **วิญญาน** ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การร่ำรส การรู้สัมผัสทางกาย และรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

ขั้น ๕ หรือองค์ประกอบของชีวิต ๕ อย่างนี้ สามารถย่อลงมาเป็น ๒ ส่วน^{๑๘๑} คือ ส่วนรูปกับส่วนนาม หรือรูปธรรม กับนามธรรม กล่าวคือ

ส่วนรูป ได้แก่ รูปขั้น ๖ อันได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาหารรูป ๒^{๑๘๒}

ส่วนนาม ได้แก่ เวทนาขั้น ๖ สัญญาขั้น ๖ สังขารขั้น ๖ และวิญญานขั้น ๖

หากอธิบายในทาง พระอภิธรรม และจัดเข้าใน ปริятตธรรม ๔ สามารถจำแนกขั้น ๕ ในลักษณะของ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน กล่าวคือ

จิต คือ ภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ได้แก่ วิญญานขั้น ๖

เจตสิก คือ คุณสมบัติและอาการของจิต ได้แก่ เวทนาขั้น ๖ สัญญาขั้น ๖ สังขารขั้น ๖

รูป คือ สภาวะที่เป็นร่างกายพร้อมคุณและอาการ ได้แก่ รูปขั้น ๖ ทั้ง ๒ คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาหารรูป ๒ รวมเป็นรูป ๒๘

นิพพาน คือ สภาวะที่สิ้นกิเลสและทุกข์ทั้งปวง ได้แก่ ขั้นวินิมุต

ในที่นี้ จะขออธิบายองค์ประกอบของชีวิตหรือขั้น ๕ เฉพาะที่ส่วนที่เป็น “รูปขั้น ๖” โดยสังเขปตามแนวพระอภิธรรมใน *ธรรมสังคณีปกรณ์* ว่าด้วย *รูปกัณฑ์*^{๑๘๓} และ *มาติกา*^{๑๘๔} ซึ่งกล่าวเรียก รูปขั้น ๖ (ในหมวดขั้น ๕) ว่า รูปปริятต ๒๘ (อันเป็นหนึ่งในปริятตธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน) และกล่าวถึงจุดขุรูปสมุฏฐาน หรือเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดรูปรูปร่างชีวิต หรือรูปร่างกายทั้ง ๔ ประการ คือ

๑๘๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, กรุงเทพฯ: วัดญาณเวศกวัน. ๒๕๔๘, น.๑๖๒-๑๖๓. [๒๑๖] ขั้น ๕ หรือเบญจขั้น และ น.๑๒๑-๑๒๒ [๑๕๗] ปริятตธรรม ๔.

๑๘๒ *พระไตรปิฎกฉบับหลวง* เล่มที่ ๓๔ พระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๑ ธรรมสังคณีปกรณ์ รูปกัณฑ์ ๓๔/๕๐๑-๕๐๒/๑๖๗.

๑๘๓ *พระไตรปิฎกฉบับหลวง* เล่มที่ ๓๔ พระอภิธรรมปิฎก เล่ม ๑ ธรรมสังคณีปกรณ์ มาติกา ๓๔/๕๐๓-๕๑๓/๑๖๗-๑๗๗.

๑. **กัมมชรูป**^{๑๘๔} หมายถึงรูปที่เกิดจากอำนาจของกรรม เป็นกรรมสมภูฐาน กรรมในที่นี่เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา มีทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว
๒. **จิตตชรูป** หมายถึงรูปที่เกิดจากจิต เป็นจิตสมภูฐาน จิตในที่นี่เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ และเป็นตัวก่อให้เกิดกรรมที่มีเจตนาบังคับแต่มีปฏิสนธิจิต
๓. **อตุปรูป** หมายถึงรูปที่เกิดจากอตุ เป็นอตุสมภูฐาน อตุในที่นี้คือเตโชธาตุ ได้แก่ อุนหเตโช คือ ไฟ ความร้อน และสีตเตโช ไฟความเย็น อันเป็นพลังเตโชธาตุที่หล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงอยู่ได้
๔. **อาหารชรูป** หมายถึงรูปที่เกิดจากอาหาร เป็นอาหารสมภูฐาน *อาหารในที่นี้*^{๑๘๕} คือ สิ่งที่ค้ำจุนหล่อเลี้ยงร่างกายและจิตใจให้มีกำลัง มี ๔ อย่าง คือ *กาวฬิงการาหาร* อาหารคือคำข้าวอันเป็นโอชะที่หล่อเลี้ยงอวัยวะในร่างกาย รวมทั้งอาหารที่หล่อเลี้ยงจิตใจอีก ๓ อย่าง คือ *ผัสสาหาร* *มโนสัญเจตนาหาร* และ *วิญญาณาหาร* ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา (ความรู้สึกสุข-ทุกข์) และนำไปสู่การกระทำทั้งทางกาย วาจา และความคิด ซึ่งเรียกว่า กรรม อันเป็นตัวชักนำมาซึ่งภพ ก่อให้เกิดปฏิสนธิในภพทั้งหลาย และบังเกิดนาม-รูปตามมา

ใน *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* กล่าวถึงความสัมพันธ์ของรูปสมภูฐาน ๔ ที่ก่อให้เกิดชีวิตว่า

“ส่วนว่าในรูปเหล่านั้น **กัมมชรูป** (รูปเกิดแต่กรรม มีกรรมเป็นสมภูฐาน) นั้นใด **กัมมชรูป** นั้น แม้ตั้งขึ้นก่อนเพื่อนในภพกำเนิด... แต่พวก **รูป ๓ สมภูฐาน** คือ **อตุ จิต อาหาร** ไม่ช่วยอุปถัมภ์แล้ว ก็หาอาจตั้งอยู่ทนไม่ แม้รูป ๓ สมภูฐานเล่า หากกัมมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้นานเหมือนกัน ที่แท้ในรูปทั้ง ๔ สมภูฐานนั้นต่างอุปถัมภ์กันและกันไว้นั้นแล จึง

๑๘๔ ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔*. พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖, น.๑๖.

กรรมชรูป (กัมมะชรูป) หรือกัมมชรูป แปลว่า รูปที่เกิดแต่กรรม.

๑๘๕ ดู [๒๑๒] **อาหาร ๔**. ใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, น.๑๕๙.

ไม่ตกไปเสีย ตั้งอยู่ได้ปี ๑ ก็มี ๒ ปีก็มี ฯลฯ ถึง ๑๐๐ ปีก็มี เป็นไปตราบเท่า สันอายุหรือสิ้นบุญแห่งสัตว์เหล่านั้น ดังกลุ่มไม้้อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ แม้ ถูกลมตีก็ตั้งอยู่ได้...”^{๑๘๖}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ยังกล่าวถึงปวัตติกาล (พัฒนาการ) แห่งการกำเนิดทารก โดยใช้ทฤษฎีรูปสมุฏฐาน ๔ และรูปปรมาณู ๒๘ อันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ และ อุกาหารรูป ๒๔ รวมเป็นรูป ๒๘ ดังนี้

“ส่วนในปวัตติกาล สุธธัญญกรูปรูป (กลุ่มรูป ๘ ล้วน คืออวินิพโยกรูป) อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานโดยฤดู (คือเตโชธาตุ) ที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏขึ้นในฐิตินขณะแห่งปฏิสนธิจิต ในทุกแหล่งที่เป็นไปแห่งรูป แต่ (ตัว) ปฏิสนธิจิตหาญรูปให้ตั้งขึ้นได้ไม่ แท้จริงปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจจญรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อยเหตุที่ (หทัย) วัตถุ (เพ็งเกิด) ยัง มีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนคนตกเหวไม่สามารถเป็นที่อาศัยแห่งคนอื่นได้ ฉะนั้น จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรกต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป สุธธัญญกรูปรูปที่มีจิต เป็นสมุฏฐาน จึงปรากฏขึ้นถึงกาลที่เสียงปรากฏ (คือถึงคราวจะเกิดเสียง ได้) ลัททนามวะ (กลุ่มรูป ๘ ทั้งเสียง) จึงปรากฏขึ้นแต่ฤดูอันเป็นไปต่อแต่ ปฏิสนธิขณะนั้นแล และแต่จิตด้วย ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นคัพภุสยกลัตว์ อาศัยกาวฬิงการารหารเป็นอยู่ สุธธัญญกรูปรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อม ปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งอาหารที่มารดากลิ่นกินลงไปชิมซาบ เข้าไป ตามบาลีว่า

‘ก็สัตว์ผู้กำบังตัวอยู่ในท้องของมารดา มารดาของเขาบรีโภค โภชนะอันใด เป็นข้าวกิติ น้ำกิติ (ลงไป) เขายังชีพให้เป็นไปในท้องมารดา นั้นด้วยโภชนะนั้น’”^{๑๘๗}

มีอรรถาธิบายเพิ่มเติมดังนี้ คือ ในช่วงการกำเนิดของชีวิตนั้น มีกลุ่มของรูป ที่มีชื่อว่า **สุธธัญญกรูปรูป** (สุธธะ = ล้วน, แท้, สะอาดหมดจด + อัญญะ = แปร + รูป) หมายถึงกลุ่มรูป (รูปกลาป) ๘ อย่าง อันล้วนเป็นรูปแท้ที่เป็นพื้นฐานมีอาจแยกกันอยู่ได้

๑๘๖ ดู พระพุทธโฆสเถระ รัตนา. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. ๒๕๔๗, น.๙๐๕.

๑๘๗ อ้างแล้วใน ๑๘๖, น.๙๐๔.

จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “อวินิพโภครูป” (อะ = ไม่ + วิ = แบ่งแยก + นิพโภค = สมบัติที่ร่วมไปด้วยกัน + รูป) หมายถึง รูปที่แยกกันไม่ได้ในทางพุทธศาสนา ถือว่า **ชีวิตรูป** ทั้งปวงย่อมประกอบด้วย **สุทธัญจรูป ๘** หรือ **อวินิพโภครูป** อันเป็นองค์ประกอบพื้นฐานอย่างมีอาจแบ่งแยกกันไม่ได้ ๘ อย่าง ได้แก่ **มหากุตรูป ๔** และ **อุปาหารรูป ๔**

มหากุตรูป ๔ คือรูปที่เป็นใหญ่เป็นประธาน คือ **ธาตุ ๔** ได้แก่

๑. **ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน)** สภาวะอันเป็นหลักที่ตั้งอาศัยแห่งสขชาติรูป (รูปที่อาศัยกันเกิด)
๒. **อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ)** สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ช่วยให้มีการผิณิกเกาะกุม พอกพูนเข้าด้วยกัน
๓. **เตโชธาตุ (ธาตุไฟ)** สภาวะที่ทำให้ร้อน
๔. **วาโยธาตุ (ธาตุลม)** สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนไหว

มหากุตรูป อันเป็นรูปประธานนี้จะเป็นรูปใหญ่ที่อาศัยของรูปย่อยอีก ๔ รูปที่เกิดร่วมกับมหากุตรูปในกลุ่มรูป (หรือกลาป) เดียวกัน คือ **อุปาหารรูป** (รูปที่อาศัยมหากุตรูปเกิด) ๔ อย่าง ได้แก่

๑. **วัณโณ** (แสงสี) สภาวะที่ปรากฏทางจักขุ (ตา)
๒. **คันโธ** (กลิ่น) สภาวะที่ปรากฏทางฆานะ (จมูก)
๓. **รสโธ** (รส) สภาวะที่ปรากฏทางชีวนา (ลิ้น)
๔. **โอชา** (อาหาร) สภาวะที่เป็นปัจจัยหล่อเลี้ยงให้เกิดชีวิต

กลุ่มรูป ๘ ดังกล่าวจะแยกจากกันไม่ได้เลย เป็นกลุ่มของรูป (รูปกลาป) ที่เล็กที่สุดอันเกิดพร้อมกันและดับพร้อมกันอย่างรวดเร็ว เมื่อ**กลุ่มรูป ๘ (สุทธัญจรูป ๘ หรือ อวินิพโภครูป ๘)** จะเกิดนั้นต้องอาศัย **อุตุ (ฤดู) สมภูฐาน** คือ **เตโชธาตุ** (อันได้แก่อุณหภูมิ-ความร้อน และสึดเตโช-ความเย็น) ที่เกิดพร้อมกับจิตที่มาก่อกำเนิด ซึ่งเรียกว่า **ปฏิสนธิจิต** ซึ่งแรกทีเดียวยังไม่มีกำลังพอที่จะก่อรูปให้ตั้งเป็นตัวเป็นตนได้ **กลุ่มรูป ๘** ที่อาศัยจิตเป็นสมภูฐานนี้เริ่มมีกำลังขึ้น เมื่อถึงเวลาที่จะปรากฏรูปอันเป็นเสียง (**สัทตะ**) เพิ่มขึ้นเป็นรูปที่ ๙ เรียกว่า **สัททนวะกะ** (สัทตะ = เสียง, นวะกะ = แก้ว, หมายถึงเสียงอันเป็นรูปอันดับที่ ๙) ประกอบกับ**กลุ่มรูป ๘ (สุทธัญจรูป ๘)** ซึ่งอาศัยในครรภ์มารดา มีอาหารเป็นสมภูฐานโดยเฉพาะอาหารที่เป็นโอชามากำข้าวอันเป็น

กวฬิงการหาราหาล ซึ่งมารดาตกลงกินลงไป และซึ่มซาบสู่กลุ่มรูป ๙ แห่งทารกซึ่งอยู่ใน
ท้องนั้น จากนั้นรูปปรมัตถ์ ๒๘ พัฒนาเจริญเติบโตขึ้นโดยลำดับ

**อรรถาธิบายสังเขป เรื่อง ชันธ ๕ ธาตุ ๔ อายุตนะ ๖ กำเนิดทารก ตาม
คัมภีร์ธาตุนินฉัย^{๑๘๘}**

คัมภีร์ธาตุนินฉัย น่าจะเป็นคัมภีร์แพทย์แผนไทยที่ให้ความสำคัญอย่างมาก
กับหลักพุทธธรรมเรื่อง “ชันธ ๕” และ “อายุตนะ ๖” ดังกล่าวไว้ชัดเจนในคัมภีร์ธาตุนินฉัยเล่ม ๑ หน้าที่ ๓-๔ ดังนี้

“อันว่าบุคคลทั้งหลายอันปรารถนาเป็นแพทย์...พึงศึกษาให้รู้จัก
ขนธธาตุนายตม ซึ่งชันธบัญญัติ แลธาตุทั้ง ๔ แลอายุตนะ ๖” และ “ถ้าบุคคล
ผู้ใดจะเรียนเป็นแพทย์พึงศึกษาให้รู้จักในลักษณะเบญจชันธ แลเบญจชันธทั้ง
๕ นั้น คือรูปกชันธ ๑ คือเวทนาชันธ ๑ คือสัญญาชันธ ๑ คือสังขารกชันธ ๑
คือวิญญาณชันธ ๑ รูปชันธนั้น ได้แก่ นิปผันนรูป ๑๘ ประการ คือมหาภูตรูป ๔
ปลาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ เป็น
รูป ๑๘ ประการด้วยกัน”

ทั้งนี้ โดยให้ศึกษารายละเอียดในคัมภีร์ปรมัตถ (ซึ่งหมายถึงคัมภีร์พระ
อภิธรรม) ดังกล่าวไว้ชัดเจนในคัมภีร์นี้ เล่ม ๑ หน้าที่ ๕-๖ ว่า “ในคัมภีร์แพทย์านี้
ส่วนหนึ่งอยู่ในพระคัมภีร์ปรมัตถ์โน้นแล้ว”

“พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นธาตุ เป็นธรรม เป็นต้นในรูป
ของการประชุมของส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต ซึ่งเรียกว่า “เบญจชันธ”
หรือ “ชันธ ๕” กล่าวคือ

“ชันธทั้ง ๕ อาศัยซึ่งกันและกัน รูปชันธเป็นส่วนกาย นามชันธทั้ง
สี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจจึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและ
ประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ...อันเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัย

๑๘๘ กองคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและแพทย์พื้นบ้านไทย กรมการแพทย์
แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก. (๒๕๖๒). ชุดตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย (ฉบับ
อนุรักษ์) ตำราธาตุนินฉัย. ผู้ถ่ายทอด: กัมพล มะลาพิมพ์. ผู้รวบรวมและเรียบเรียง: ดร. นันทศักดิ์
โชติชนะเดชาวงศ์ และคณะ. พิมพ์ครั้งแรก, กรุงเทพฯ: บริษัท สามเจริญพาณิชย์ (กรุงเทพฯ)
จำกัด.

อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งต้องกาย (สัมผัส) ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย อารมณ์ทั้ง ๕ ก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายก็คื (อินทรีย์ ๕) ต่างก็เป็นรูปธรรม อยู่ในรูปชั้นคือ เป็นฝ่ายกาย”

(พุทธธรรม: ๒๕๕๕, ๑๔, ๒๒)

ชั้น ๕ และการปฏิสนธิ

อรรถกถาภิกขกรรมกล่าวว่ “ส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์คือ ชั้น ๕ นั้นเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะที่ปฏิสนธิ” (สมโมหวิโนทนี.)

“รูปชั้น” ในคัมภีร์ธาตุนิฉัย คือ “นิพผันนรูป ๑๘ ประการ”

ความหมายของ “นิพผันนรูป”: นิพผันน (สำเร็จแล้ว) + รูป (รูป)

รูปที่สำเร็จแล้วจากสมุฏฐานทั้ง ๔ หมายถึง สภาวะรูป ๑๘ รูปที่เกิดจากกรรมจิต อุดู หรืออาหารสำหรับชีวิตมนุษย์ รูปชั้น คือ นิพผันนรูป ๑๘ ที่เป็นไปตามอิทธิพลของสมุฏฐาน ๔ คือ กรรม จิต อุดู และอาหารซึ่งทำหน้าที่ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ อันเป็นการก่อกำเนิดชีวิตทั้งทางกายและจิต โดยทำหน้าที่เป็นปัจจัยก่อกำเนิดชีวิตและซ่อมแซมเยียวของคัพพของชีวิต คือ มหาภูตรูป (ธาต ๔) หรือ ธาต ๖ ไปจนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายของชีวิตคือตายเท่านั้น ดังคัมภีร์อภิกขกรรมอธิบายว่า

๑. กลุ่มรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิจิต กล่าวคือ กรรมเป็นปัจจัยทำให้รูปเกิดในภูมิที่มีชั้น ๕ พร้อมปฏิสนธิจิต
๒. กลุ่มรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นแต่จิตดวงที่ ๒ (ต่อจากปฏิสนธิจิต)
๓. กลุ่มรูปที่มีอุดู (อุดู) เป็นสมุฏฐาน เริ่มตั้งแต่ฐิติกาล (หมายถึงเวลาที่จิตดำรงอยู่ระหว่างปฏิสนธิกาล (เวลาเกิดในครรภ์) และจติกาล (เวลาหลังจากตายแล้ว จิตเคลื่อนไปสู่อีกภพหนึ่ง)
๔. กลุ่มรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เริ่มต้นตั้งแต่โอชะของอาหารแผ่ไปสู่ร่างกาย การทำงานของสมุฏฐานทั้ง ๔ นี้ ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายตลอดอายุขัยของชีวิต ดุจเปลวไฟหรือกระแส น้ำ ฉะนั้น

(วิภาวีนี.)

ขั้นที่ ๕ ตามคัมภีร์ธาตุวิจิตร

๑. รูปขั้นที่ ๕: ส่วนที่เป็นรูปในที่นี้ คือ นิปผันนรูป ๑๘ ประการ ประกอบด้วย

ก. มหาภูตรูป ๔: รูปใหญ่ รูปต้นเดิม คัมภีร์ธาตุวิจิตร หน้า ๕-๖ กล่าวว่า “ที่ได้ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะเหตุว่าเป็นใหญ่และเป็นที่ยึดแห่งรูปทั้งปวง มีอุปมาดังถ้ำอันมีอยู่ในภูเขาเป็นที่อาศัยแห่งสัตว์ทั้งปวง”

“มหาภูตรูป ๔ นั้น ได้แก่ ธาตุทั้ง ๔ ปรวิธาตุ (ดิน) อาโปธาตุ (น้ำ) เตโชธาตุ (ไฟ) วาโยธาตุ (ลม) นี้”

ข. ปสาทรูป ๕: รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ ได้แก่ จักขุประสาท (ตา) โสตรประสาท (หู) ฆานประสาท (จมูก) ชิวหาประสาท (ลิ้น) กายประสาท (กาย)

ค. วิสัยรูป ๔: รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์ ได้แก่ อารมณ์ทั้ง ๔ คือ รูปารมณ์ (มีรูปเป็นอารมณ์) สัททารมณ์ (มีเสียงเป็นอารมณ์) คันธารมณ์ (มีกลิ่นเป็นอารมณ์) รสารมณ์ (มีรสเป็นอารมณ์)

ง. ภาวะรูป ๒: รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ได้แก่ อิตถีกาหารูป (รูปที่เป็นหญิง) และปุริสกาหารูป (รูปที่เป็นชาย)

จ. หทัยรูป ๑: รูปคือหทัย ได้แก่ ดวงกมลหทัย

ฉ. ชีวิตรูป ๑: รูปที่เป็นชีวิต ได้แก่ ชีวิตอันกระทำให้รูปทั้งปวงสดชื่น ผิอุปมาดุจน้ำเลี้ยงซึ่งชาติอุบล

ช. อาหารรูป ๑: รูปคืออาหาร ได้แก่ ของบริโภค เป็นต้นว่าข้าวและน้ำ ของบริโภคนี้ย่อมบำรุงไว้ซึ่งกำลัง แลฉวีวรรณ เนื้อหนังมังสา แลโลหิต ในรูปภายในปัจจุบันนี้

ทั้งหมดนี้เรียกว่า นิปผันนรูป ๑๘ คือรูปที่มีสภาวะของตนเอง ๑๘ ประการ

กลุ่มรูปที่เหลือคือ อนิปผันนรูป ๑๐ คือ รูปที่ไม่มีสภาวะของตนเอง ๑๐ ประการ ได้แก่

ก. ปริจเฉทรูป ๑: รูปที่กำหนดเทศะ คือ อากาศธาตุ หมายถึง สภาวะคือช่องว่าง

ข. วิญญูติรูป ๒: รูปคือการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย ๒ ประการ ได้แก่ กายวิญญูติ คือการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยกาย และจวิญญูติ คือการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา

ค. **วิธีการรูป ๓:** ได้แก่ ความเบา (ลหุตา) ความอ่อนสลาย (มฤตา) ความควรแก่การงานหรือทำงานได้ (กัมมัญญา)

ง. **ลักษณะรูป ๔:** ได้แก่ รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด ๔ ประการ ได้แก่ ความก่อตัวหรือความเจริญเติบโต (อุปจาเย) ความสืบต่อหรือความต่อเนื่อง (สันตติ) ความชราหรือความเสื่อมโทรม (ชรตา) ความปรวนแปรแตกสลาย (อนิจจตา)

ทั้งนิพผันรูป ๑๘ และอนิพผันรูป ๑๐ มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า “รูป ๒๘” ซึ่งจำแนกใหญ่เป็น “รูป ๒” ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ (รูปใหญ่, รูปเดิม) และอุบาทयरูป ๒๔ (รูปอาศัย, รูปสืบเนื่อง)

๒. **เวทนาชั้น:** ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์, ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ในที่นี้ คือ เวทนาเจตสิกที่เสวยอารมณ์อันสุข ทุกข์ และอุเบกขา เวทนานี้เกิดทั่วไปในจิตทั้งปวง

๓. **สัญญาชั้น:** ส่วนที่เป็นความกำหนดหมาย, ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น ในที่นี้ ได้แก่ สัญญาเจตสิก มีลักษณะหมายรู้ว่า สิ่งนี้ขาว สิ่งนี้เหลือง สิ่งนี้แดง สิ่งนี้ดำ ให้รู้เป็นแต่เอกเทศ สัญญานี้เกิดทั่วไปในจิตทั้งปวง

๔. **สังขารชั้น:** ส่วนที่เป็นความปรุงแต่ง, สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ, คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อกุศล อพยากฤต คัมภีร์ธาคูวินิจฉัย (หน้าที่ ๑๕-๑๖) กล่าวสรุปว่า

- สังขารชั้นนั้น ได้แก่ เจตสิกทั้ง ๕๐ ดวง (ปกติเจตสิกมี ๕๒ ดวง แต่เมื่อหักเวทนาเจตสิกและสัญญาเจตสิกออกแล้วเหลือเจตสิก ๕๐ ดวง)
- ชั้นทั้ง ๓ นั้น คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น นี้จัดเข้ากันเป็นนามธรรม
- เวทนาชั้น ได้แก่ วิปากจิต (คือวิปากหรือผลที่บุคคลต้องรับจากสิ่งทีบุคคลได้ทำไปแล้ว) อันเป็นเจ้าพนักงานลงสู่ปฏิสนธิ (ปฏิสนธิ หมายถึง การเกิดขึ้นของมนุษย์ และสัตว์ในครรภ์มารดา ในทางพุทธศาสนาแล้วถึงองค์ประกอบในการเกิดมนุษย์ในมหาตัมหาสังขยสูตร พระพุทธเจ้า

ได้ตรัสถึงการที่มนุษย์ได้ก่อกำเนิดขึ้นในครุภพมารดาว่า ต้องมีองค์ประกอบ ๓ ประการคือ (๑) มาตา อุดุนีโหติ มารดามีระดู (๒) มาตา ปิตโร สนนิ ปติตา โหนติ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน และ (๓) คนธพโพ ปจฺจณฺฏฐฺลฺลโถ โหติ มีสัตว์มาเกิด) แลวิปากจิตอันเป็นเจ้าพนักงาน ให้ผลในปัจจุบันนี้แลได้ชื่อว่า วิญญาณ

๕. วิญญาณชั้น: ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้อารมณ์ทางอายตนะ ทั้ง ๖ เรียกว่าวิญญาณ ๖ ได้แก่ ความรู้อารมณ์ทางตาหรือการเห็นรูปด้วยตา (จักขุวิญญาณ), ความรู้อารมณ์ทางหูหรือการได้ยินเสียงด้วยหู (โสตวิญญาณ), ความรู้อารมณ์ทางจมูกหรือการได้กลิ่นด้วยจมูก (ฆานวิญญาณ), ความรู้อารมณ์ทางลิ้นหรือการรู้รสด้วยลิ้น, ความรู้อารมณ์ทางกายหรือการรู้สัมผัสด้วยกาย (กายวิญญาณ), และความรู้อารมณ์ทางใจหรือการรู้ความนึกคิดด้วยใจ

“ชั้น ๕” มิใช่หมวดธรรมเบื้องต้นที่กล่าวถึงองค์ประกอบแห่งชีวิตมนุษย์เท่านั้น แต่ยังเป็นหลักธรรมขั้นปรมาตถ์ถึงขั้นนำไปสู่พระนิพพาน (การหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงอย่างสิ้นเชิง) อันเป็นอุดมคติขั้นสูงสุดของพระพุทธศาสนาด้วย กล่าวคือ ในทางอภิธรรม ๔ หรือปรมาตถ์ธรรม ๔ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ได้จัดความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับ “ชั้น ๕” ดังนี้

จิต คือ วิญญาณชั้น

เจตสิก คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น

รูป คือ รูปชั้น มีมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ เป็นต้น

นิพพาน คือ ชั้นธวินิมุต การหลุดจากอุปาทานชั้น ๕

อายตนะ ๖: ในที่นี้หมายถึงอายตนะภายใน ๖ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ฝ่ายภายใน หรือเรียกว่า อินทรีย์ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คัมภีร์ธาวินิจฉัย กล่าวถึง อายตนะ ๖ (คืออายตนะภายใน ๖) ดังนี้

อายตนะ ๖ คือ

- จักขุอายตนะ ได้แก่ จักขุ (ตา) ทั้ง ๒ ซ้าย ขวา อันที่ปรากฏแห่งรูปรามณ์ รูปสรรพสิ่งทั้งปวงนั้นใหญ่แลน้อยหยาบแลละเอียดปรากฏนั้น ก็ย่อมปรากฏว่าจักขุ จักขุนี้มีอุปมาดุจเป็นบ่อแห่งรูป
- โสตายตนะ ได้แก่ กระทบ (หู) ทั้ง ๒ อันเป็นที่ปรากฏแห่งเสียง

- ฆานายตนะ ได้แก่ นาสิก (จมูก)
- ชิวหายตนะ ได้แก่ ลิ้น
- กายาตนะ ได้แก่ กาย
- มนายตนะ ได้แก่ ดวงกมลหทัย (ใจ) อันว่าดวงกมลหทัยเปรียบเหมือนบ่ออันเป็นที่เกิดของคาวพยทั้งปวง ดวงกมลหทัยนี้ เป็นที่ปรากฏแห่งรูป แลเสียง แลกลิ้น แลรส แลวัตถุอันสัมผัส แลเหตุผล นั้นจะพึงรู้ด้วยจิต เหตุตั้งนี้จึงได้ชื่อว่าอายตนะ ๖

ข้อสรุปเกี่ยวกับการกำเนิดชีวิตอธิบายตามหลักชั้น ๕ และพระวินัย

๑. **รูปชั้น** คือ กลลรูป หมายถึงชีวิตฝ่ายรูปธรรม เป็นปฐมรูปเริ่มกำเนิดใน ๗ วันแรก มีขนาดเล็กมาก อรรถกถาจารย์อุปมาว่ากลลรูปนี้เป็นหยดน้ำใสมีขนาดเล็กมาก เหมือนอย่างเอาขนางามรีเส้นหนึ่งมาจุ่มน้ำมิงา แล้วสลัด ๗ ครั้ง ส่วนที่เหลือติดอยู่นิดหนึ่ง เป็นขนาดของ “กลลรูป” หรือปฐมรูป

๒. **อรุปชั้น** คือ เวทนา สัญญา สังขาร

๓. **วิญญาณชั้น** คือ ปฏิสนธิจิตหรือปฐมจิต (จิตแรกที่เกิดในครรภ์)

คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์^{๑๘๘} (ตำราพระโอสถพระนารายณ์)

หลักฐานทางตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยที่เก่าแก่ที่สุดที่ใช้ทฤษฎีธาตุ ๔ และอุดุนิยามของพระพุทธศาสนาอธิบายการเกิดโรค

แม้เรื่องราวเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยยุคกรุงศรีอยุธยาจะมีหลักฐานปรากฏเป็นครั้งแรกในทำเนียบศักดิ์ดินาข้าราชการฝ่ายพลเรือน (พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน) ตั้งแต่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๔๑-๒๐๓๑)^{๑๘๙} ซึ่งตราขึ้นในปี พ.ศ. ๑๙๔๘ และใช้สืบต่อมาจนกระทั่งถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ

๑๘๘ ชื่อ คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์ มาจากคำว่า “กัมภีร์ธาตุพระนาราย” ที่ปรากฏในคัมภีร์ใบลาน ๑ ผูกของหอสมุดแห่งชาติ, ฉบับลานดับ, เลขที่ ๑๑๕๓, หมวดเวชศาสตร์.

๑๘๙ สันติสุข โสภณสิริ. (๒๕๕๓). “ประวัติศาสตร์การพัฒนารูปแบบการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ทางเลือกในประเทศไทย.” ใน รายงานการสาธารณสุขไทยด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้าน และการแพทย์ทางเลือก ๒๕๕๒-๒๕๕๓. บรรณาธิการ: วิชัย โชควิวัฒน์ และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๒, นนทบุรี: สำนักวิชาการ กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข. น.๒๑-๒๓.

มีข้าราชการฝ่ายพลเรือนผู้ทำหน้าที่ทางด้านการแพทย์ เภสัช และการนวด อย่างเป็นระบบ ในกรมแพทยา กรมแพทยาโรงพระโอสถ กรมหมอยา กรมหมอกุมาร กรมหมอนวด กรมหมอยาตา และกรมหมอวรรณโรค แต่หลักฐานที่ปรากฏเป็นตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยที่เก่าแก่ที่สุด คือ **คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์** หรือ **ตำราพระโอสถพระนารายณ์** ที่ระบุนับเดือนปีที่แพทย์ประกอบยาถวาย ส่วนมากจะอยู่ในช่วงปีกุน เอกศก จุลศักราช ๑๐๒๑ หรือ พ.ศ. ๒๒๐๒ กับปีฉลู ตรีศก จุลศักราช ๑๐๒๓ หรือ พ.ศ. ๒๒๐๓ อันเป็นช่วงรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๐๒) หลังจากรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถราว ๑๖๘ ปี

ใน **คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์** หรือ **ตำราพระโอสถพระนารายณ์** ฉบับชำระใหม่ พุทธศักราช ๒๕๔๒ ได้กล่าวถึงทฤษฎี “**เหตุธาตุ ๔**” (ธาตุสมุฏฐาน ๔) และ**อุตุสมุฏฐาน** ตามหลักพระพุทธศาสนา ดังนี้

อภัยกาย ฉนว่ากายเราท่านทั้งหลายนี้ **เหตุธาตุ ๔** เป็นที่ตั้งแห่งกาย และอายุ ถ้า **ธาตุทั้ง ๔** มิได้บริบูรณ์เมื่อใด สมุฏฐานก็จะแปรไปให้กำเนิดแก่โรคเมื่อนั้น **เวชไซ** อันว่าแพทย์ผู้พยาบาลใช้สืบไปเมื่อน่า จงพิจารณาให้แจ้งไปในปฐมธาตุ อันจะแปรปรวนพิการกำเริบตามฤดู เดือน วัน เวลา อายุ ที่อยู่ที่เกิด ก่อน จึงจะรู้จักกำเนิดไข้ แล้วให้รู้สรรพคุณยา และรศยาทั้ง ๔ ประการก่อน จึงจะประกอบยา วางยา

ถ้าใช้ในคิมหันต์ โลहितมีกำลัง วสันต์ วาโย มีกำลัง เหมันต์ เสมหะ มีกำลัง กล่าวไว้ดังนี้พอประมาณ วิตถารแจ้งอยู่ในฤดู ๖ คัมภีร์มหาโชติรัต และ โรคนิทาน แล้ว...”^{๑๙๑}

ข้อสังเกต คือ ในการเขียนตำราภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยในคัมภีร์แพทย์แผนไทยทุกคัมภีร์ต่อมา จะมีคำภาษาบาลีกำกับ อันเป็นเครื่องบ่งบอกว่าตำราแพทย์แผนไทยได้รับอิทธิพลมาจากพระบาลีปิฎกฝ่ายเถรวาท และใน**คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์** ดังกล่าว ยังอ้างอิงตำราภูมิปัญญาแพทย์แผนไทยที่เก่าแก่กว่าอย่างน้อย ๒ คัมภีร์ คือ **คัมภีร์มหาโชติรัต** (ว่าด้วยปฐมสัตว์ มนุษย์ อันเกิดมาเปนรูปสตรีกาพ) และ**คัมภีร์โรคนิทาน** (ว่าด้วยเหตุและสมุฏฐานของโรค) ซึ่งมีการอ้างที่มาใน “**พระบาลีคัมภีร์ปรมัตถธรรม**” ซึ่ง “**โกมารภักจแพทย์**” เป็นผู้แต่งคัมภีร์นี้

๑๙๑ ยันต์ พิเชียรสุนทร และคณะ. (๒๕๔๘). คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์. พิมพ์ครั้งแรก, กรุงเทพฯ: อมรินทร์และมูลนิธิภูมิปัญญา, น.๒๗.

บทที่ ๘

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาการจัดการความรู้ “พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย” มีบทสรุปพร้อมทั้งข้อเสนอแนะเบื้องต้นดังต่อไปนี้

๑. ทฤษฎีธาตุในคัมภีร์แพทย์แผนไทย ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับมหาภูตรูป ๔ หรือหลักธาตุ ๔ ยกเว้นคัมภีร์ประธาน คือ คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ที่กล่าวถึงหลักธาตุ ๕ ในขณะที่ “ธาตุวิภังคสูตร” ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงหลักธาตุ ๖ ซึ่งมีความครบถ้วนมากกว่า กล่าวคือ หลักธาตุ ๔ ซึ่งกล่าวถึงรูปที่ประกอบด้วย ดิน น้ำ ไฟ ลม และหลักธาตุ ๕ ซึ่งกล่าวถึงรูปที่ประกอบด้วย ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ เป็นฝ่ายรูปที่ปราศจากชีวิตินทรีย์ คือ ไม่มีชีวิต หากขาดส่วนที่เรียกว่าอุปทายรูป ๒๔ หรือขาดส่วนที่เป็นวิญญาณธาตุในหลักธาตุ ๖ หรือชั้น ๕ เพราะสิ่งทั้งหลายที่เป็นสิ่งไม่มีชีวิต อาจประกอบด้วยธาตุ ๔ และธาตุ ๕ แต่มนุษย์ย่อมต่างจากสิ่งไม่มีชีวิตและสิ่งมีชีวิตชั้นต่ำตรงที่มนุษย์มีวิญญาณธาตุ (ในธาตุ ๖), อุปทายรูป ๒๔ และชั้น ๕

๒. หลักธาตุ ๔, ธาตุ ๕ และธาตุ ๖ ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีลักษณะปลายเปิด มิได้จำกัดว่าธาตุดิน ๒๐ ธาตุน้ำ ๑๒ ธาตุไฟ ๔ ธาตุลม ๖ และธาตุอากาศ ๙ แต่ให้คำนึงถึงคุณสมบัติประจำธาตุเป็นหลัก

ดังนั้นจึงควรนำหลักพุทธธรรมเรื่องชั้น ๕ และหลักพระอภิธรรมเรื่องรูปสมุฏฐาน ๔ มาพัฒนาเป็นทฤษฎีการแพทย์แผนไทย ว่าด้วยองค์ประกอบของชีวิต ซึ่งมีทั้งรูปชั้น ๕ และนามชั้น ๕ กล่าวคือ

รูปชั้นได้แก่ มหาสูตรรูป ๔ และอุปาหารรูป ๒๔ ซึ่งนับรวมเป็นรูป ๒๘ รวมทั้ง ธาตุ ๕ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และธาตุอากาศ

นามชั้นได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ (หรือ **วิญญาณธาตุ** คือ ธาตุรู้ อันเป็น ธาตุที่ ๖)

ในส่วนของรูปชั้น หรือรูปปรมาณู ๒๘ อันเป็นรูปชีวิตทางกายนั้น สามารถอธิบายสมุฏฐานการเกิดขึ้นได้ โดยใช้หลักรูปสมุฏฐาน ๔ คือ กรรม จิต อุดุ และอาหาร หากนำหลัก ชั้น ๕ และรูปสมุฏฐาน ๔ มาสร้างทฤษฎีธาตุ ทฤษฎีการกำเนิด และองค์ประกอบของชีวิต ก็จะช่วยขยายขอบเขตกระบวนการบำบัดรักษาและการดูแลสุขภาพของการแพทย์แผนไทยให้กว้างขวางกว่าการบำบัดทาง รุกกาย (รูปชั้น หรือ กายสังขาร) ดังที่เป็นอยู่ ไปสู่การบำบัดทาง นามกาย (นามชั้น หรือ จิตตสังขาร)

๓. ในหลักโรค ๒ คือ โรคทางกายและโรคทางใจนั้น พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับโรคทางใจมากกว่าโรคทางกาย แต่ไม่ทอดทิ้งการบำรุงรักษากายให้มีสุขภาพดี ทั้งนี้ เพื่อให้บรรลุสุขภาพทางใจโดยลำดับ ถึงขั้นที่ว่า “กายป่วย แต่ใจไม่ป่วย” และดูแลรักษาโรคทางกายแบบประคับประคองเพื่อไม่ให้ผู้ป่วยทางกายสูญเสียโอกาสที่จะได้รับความสุขทางใจ จึงทำให้การแพทย์แบบพุทธเป็นการแพทย์แบบองค์รวม ซึ่งประสานสุขภาพกายและสุขภาพใจเข้าด้วยกันอย่างสมดุล

สุขภาพทางจิตและทางปัญญาของพุทธศาสนา ซึ่งไม่ปรากฏอยู่ในทฤษฎีการแพทย์แผนไทยอย่างชัดเจนนั้น ไม่เพียงทำให้การแพทย์แผนไทยขาดมิติความเป็นสุขภาพองค์รวม (Holistic Health) ในทฤษฎีและปรัชญาการแพทย์แผนไทยเท่านั้น แต่ยังทำให้สิ่งที่เรียกว่า กระบวนการทางจิตบำบัด (หรือวิญญาณบำบัด) และ ปัญญาบำบัด ขาดหายไปจากกรรมวิธีแพทย์แผนไทยด้วย

๔. แม้พระพุทธศาสนาจะมีเป้าหมายในการบรรลุถึงการหมดสิ้นโรคทางใจและโรคทางวิญญาณก็ตาม แต่ก็ไม่ปฏิเสธการมีร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรงและการปราศจากโรคทางกาย ตรงกันข้าม พระพุทธศาสนาส่งเสริมการมีสุขภาพที่ดีและมีอายุยืนยาว เห็นได้จากคำอวยพรพระสามัญญานโมทนาคาถาภาษาบาลี (ที่ชาวบ้านเรียกว่าบทยถาสัพพี) หลังจบพิธีเจริญพุทธมนต์ที่ชาวพุทธได้ยินได้ฟังกันมาจนคุ้นเคย แต่ไม่รู้คำแปลว่า

**“ความจัญไรทั้งปวงจงบَارาคไป โรคทั้งปวงจงหาย
อันตรายอย่ามีแก่ท่าน ท่านจงเป็นผู้มีความสุข มีอายุยืน
ธรรมสี่ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ
ย่อมเจริญแก่ผู้มีปกติกราบไหว้ มีปกติอ่อนน้อมถ่อมตัวเป็นนิจ”**

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาย่อมไม่ถือว่าการมีสุขภาวะทางกายที่ดี มีอายุยืนยาว เป็นจุดมุ่งหมายของชีวิต หากเป็นบาปฐานสำคัญในการดำรงชีวิตเพื่อปฏิบัติรักษาโรคทางใจของตนเองจนสามารถเข้าถึงสุขภาวะขั้นสูงสุดของชีวิต นั่นคือ**สุขภาวะทางจิตและสุขภาวะทางปัญญา** ภายใต้**สุขภาวะทางสังคม**ที่สงบร่มเย็น (สัปปายะ คือ สิ่งแวดล้อมที่สบาย และปฏิรูปเทศ คือ สังคมที่น่าอยู่) ซึ่งสอดคล้องกับพระพุทธสมัญญาที่ว่าทรงเป็นผู้บَابัตสรรพโรค (**สัพพโรคตักกิฉโก**) ไปพร้อมกับที่ทรงรักษาสังคมและ**ชาวโลกทั้งปวงให้มีสุขภาวะที่ดี (สัพพโลกตักกิฉโก)**

กล่าวเฉพาะในการดูแลรักษาร่างกายให้มีสุขภาวะที่ดี มีอายุยืนยาวนั้น พระพุทธศาสนามีได้ให้ความสำคัญกับการบَابัตรักษาป้องกันหรือส่งเสริมสุขภาพด้วยการใช้ยาหรือเครื่องมือทางการแพทย์แต่อย่างใด ยกตัวอย่างคำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่อง **อายุวัฒนธรรม** อันเป็นธรรมที่ส่งเสริมสุขภาพและช่วยให้อายุยืน ซึ่งปรากฏอยู่ใน **คิลานวรรค** (หมวดที่ว่าด้วยความเจ็บป่วย) **“ปฐมอนายุสสาสูตร”**^{๑๙๒} และ **“ทุติยอนายุสสาสูตร”**^{๑๙๓} ดังนี้

๑๙๒ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๔ [ฉบับมหาจุฬาฯ] อังคุตตรนิกาย ปิฎกฉกกนิบาต คิลานวรรค ปฐมอนายุสสาสูตร ๒๒/๑๒๕/๒๐๕. ที่มา: *โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* เล่ม ๒๒, น.๒๐๕.

๑๙๓ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๒ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๔ [ฉบับมหาจุฬาฯ] อังคุตตรนิกาย ปิฎกฉกกนิบาต คิลานวรรค ทุติยอนายุสสาสูตร ๒๒/๑๒๖/๒๐๖. ที่มา: *โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* เล่ม ๒๒, น.๒๐๖.

ปฐมอนายุสสาสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้นและอายุยืน

[๑๒๕] *ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นเหตุให้อายุสั้น*

ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ไม่ทำสิ่งที่ เป็น สัปปายะ
๒. ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่ เป็น สัปปายะ
๓. บริโภคสิ่งที่ ย่อยยาก
๔. เทียวในเวลาไม่สมควร
๕. ไม่ประพฤติพรหมจรรย์

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้อายุสั้น

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นเหตุให้อายุยืน

ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ทำสิ่งที่ เป็น สัปปายะ
๒. รู้จักประมาณในสิ่งที่ เป็น สัปปายะ
๓. บริโภคสิ่งที่ ย่อยง่าย
๔. เทียวในเวลาที่เหมาะสม
๕. ประพฤติพรหมจรรย์

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้อายุยืน

ทุติยอนายุสสาสูตร ว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้นและอายุยืน

[๑๒๖] *ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นเหตุให้อายุสั้น*

ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ไม่ทำสิ่งที่ เป็น สัปปายะ
๓. บริโภคสิ่งที่ ย่อยยาก
๒. ไม่รู้จักประมาณใน
๔. ทุศีล
- สิ่งที่ เป็น สัปปายะ

๕. มีปาปมิตร (มิตรชั่ว)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้อายุสั้น

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นเหตุให้อายุยืน

ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ทำสิ่งที่ เป็น สัปปายะ
๓. บริโภคสิ่งที่ ย่อยง่าย
๒. รู้จักประมาณใน
๔. มีศีล
- สิ่งที่ เป็น สัปปายะ

๕. มีกัลยาณมิตร (มิตรดี)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้แล เป็นเหตุให้อายุยืน

ใน **อายุวัฒน์ธรรม** ทั้งสองพระสูตรข้างต้น จะเห็นได้ว่าไม่มีเรื่องการใช้ยา เครื่องมือแพทย์ หรือการพึ่งพิงผู้เชี่ยวชาญทางการแพทย์พยาบาลแต่อย่างใด หากมุ่งเน้นไปที่การสร้างพฤติกรรมสุขภาพที่ดี ดังในพระสูตรแรกกล่าวว่า

(๑) รู้จักทำในสิ่งที่สบายที่เกื้อกูลต่อชีวิต (**สัปปายการี**)

(๒) ในขณะที่เดียวกันก็ต้องไม่ติดกับสิ่งที่สบายจนเกินไป (**สัปปายมัตตัญญู**) เพราะอาจทำให้เกิดจครันจนขาดการบริหารร่างกาย

(๓) บริโภคอาหารที่ย่อยง่าย หรือเคี้ยวอาหารให้ละเอียด (**ปริณตโภชี**) อันเป็นพฤติกรรมบริโภคที่สำคัญข้อหนึ่ง

(๔) ประพฤติตนให้เหมาะสมในเรื่องของเวลา (**กาลจารี**) เช่น รู้จักทำกิจต่าง ๆ ตามเวลาที่เหมาะสม

(๕) รู้จักควบคุมกามารมณ์และรักษาศีล (**พรหมจารี**)

ส่วนพระสูตรที่สองกล่าวไว้ต่างกันเล็กน้อย คือ สามข้อแรกเหมือนกัน ต่างกันในข้อ ๔ และข้อ ๕ ซึ่งก็ยังคงอยู่ในบริบทของพฤติกรรมการดำรงชีวิต คือ ข้อ ๔ เป็นผู้มึศีล มีความประพฤติดี (**สีลวา**) ข้อ ๕ คบเพื่อนที่ดี หรือเพื่อนที่ช่วยแนะนำในทางที่ดี (**กัลยาณมิตรตา**)

หลักการแพทย์แผนไทยจึงควรให้ความสำคัญกับการดูแลรักษา ป้องกัน และส่งเสริมสุขภาพในวิถีทางที่ไม่ใช้ยาหรือเทคโนโลยีทางการแพทย์จนเกินไป โดยที่มิเป็นการบูรณาการเอาหลัก **อายุวัฒน์ธรรม ๕** ของพระพุทธศาสนามาไว้ในหลักสูตรการเรียนการสอนของการแพทย์แผนไทยด้วย เพื่อเติมเต็มทฤษฎีการแพทย์แผนไทยให้มีมิติทางสุขภาพองค์รวมอย่างครบถ้วน

การนำภูมิปัญญาสุขภาพของพระพุทธศาสนามาพัฒนาทฤษฎีการแพทย์แผนไทย แม้เพียงข้อเสนอที่เป็นรูปธรรม ๔ ประการ ย่อมไม่เพียงสร้างสรรค์นวัตกรรมทางความรู้เท่านั้น แต่ยังสามารถสร้างนวัตกรรมทางการปฏิบัติดูแลรักษาสุขภาพแบบองค์รวมของการแพทย์แผนไทยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และสอดคล้องกับโลกสุขภาพในยุคปัจจุบัน

บรรณานุกรม

หนังสือภาษาอังกฤษ

- Hoernel., A. F. Rudolf. (1970). *Studies in The Medicine of Ancient India*. Royal Asiatic Society, Oxford.
- Jyotir Mitra. (1985). *A Critical Appraisal of AYURVEDIC MATERIAL in BUD-DHIST LITERATURE With Special Reference To TRIPITAKA, Varanasi (India)*: Jyotiralok Prakashan.
- Melnyk Yu. B., Pypenko I. S. (2019). *Concept “Health Culture” in System of Categories “Culture” and “Health” in International Journal of Education and Sciences*, Vol.2, No.1, 2019.
- Ralston, W.R.S. Done into English from the German. *Tibetan Tales: Derived from Indian Sources*, London: Degan Paul, Trench Trubner & Co.Ltd; 1906.
- Sujib Punyanubhab. (1964). *Some Prominent Characteristics of Buddhism. English Version by Siri Buddhasukh*, Bangkok: Mahamakut Buddhist University Alumni Association, 2018.
- World Health Organization, Geneva. (1978). *ALMA-ATA 1978 PRIMARY HEALTH CARE, Report of the International Conference on Primary Health Care, Alma-Ata, USSR, 6-12 September, 1978*, retrieved from unicef.org.

หนังสือภาษาไทย

- กระทรวงศึกษาธิการ. (๒๕๔๒). *แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์: ภูมิปัญญาการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ*, กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ.
- ขุนนิเทศสุขกิจ. (๒๕๑๖). *อายุรเวทศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พร้อมจักรการพิมพ์.
- คณะกรรมการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ชาติ การพัฒนาภูมิปัญญาไทย สุขภาพวิถีไท พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๙. (๒๕๕๕). *แผนยุทธศาสตร์ชาติภูมิปัญญาไทย สุขภาพวิถีไท ฉบับที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๙*, กรุงเทพฯ: อุษาการพิมพ์.
- เค็นเน็ธ จี ซิสค์. (๒๕๕๑). *ลัทธินิกพรตและการเยียวยาในอินเดียโบราณ: ระบบการแพทย์ในพุทธอาราม*. ผู้แปล: ธีรเดช อุทัยวิทยารัตน์. บรรณาธิการแปล: วิชัย โชควิวัฒน์ และคณะ, กรุงเทพฯ: กลุ่มงานพัฒนาวิชาการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข.
- ชยันต์ พิเชียรสุนทร และคณะ. (๒๕๔๘). *คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์*. พิมพ์ครั้งแรก, กรุงเทพฯ: อมรินทร์และมูลนิธิภูมิปัญญา.
- ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล. (๒๕๔๘). *ภูมิปัญญาไทย-ภูมิปัญญาเทศ*, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ประเวศ วะสี. (๒๕๓๒). *วัฒนธรรมกับการพัฒนา*, กรุงเทพฯ: ชุรูสภา.
- พระพรหมคุณาภรณ์. (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๕). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.
- _____ (๒๕๕๖). *พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน.
- _____ (๒๕๕๘). “การแพทย์แนวพุทธ.” ใน *การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๖๑). *กาลานุกรมพระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*. พิมพ์ครั้งที่ ๙, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์.
- _____ (๒๕๖๑). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด.

๒๐๖ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

สุชีฟ้า ปุญญาณาภาพ. (๒๕๖๐). *พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน*, กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระไตรปิฎกเพื่อประชาชน.

พระพุทธโฆสเถระ รจนา. *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*. สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ ฉบับรวมเล่ม, ประเทศจีน: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕ กรุงเทพฯ, ๒๕๖๒.

พระมหาดรหรรษา ธมฺมหาโส. (๒๕๓๙). *พุทธจักรวาลวิทยา*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๐๑). *คู่มือมนุษย์*, กรุงเทพฯ: กรมศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. ๒๕๕๒. ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๒). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*, กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์. ๒๕๔๖.

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย. (๒๕๔๘). *วัฒนธรรมในสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุขชาวัน พลอยชุม. (๒๕๖๐). *พุทธปรัชญาในชุดต้นตอปิฎก*. พิมพ์ครั้งที่ ๒, นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สันติสุข โสภณสิริ. (๒๕๖๑). *พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาสุขภาพในสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสุขภาพไทย.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (๒๕๔๒). *แนวทางส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด.

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (๒๕๔๓). *ครูภูมิปัญญาไทย รุ่นที่ ๓ ภาคกลางและภาคตะวันออก*, กรุงเทพฯ: ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.

สุพจน์ แสงเงิน และคณะ. (๒๕๕๐). *วิถีไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

เสรี พงศ์พิศ. (๒๕๓๖). *ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท*, กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

_____ (๒๕๕๓). *ร้อยคำที่ควรรู้ ฉบับปรับปรุงใหม่*, กรุงเทพฯ: พลังปัญญา.

เอกวิทย์ ณ ถลาง. (๒๕๔๐). *ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค: วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*, นนทบุรี: โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

องค์การอนามัยโลก. (๒๕๕๖). *ยุทธศาสตร์การแพทย์ดั้งเดิมขององค์การอนามัยโลก พ.ศ. ๒๕๕๗-๒๕๖๖*. แปลโดย ดิสทัต โจนนาลักษณ์, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ, ๒๕๕๙.

วิทยานิพนธ์/เอกสาร/วารสาร

คัมภีร์ธาตุพระนารายณ์. คัมภีร์โบราณ ๑ ผูก ของหอสมุดแห่งชาติ, ฉบับลานดับ, เลขที่ ๑๑๔๓, หมวดเวชศาสตร์.

ทิพย์วรรณ วงศ์อัสสไพบูลย์. *การศึกษาร่องรอยของบ้านเมืองโบราณบริเวณใกล้เคียงศาลสถาน ประจำโรงพยาบาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในเขตจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์และบุรีรัมย์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๕๕.

บำรุง คำเอก. (๒๕๕๘). “มนตรา โรค ในคัมภีร์อถรรพเวท.” ใน *ภูมิปัญญาอาเซียนเวชศาสตร์ในจารึกและเอกสารโบราณ*. บรรณาธิการ: ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง, กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พัทธา สายหู. (๒๕๓๔). *การพัฒนาวัฒนธรรมบนพื้นฐานภูมิปัญญาชาวบ้านและศักยภาพของชุมชน*. ใน การสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ภูมิปัญญาพื้นบ้าน, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

วิชัย โชควิวัฒน์. (๒๕๕๔). บทความเรื่อง “ไปดูการแพทย์เดิมที่อินเดีย.” ใน *วารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก* ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ มกราคม-สิงหาคม ๒๕๕๔. บรรณาธิการ: นพ.วิชัยโชควิวัฒน์, นนทบุรี: กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข

สันติสุข โสภณสิริ. (๒๕๕๓). “ประวัติศาสตร์การพัฒนากการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้าน และการแพทย์ทางเลือกในประเทศไทย,” ใน *รายงานการสาธารณสุขไทยด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ทางเลือก ๒๕๕๒-๒๕๕๓*. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: สำนักวิชาการ กรมพัฒนากการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก.

สำเนียง เลื่อมใส (๒๕๕๘). “โรคและการเยียวยารักษาในคัมภีร์พุทธศาสนา.” ใน *ภูมิปัญญาอาเซียน: เวชศาสตร์ ใน จารึกและเอกสารโบราณ*. บรรณาธิการ: ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง, กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สมบัติ มั่งมีสุขศิริ. (๒๕๕๘). “โรคและยาในจารึกอโรคยศาลา.” ใน *ภูมิปัญญาอาเซียน: เวชศาสตร์ในจารึกและเอกสารโบราณ*. บรรณาธิการ: ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง, กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อาการ มินวงษ์. (๒๕๕๙). “ภูมิปัญญาไทย: มรดกทางความคิด.” ใน *เอกสารประกอบการสอนรายวิชาพื้นฐานวัฒนธรรมไทย*. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี.

เว็บไซต์

Johns Hopkins Medicine. <https://www.hopkinsmedicine.org>.

กระทรวงสาธารณสุข. (๒๕๕๖). *พระราชบัญญัติวิชาชีพการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๕๖*,

สืบค้นจาก hss.moph.go.th.

กรมส่งเสริมการเกษตร. (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น*,

กรุงเทพฯ: กลุ่มงานภูมิปัญญาท้องถิ่น, สืบค้นจาก new.research.doae.go.th.

กว่า ๓ ทศวรรษ การสาธารณสุขมูลฐานไทย. ๑๓ ก.ค. ๒๕๕๗, สืบค้นจาก Hfocus.

เจาะลึกระบบสุขภาพ.

ธาดา สุทธิธรรม. “ภูมิที่ตั้งอโรคยศาลา: ความสัมพันธ์กับบริบททางผังเมือง.” บทความ

จาก *วารสารเมืองโบราณ*. Online, Accessed on 12 March 2015.

Available at [http://www.muangboranjournal.com/modules.](http://www.muangboranjournal.com/modules.php?name=Sections&op=viewarticle&atid=18)

[php?name=Sections&op=viewarticle&atid=18](http://www.muangboranjournal.com/modules.php?name=Sections&op=viewarticle&atid=18)

บำรุง คำเอก (๒๕๔๗). “ศิโน เทววิรัชภูโย อรรถพเวทกับความเชื่อทางเวทย์มนตร์ของ

คนไทย.” ใน *วารสารดำรงวิชาการ* ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๔๗, กรุงเทพฯ:

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, น.๒๒๒, สืบค้นจาก [damrong-journal.](http://damrong-journal.su.ac.th)

[su.ac.th](http://damrong-journal.su.ac.th).

โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. <http://84000.org>

มูลนิธิโครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน. (๒๕๔๒). *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ* เล่มที่ ๒๓. เรื่องที่ ๑ ภูมิปัญญา. ลักษณะของภูมิปัญญาไทย, สืบค้นจาก saranukromthai.or.th.

วิทยาลัยค้นคว้าพิเศษ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. *กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก*, สืบค้นจาก dtam.moph.go.th.

สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. (๒๕๔๒). *พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พ.ศ. ๒๕๔๒*, สืบค้นจาก www.senate.go.th.
อรรถกถา ขุททกนิกาย จิตตวรรค เรื่องพระปฐิตคัตตติสสเถระ, ๒๕/๑๗/๓๐. <http://www.84000.org/tipitaka/attha/attha.php?b=25&i=13&p=7>.

มูลนิธิส่งเสริมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

วัตถุประสงค์

๑. ส่งเสริมการดำเนินงานด้านการแพทย์พื้นบ้านไทย การแพทย์แผนไทย การแพทย์ไทย-จีน และการแพทย์ทางเลือก เพื่อการพึ่งตนเองของชาวไทยและชาวโลก
๒. ส่งเสริม สนับสนุนการดำเนินงานของกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
๓. ส่งเสริม สนับสนุนเกี่ยวกับสวัสดิการและคุณภาพชีวิตของข้าราชการ ลูกจ้าง พนักงานราชการของกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
๔. ส่งเสริม สนับสนุนองค์กร เครือข่ายต่างๆ ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และชุมชน เพื่อพัฒนางานด้านการแพทย์พื้นบ้านไทย การแพทย์แผนไทย การแพทย์ไทย-จีน และการแพทย์ทางเลือก
๕. ส่งเสริม สนับสนุนกิจกรรมต่างๆ อันเป็นสาธารณประโยชน์
๖. ส่งเสริม สนับสนุนสิทธิของบุคคลซึ่งเป็นผู้บริโภคด้านสุขภาพให้ได้รับข้อมูลข่าวสาร เพื่อคุ้มครองบริโภคด้านสุขภาพ ตลอดจนเงินให้การเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารทางสื่อมวลชนทุกรูปแบบ

รายชื่อคณะกรรมการ

นายวิชัย โชควิวัฒน์	ประธานกรรมการ
นายประพจน์ เกตุรากาศ	รองประธานกรรมการ
นายปราโมทย์ เสถียรรัตน์	กรรมการ
นายเทวัญ ธานีรัตน์	กรรมการ
นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน	กรรมการ
นางสำเนียง รัตน์วิไลวรรณ	กรรมการ
นางเสาวณีย์ กุลสมบุรณ์	กรรมการ
นางสาวรัชณี จันทร์เกษ	กรรมการ
นางศิริวรรณ อรุณวงศ์	กรรมการและเหรัญญิก
นางภาวนา คุ่มตระกูล	กรรมการและเลขานุการ

พิพิธภัณฑ์การสาธารณสุขและการแพทย์ไทย

เนื่องจากกระทรวงสาธารณสุขครบรอบ ๑๐๐ ปีการสาธารณสุขไทย ในวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๖๑ (พ.ศ.๒๕๖๑-๒๕๖๑) กระทรวงสาธารณสุขจึงกำหนดแผนจัดทำพิพิธภัณฑ์กลางของกระทรวงสาธารณสุขขึ้น เพื่อนำเสนอประวัติศาสตร์ ๑๐๐ ปีของการสาธารณสุข โดยกำหนดให้ใช้อาคาร “พิพิธภัณฑ์และศูนย์ฝึกอบรมการแพทย์แผนไทย” จัดตั้งเป็น “พิพิธภัณฑ์การสาธารณสุขและการแพทย์ไทย” เพื่อให้กระทรวงสาธารณสุขมีพื้นที่จัดแสดงเรื่องราวประวัติศาสตร์ และมีการพัฒนาทางด้านพิพิธภัณฑ์ให้สามารถอนุรักษ์ข้าวของ และจัดแสดงเนื้อหาประวัติศาสตร์ เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์สุขภาพและการสาธารณสุขที่ถาวรมั่นคง ยั่งยืน จึงได้มีการปรับปรุงอาคารพิพิธภัณฑ์และศูนย์ฝึกอบรมการแพทย์แผนไทย (เรือนหมอเพ็ญนา) และอาคารกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

จากนั้น วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๖๑ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเปิด “พิพิธภัณฑ์การสาธารณสุขและการแพทย์ไทย” ซึ่งกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก จัดตั้งขึ้นเป็นอาคารทรงไทย ๒ ชั้น เพื่อรวบรวมองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยนำมาบูรณาการและจัดแสดงไว้อย่างเป็นระบบ เพื่อเผยแพร่สู่สาธารณชน และผู้ที่สนใจทั้งในประเทศและต่างประเทศ อาทิ *หอบรมครุแพทย์แผนไทย* จัดแสดงการบูชาพระครูและการไหว้ครูในทางการแพทย์แผนไทย ซึ่งเป็นพิธีกรรมและประเพณีที่สืบทอดมาอย่างยาวนาน *ห้องเภสัชกรรมไทย* รวบรวมความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรไทยที่นำมาปรุงหรือผลิตเป็นยารักษาโรครวมทั้งสรรพคุณ และ *ห้องนวดไทย* นอกจากนี้ ยังเป็นสถานที่จัดกิจกรรมวิชาการที่มีประโยชน์ต่อประชาชนและสังคม ทั้งการฝึกอบรม การวิจัย และพัฒนา เพื่อต่อยอดทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาไทย

อาคารเป็นเรือนไทยแบบเครื่องก่อ ๙ ออกแบบโดย ศ.ดร.ภิญโญ สุวรรณคีรี แบ่งแยกพื้นที่อาคารออกเป็น ๓ ชั้น ดังนี้

๑. ชั้นบนสุด คือ บริเวณห้องนิทรรศการ แบ่งออกเป็น ๙ ห้อง ประกอบด้วย หอพระ หอบรมครุ ห้องวิวัฒนาการการแพทย์แผนไทย ห้องภูมิปัญญาไทย ห้องอาหารเพื่อสุขภาพ ห้องนวดไทย ห้องยา หอนกและเรือนรับรอง

๒๑๒ พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

๒. ชั้นหนึ่ง (หรือชั้นกลางของอาคาร) ประกอบด้วย ห้องผู้อำนวยการ ห้องทำงานเจ้าหน้าที่ ห้องยาและศูนย์จำหน่ายผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร และศูนย์ส่งเสริมสุขภาพแผนไทยและแพทย์ทางเลือก ให้บริการรักษาด้วยการแพทย์แผนไทยและแพทย์ทางเลือก ได้แก่ การตรวจโรค การนวดไทย การประคบสมุนไพร ยาไทย ฝังเข็ม
๓. ชั้นใต้ดิน ประกอบด้วย ห้องประชุมใหญ่ (ห้องเบญจกกุล) ห้องประชุมเล็ก (ห้องตรีผลา) ศูนย์บริการกัญชาเพื่อการแพทย์ ห้องนิทรรศการสมุนไพรตามตำรับยา และห้องทำงานของเจ้าหน้าที่

โดยได้รับความร่วมมือจากศิลปินที่มีความเชี่ยวชาญในหลากหลายรูปแบบ เช่น งานปั้น งานเขียน งานก่อสร้าง มาช่วยกันเนรมิตให้เรือนไทยแห่งนี้มีความสง่างาม แวดล้อมไปด้วยสวนสมุนไพร ซึ่งมีสมุนไพรนับ ๑,๐๐๐ ชนิด และยังมีถ้าเขามอพระฤๅษี อยู่ช้ำงๆ แสดงถึงความเป็นไทยทุกรูปแบบ เพื่อให้สมกับการเป็นศูนย์รวมความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยตั้งแต่ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เมื่อคนมาศึกษาจากที่แห่งนี้เพียงแห่งเดียวก็จะรู้จักแพทย์แผนไทย รู้จักอดีต รู้จักปัจจุบัน และรู้จักอนาคต สามารถมีส่วนร่วมในการพัฒนาการแพทย์แผนไทยให้ก้าวไกลเพื่อรับใช้สังคมไทยอย่างยั่งยืนต่อไป